

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLKÖĞRETİM ANABİLİM DALI
SOSYAL BİLGİLER BİLİM DALI

**SOSYAL BİLGİLER MÜFREDATINDA OSMANLI ÖNCESİ TÜRK
TARİHİNİN ÖĞRETİMİ**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

DANIŞMAN

Doç. Dr. İbrahim TELLİOĞLU

HAZIRLAYAN

Levent KURUOĞLU

ELAZIĞ-2006

II

ONAY

T.C.

FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLKÖĞRETİM ANABİLİM DALI
SOSYAL BİLGİLER BİLİM DALI

SOSYAL BİLGİLER MÜFREDATINDA OSMANLI ÖNCESİ TÜRK
TARİHİNİN ÖĞRETİMİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Bu tez / / tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile kabul edilmiştir.

Danışman

Üye

Üye

Bu tezin kabulü, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun / / tarih ve sayılı kararıyla onaylanmıştır.

ÖNSÖZ

Tarih milletlerin hafızasıdır. Gelecek nesiller bu hafızadan mahrum bırakılmamalıdır. Türk milli eğitim sistemi öğrencilerimize milli ve manevi değerleri kazandırabilmek için idealist hedefler belirlemiştir. Türk milli eğitiminin idealist hedefleri arasında tarih şuurunun öğrencilere kazandırılabilmesi önemli bir yer tutar. Bu amaçla ilköğretimden başlayarak eğitim kurumlarımızın her aşamasında tarih şuurunu aşlamaya yönelik müfredatlar hazırlanmalıdır.

Cumhuriyetin kuruluşuyla ülkemizde hayata geçirilen modern eğitim sistemi milli tarih konularını öğrencilerimize aktarabilmek için değişik yöntemler uygulamıştır. Bu yöntemler yıllara nazaran gelişme göstermişse de maalesef yeterli düzeyde değildir. Özellikle ilköğretim aşamasında tarih konuları gayet sınırlı ölçüde ele alınmaktadır.

Tezimizde, 2005 yılında yapılan değişikliklere kadar İlköğretim Sosyal Bilgiler dersi müfredatında Osmanlı öncesi Türk tarihi konularının işlenmesine yönelik eksiklikler tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu amaçla dünyadaki ve ülkemizdeki sosyal bilgiler konularının işleniş esasları sunularak ülkemizdeki sosyal bilgiler müfredatının tarihsel seyri üzerinde durulmuştur. Eğitim kurumlarımızda Osmanlı öncesi Türk tarihinin hangi yoğunlukta aktarıldığı tespit edilmiştir. Ulaştığımız veriler göstermiştir ki Türk milli eğitim sistemi örgün eğitimin ilk aşaması olan ilköğretimde Osmanlı öncesi Türk tarihine gerektirdiği hacimde yer vermemektedir. Böylesi önemli bir sorunun acil olarak giderilmesi gerekmektedir. Bu noktada ders kitaplarımızın yeniden gözden geçirilmesi elzemdir.

Bu vesileyle tezinin hazırlanmasına önemli katkılarda bulunan danışman hocam Doç. Dr. İbrahim TELLİOĞLU'na teşekkür bir borç bilirim.

KISALTMALAR

age. : Adı geçen eser.

agm. : Adı geçen makale.

C. : Cilt.

ev. : Çeviren.

nşr. : Neşreden.

s. : Sayfa.

S. : Sayı.

vd. : Ve devamı.

ÖZET**Sosyal Bilgiler Müfredatında Osmanlı Öncesi Türk Tarihinin Öğretimi****Levent KURUOĞLU****Fırat Üniversitesi****Sosyal Bilimler Enstitüsü****İlköğretim Anabilim Dalı****Sosyal Bilgiler Bilim Dalı****2006**

İlköğretim Sosyal Bilgiler Dersi ilköğretim 4. sınıftan başlayarak 7. sınıfa kadar aralıksız okutulmaktadır. Haftada 3 saat olarak işlenen Sosyal Bilgiler Dersi geniş bir konu yelpazesini kapsamaktadır. Sosyal Bilgiler Dersi konuları içinde Tarih konuları önemli bir yer tutmakla beraber belirli bir kronolojik sıraya göre işlenmemektedir. Osmanlı öncesi Türk tarihi sadece 6. sınıf konuları arasında bir ünite “İpek Yolunda Türkler” ünitesinde işlenmekte olup yirmi bir saatlik süreye yayılmıştır. Bu ünite Hunlar, Gök Türkler, Uygurlar Karahanlılar, Gazneliler ve Selçuklular işlenmekte olup diğer Türk Devletlerine yer verilmemiştir.

İlköğretimden mezun olan öğrenci ne yazık ki binlerce yıllık Türk tarihini sadece birkaç devletten müteşekkil zannedecektir. Cumhuriyet Döneminden günümüze kadar Sosyal Bilgiler Müfredatında köklü değişiklikler yapılmıştır. Bu değişiklikler sırasında Türk Tarihine verilen önem gittikçe azalmış Sosyal Bilgiler müfredatında bulunan Türk Tarihi konuları her değişiklikte biraz daha azaltılmıştır. 2005 yılında Sosyal Bilgiler Müfredatında yapılan değişiklikle konuların anlatımında ezberci yaklaşımdan uzaklaşıldığı görülmekle birlikte Tarih konuları özellikle de Osmanlı öncesi Türk Tarihi konularında önemli bir azalma görülmüştür. Anadolu’nun Türkleşmesinde çok önemli katkılar sağlamış 4 haçlı seferinde de hem Anadolu hem de İslam dünyasını Haçlılara karşı müdafaa eden Anadolu Selçuklu Devleti Konular arasında yer almamıştır.

Sosyal Bilgiler ders kitaplarındaki tarih konularında yer alan zaman ifadeleriyle kastedilenleri anlamada başarısız oldukları görülmüş; bu durum, ders kitaplarındaki üslubun özensizliğine bağlanmaktadır.

Anahtar kelimeler: Sosyal Bilgiler, Osmanlı Öncesi Türk Tarihi, Müfredat, Eğitim, Tarih, Öğretim.

SUMMARY**The Processing of Pre-Ottoman Turkish History in the Cirriculum of Social Sciences****Levent KURUOĞLU****Fırat University****Institute of Social Sciences****High-Department of Elementary Education****Department of Social Sciences****2006**

Social Sciences Courses are being taught permanently from fourth grade to seventh grade in Elementary Education. Social Sciences Course ,which is being processed 3 hours in a week , includes a wide subjects flabellum. Although history subjects have a great part in Social Sciences Courses , they are not being processed in a definite chronological order. Pre-Ottoman Turkish History is just being processed in 6th grade as a unit called “Turks on the Silk Road” and it is spread on 21 hours. In this unit, Huns, K k Turks, Uigurs, Karahans, Gaznelis and Seljukis have been processed but other Turkish States have not been taken part.

Unfortunately, a student who has graduated from elementary school will know that thousand-yearred Turkish History only consists of a few states. Radical changes have been made in Social Sciences Cirriculum from the period of Republic to now. During all these changings, the importance that given to the Turkish History has been decreased day by day. The lectures of Turkish History in Social Sciences Cirriculum have been decreased more in each changing. An important decreasing has been detected on history subjects , especially on Pre-Ottoman Turkish States subjects, although it has been quitted the approach of memorization by the change conducted in Social Sciences Cirriculum in 2005. The State of Anatolian Seljuki, which has given very important helps to the Turkization of Anatolia and defended both Anatolia and Islamic World against the Crusaders in all four Crusades, has not taken part in syllabuses.

It has been detected that students failed in understanding what were intended by the time expressions of history subjects in the course books of Social Sciences , and this situation has been attributed to the unpainstakingness of discourse in course books.

Key Words: Social Sciences, Pre-Ottoman Turkish History, Cirriculum, Education, History, Teaching.

İÇİNDEKİLER

SAYFA NO

TEZ ONAY FORMU	II
ÖNSÖZ	III
KISALTMALAR	IV
ÖZET	V
ABSTRACT	VI
İÇİNDEKİLER	VII
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM: ORTA ASYA'DA KURULAN TÜRK DEVLETLERİ	14
1.1. ASYA HUN DEVLETİ	15
1.2. GÖKTÜRKLER	19
1.2.1. Gök-Türk Hakanlığı	19
1.2.1.1. Doğu Gök-Türk Hakanlığı	21
1.2.1.2. Batı Gök-Türk Hakanlığı	23
1.2.2. II. Gök-Türk Hakanlığı	24
1.3. UYGURLAR	28
1.3.1. Uygur Hakanlığı	28
1.3.2. Kan-Çou Uygur Devleti	30
1.3.3. Doğu Türkistan (Turfan) Uygur Devleti	31
1.4. KIRGIZLAR	31
1.5. TÜRGİŞLER	32
1.6. KARLUKLAR	34
İKİNCİ BÖLÜM: ANAYURTTAN GÖÇLER ve TÜRKLERİN DÜNYA SİYASİ TARİHİNE ETKİLERİ	37
2.1. AVRUPA HUNLARI	37
2.2. ORTA-DOĞU HUNLARI (AK HUN-EFTALİT DEVLETİ)	45
2.3. TABGAÇ DEVLETİ	47

VIII

2.4. SABAR (SABİR) DEVLETİ	48
2.5. AVAR HAKANLIĞI	50
2.6. HAZAR HAKANLIĞI	52
2.7. PEÇENEKLER, UZLAR VE KUMAN (KIPÇAK)'LAR	54
2.8. OGURLAR (BULGARLAR)	61
2.8.1. Büyük Bulgar Devleti	62
2.8.2. Tuna Bulgar Devleti	62
2.8.3. İtil (Volga) Bulgar Devleti	64
2.9. KARAHANLILAR	65
2.9.1. Karahanlı Devleti	65
2.9.2. Doğu Karahanlı Devleti	67
2.9.3. Batı Karahanlı Devleti	68
2.10. GAZNELİLER	70
2.11. HAREZMŞAHLAR (HARZEMŞAHLAR)	73
2.12. BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ	75
2.13. ANADOLU (TÜRKİYE) SELÇUKLU DEVLETİ	84
2.14. TOLUNOĞULLARI DEVLETİ	88
2.15. İHŞİDİLER	89
 ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: SOSYAL BİLGİLER MÜFREDATINDAKİ TARİH ve OSMANLI ÖNCESİ TÜRK TARİHİ KONULARI	 90
3.1. TARİH ÖĞRETİMİNİN AMAÇLARI VE FAYDALARI	90
3.2. İLKÖĞRETİM SOSYAL BİLGİLER PROGRAMINDA TARİH ve TÜRK TARİHİ KONULARI	95
 SONUÇ	 102
BİBLİYOGRAFYA	104
ÖZGEÇMİŞ	108

GİRİŞ

Sosyal Bilgiler, toplumsal gerçekle kanıtlamaya dayalı bağ kurma süreci ve bunun sonucunda elde edilen bilgiler olarak tanımlanabilir.¹ Sosyal Bilgiler; ilköğretim okullarında iyi ve sorumlu vatandaş yetiştirmek amacı ile sosyal bilimler disiplinlerinden seçilmiş bilgilere dayalı olarak, öğrencilere toplumsal yaşamla ilgili temel beceri, tutum ve değerlerin kazandırıldığı bir çalışma alanıdır.² En genel anlamıyla Sosyal Bilgiler, demokrasiye inanmış, demokratik yaşama düzenine uyabilen ve buna sahip olmuş iyi vatandaşlar yetiştirmeyi amaçlar.³

Sosyal Bilgiler vatandaşlık eğitim programı, Türk demokratik toplumundaki sorumluluk sahibi vatandaşların görevlerine uygun amaçlar üreten, içeriğini tarih-coğrafya-vatandaşlık bilgisi konularını kaynaştırarak oluşturan ve ömür boyu vatandaşlık becerilerinin uygulanmasını öngören bir eğitim planıdır.⁴ Kültürel mirası, onun günümüzdeki yaşayan özelliklerini ve bunların yaşamamıza etkilerini, insanların sosyal ve fiziki çevrelerine olan ilişkilerini esas alan bir derstir.⁵

Sosyal Bilgiler öğretimine rehberlik eden üç yaklaşım tanımlanmıştır ki bunlar;

a) Vatandaşlık bilgisini aktarma olarak Sosyal Bilgiler, Sosyal Bilgiler öğretimi ile ilgili en eski yaklaşımdır. Bu yaklaşımda sosyal bilgilerin temel amacı öğrencilere kültürel mirası aktarılırken, öğrencilere geçmişteki bilgiler ve olgular; temel toplumsal kurallar, değerler, inançlar kazandırılmaya çalışılır.

b) Sosyal Bilimler olarak Sosyal Bilgiler: Bu yaklaşıma göre, iyi vatandaş yetiştirmek için öğrencilere, Sosyal Bilimlere ilgili disiplinlerdeki bilgi, beceri ve değerler kazandırılmalıdır. Bu yaklaşım genellikle konu alanı merkezli programlarda kullanılır.

c) Yansıtıcı inceleme alanı olarak Sosyal Bilgiler: Bu yaklaşıma göre, Sosyal Bilgiler öğretiminin amacı, öğrencilerin bireysel ve toplumsal problemleri tanımlama, analiz etme ve karar verme süreçlerini geliştirmektedir. Yansıtıcı inceleme, öğrencilerin

¹ Veysel Sönmez, **Sosyal Bilgiler Öğretimi**, Ankara 1994, s. 8.

² Münire Erden, **Sosyal Bilgiler Öğretimi**, Ankara 1997, s. 8.

³ Karagözoğlu, A.G., **İlkokullarda Sosyal Bilgiler Öğretimi**, Ankara, 1977, s. 11.

⁴ James, Barth, Abdullah Demirtaş, **“İlköğretim Sosyal Bilgiler Öğretimi”**, **Milli Eğitimi Geliştirme Projesi, Hizmet Öncesi Öğretmen Eğitimi Deneme Basımı**, Ankara 1996, s. 18.

⁵ Ersin Güngördü, **İlköğretim Okullarında Hayat Bilgisi ve Sosyal Bilgiler Dersi Öğretimi**, Ankara 1998, s. 130.

bireysel ve toplumsal problemleri tanımlama, analiz etme ve karar verme süreçlerini geliştirmektedir. Yansıtıcı inceleme, öğrencilerin bu becerilerini geliştirmesine yardımcı olur. Bu yaklaşımda bilgilerin belli bir kapsamı yoktur. Çağdaş sorunlar çalışmanın temelini oluşturur. Bu tanımlardan da anlaşılacağı üzere Sosyal Bilgiler, disiplinler arası bir alan olup bireyin toplum içinde yetişmesi için temel eğitim basamağında yer alır.

Sosyal Bilgiler dersi ilköğretim 1.2.3. sınıflarda okutulan Hayat Bilgisi dersinin sözel bölümlerinin daha da geliştirilmesi ile çocuğu topluma uyumlu hale getirmek için vardır. Bu ders “algı gelişimine” dayanmaktadır. Çünkü çocuklar 15–16 yaşlarına kadar henüz toptan algılamadan ayrılamamaktadır. İlkokulun ikinci kademesinde de toplu öğretim ilkelerine göre öğretim yapmanın yararlı olacağı düşünülmüştür⁶ Bu yüzden Sosyal Bilgiler dersinde olguların bir bütün içinde verilmesi, çocuğun zihinsel gelişiminin tümdengelimden tümevarıma doğru olması nedeni ile daha uygundur. Böylelikle her türlü olgu parça parça değil, bir bütün içinde görülür ve daha çabuk öğrenilir. Bu nedenle çocuklar toplumsallaştırılırken, her bilim dalıyla ilgili ilke ve genellemeler ayrı bir ders olarak değil, onların ortak noktaları bulunup birleştirilerek bulunmalıdır.⁷

Pek çok eğitim psikologunun yaptığı araştırmalar çocukların tarihsel düşünmede soyut döneme geçişlerinin, en açık bir şekilde kronolojiye uygun tarihi bilgiyi öğrenmelerinin ilköğretim basamağı için uygun olmadığını göstermiştir.⁸ Bu yüzden İngiltere’de tarihsel bilgi somutlaştırılmaya çalışılırken A.B.D.’nde ve Türkiye’de Sosyal Bilgiler ders programları ile problem aşılıma çalışılmıştır. Sosyal Bilgiler dersinin daha çok bilişsel yönü ağır bastığından bilgi kazandırmaya yönelik ilke, yöntem ve teknikler benimsemektedir. Bu bakımdan, öncelikle ilköğretimde Hayat Bilgisi, Fen Bilgisi gibi derslerde gözlemlemeye, deneye, yaşam ve inceleme yaparak yaşayarak öğrenmeye ağırlık veren yöntem ve teknikler, Sosyal Bilgiler dersinde etkisini biraz yitirmekte, sözel yönü ağır basan yaklaşımlar önem kazanmaktadır⁹

Yakından uzağa, bilinenden bilinmeyene, somuttan soyuta ve basitten karmaşığa ilkelerinin geçerli olduğu Sosyal Bilgilerde zaman zaman eğitimsel açıdan bir değere sahip tarihsel hikâyeler, destanlar, menkıbeler, tarihsel kahramanların yaşamları ile ilgili

⁶ Cavit Binbaşıoğlu, **Öğrenme Psikolojisi**, Ankara 1991, s. 182.

⁷ V. Veysel, **age.**, s. 9.

⁸ Bahri Ata, **Tarih Öğretimine Bilimsel Problem Çözme Yönteminin Uygulanmasına Bir Model**, G.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1998, s. 3-4.

⁹ Ersan Sözer, **Kuramdan Uygulamaya Sosyal Bilimler Öğretimi**, Eskişehir 1998, s. 70.

basit eserlerden yararlanma çocuğun kişiliğinin oluşumunda büyük rol oynar.¹⁰ Türkiye'deki Sosyal Bilgiler derslerinin bir vatandaşlık aktarımı olarak verilmesi de¹¹ dikkate alınırsa bahsedilenler daha iyi anlaşılacaktır.

Sosyal Bilgiler, eğitim kurumlarına bir konu alanı ya da ders olarak A.B.D.'nde XX. yüzyılın başında, sosyal yaşantıların karmaşıklaşması, toplumsal değişimin ve çatışmaların artmasıyla birlikte girmiştir. Sosyal bilgilerin bir konu alanı olarak eğitim programına girmesi, ilerlemecilik akımının “demokratik toplum için vatandaş yetiştirme” görüşünün etkisiyle gerçekleşmiştir. 30'lu ve 40'lı yıllarda yeniden kurmacılık ve çocuk merkezli yaklaşımı benimseyen eğitimciler de Sosyal Bilgiler programının gerçekleşmesi için çaba göstermişlerdir. Ancak 1940'lı yıllar Sosyal Bilgiler programları büyük ölçüde Tarih ve Coğrafya ağırlıklı olarak uygulanmıştır.

1960'lı yılların başından 1970'li yılların ortasına kadar Sosyal Bilgiler dersine ağır eleştiriler gelmiş ve “Yeni Sosyal Bilgiler” adı altında reform hareketi başlatılmıştır. Bu hareketin ortaya çıkmasında ve gelişmesinde Bruner'in buluş yoluyla öğrenme kuramının çok önemli katkısı olmuştur. Bu hareketle, Sosyal Bilgiler dersinde Tarih ve Coğrafya bilgilerinin ağırlığı azaltılmış; Sosyoloji, Antropoloji, Ekonomi, Siyaset Bilimi ve Sosyal Psikolojiye ağırlık verilmiştir. Sosyal Bilimler alanındaki kavram ve yöntemlere dayalı disiplinler arası bir yapı benimsenmiştir. Geleneksel tümdengelim ve anlatım öğretim yönteminin yerini, tüme varım ve araştırma yöntemi almıştır. Öğrenciler bilgilerin pasif alıcısı olmaktan çıkartılarak, bilgiyi aktif olarak elde eden, kritik düşünme becerisine sahip bireyler olarak yetiştirilmek istenmiştir.

“Yeni Sosyal Bilgiler” programına uygun birçok eğitim materyali geliştirilmesi ve yaklaşımı tanıtan pekçok kitap yazılmasına karşın, bu yaklaşım 1970'li yılların sonlarına doğru çekiciliğini yitirmiştir. A.B.D.'de Ulusal Bilim Vakfı tarafından yapılan araştırmalar “Yeni Sosyal Bilgiler” uygulamasının başarısız olduğunu göstermiştir. Bunun üzerine 1980'li yıllarda “temele dönme” hareketiyle birlikte Sosyal Bilgiler öğretiminde yine geleneksel yaklaşım benimsenmeye başlanmıştır.

ABD'nde bu gelişmeler yaşanırken, Türkiye'de, Cumhuriyetten sonra ilköğretim okulları programlarında sosyal bilimler ve sosyal bilgilerle ilgili çeşitli düzenlemeler yapılmıştır. Osmanlılarda eğitim ve öğretim sisteminde medreselerde Kelam, Mantık, Belagat, Lügat, Nahiv, Hendese, Heyet (Astronomi) derslerinin yanı

¹⁰ C. Binbaşoğlu, *age.*, s. 182.

¹¹ J. Barth, A. Demirtaş, *age.*, s. 11.

sıra Tarih, Coğrafya ve Felsefe gibi sosyal bilimler de okutulmaktaydı.¹² Medreselerdeki eğitim ve öğretim 16. ve 17. yüzyıllarda bir duraklama ve bozulma süreci yaşadı. Bu duraklama ve bozulma süreci Cumhuriyet'e kadar devam etmiştir. Sosyal Bilimler ve Sosyal Bilgilerin ders programları ve amaçlarında 1923 yılına kadar önemli bir değişiklik olmamıştır. 1926 yılında ise Sosyal Bilgilerin amacı açıklanarak, "Genç nesli muhitine faal bir halde intibak ettirmek suretiyle iyi vatandaşlar yetiştirmek". 1929 programında ise Sosyal Bilgilerin amacı: "İlk tahsil çağında bulunan çocukların bedence ve ruhça en salim itiyatlara sahip olmalarını temin edecek bir muhit içinde en lüzumlu bilgileri ve maharetleri kazandırmak, genç neslin mektebe ilk girdiği günden itibaren içtima-i kudret ve kabiliyetçe müterakki bir intizamla yetişecek milli cemiyet ve Türk Cumhuriyetine ruhen ve beden en faydalı bir tarzda intibak etmeğe azami ehliyeti kazandırmak" olduğu belirlenmiştir.¹³

1930 yılında hazırlanan ilk mektep müfredat programına göre tarih derslerinin hedefleri: Çocuklara Türk Milletinin mazisi hakkında malumat verip, onlarda Milli şuuru uyandırmak, Bu günkü medeniyetin uzun bir mazinin mahsulü olduğunu anlatmak, Büyük şahısların hayat ve hareketleri tasvir edilerek çocuklara imtisale şayan numuneler göstermek olarak açıklanırken, Coğrafya derslerinin hedefleri olarak, Vatanın muhtelif yerlerinde yaşayan insanları birbirlerine tanıtmak, birbirlerinin maişet (geçim) tarzlarını ve ihtiyaçlarını öğretmek ve aralarındaki rabita (Bağ) ve muhabbeti artırmak, çocuklara doğup büyüdükları memleketi tanıtmak ve Türk vatanını sevdirmek, dünya ve dünyanın Şems (Güneş) alemindeki mevki-i, hareketleri ve bunun neticeleri, dünya üzerinde meydana gelen coğrafya hadiseleri hakkında çocuklara bilgi kazandırmak, vatanımızla en çok temasta bulunan ve ilgisi olan memleketler üzerine biraz daha etraflı olmak üzere dünya üzerindeki başka memleketleri ve milletleri tanıtmak, çocuğa daima görüp temas ettiği eşya ve hadiselerin sebeplerini araştırmaya hadiseler arasındaki rabita ve münasebetleri bulup çıkarmaya sevk etmek suretiyle mülhaza ve muhakemelerini kuvvetlendirmek olarak açıklanmıştır. Yurt Bilgisi derslerinin hedefleri ise çocuğa, etrafında olup biten işlerin, cereyan eden hadiselerin ahlakî, iktisadî ve hukukî, kısaca içtima-i manalarını idrak ettirmek, onda, Devlet, Milliyet ve Aile tesanütüne (dayanışma/yardımlaşma) ibtina (dayanan) sağlam bir ahlakîyat hissi tevlit etmek ve yaşatmak, çocuğa içinde yaşadığı cemiyette, kendisinin

¹² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı İlimiye Teşkilatı**, Ankara 1988, s. 1 vd.

¹³ Veysel Sönmez, **Hayat Bilgisi Öğretimi ve Öğretmen Kılavuzu**, İstanbul 1999, s. 51 vd.

oynadığı ve oynayacağı rolü sezdirmek, onu demokratik bir devlette vatandaşların hak ve vazifeleri hakkında esaslı bir fikre sahip etmek, çocuğa, en geniş mana ile yurdunu ve milletini sevdirmek, Türk say (Çalışma/Gayret) ve teşebbüsü ile meydana gelen ve aynı say ve ikdam ile işletilen müesseselerde (mesela : Şimendiferlere, Seyrüs sefaine, bazı fabrikalara, milli bankalara, vatan-î ve hayırperver cemiyetlere vb...) bilhassa dikkati celb suretiyle çocukta Türk'ün iktisadi ve medeni kudret ve kabiliyeti hakkında esaslı fikirlere ve malumata sahip etmektir.¹⁴

1936 yılında hazırlanan programda belirlenen amaçlar, bilimsizliği gidermek, kültür içinde her gün daha çok çocuk ve yurttaş okutup yetiştirecek bir programı uygulamak, Kuvvetli Cumhuriyetçi, Ulusçu (Milliyetçi), Halkçı, Devletçi, Laik ve Devrimci yurttaş yetiştirmek. Çocukları zihnen, bedenlen geliştirmek ırasını, karakterini ulusal tarihimizin gösterdiği yüksek derecelere çıkarmak; eğitim ve öğretimde güdülen usul bilgiyi yurttaş maddi hayatta başarı sağlayan bir cihaz haline getirmek. Eğitimi her türlü hurafeden ve yabancı fikirlerden uzak, üstün, ulusal ve yurtçu kılmak; her eğitim ve öğretim kurumunda öğrencinin teşebbüs kabiliyetini kırmamağa sevgi ve okşayışla özen göstermekle beraber onları hayatta kusurlu olmaktan korumak için ciddi bir disiplin ve düzene, içten bir ahlakî anlayışa alıştırmaktır. Vatandaşların Türk'ün derin tarihini bilmesine olağanüstü bir önem vermek; bu bilgi Türk'ün kapasite ve enerjisini, nefsine güven duygularını ve ulusal varlığa zarar verecek bütün akımlara karşı sarsılmaz dayanımını kutsal bir evin olduğunu benimsetmek; Türk dilinin ulusal, tükel bir dil haline gelmesi hakkındaki ciddi çalışmalara devam etmektir. 8 maddede toplanan amaçların beşi doğrudan Sosyal Bilgilerle ilgilidir.

1936 ilkökul programında Tarih derslerinin hedefleri olarak, Türk çocuklarına Türk İnkılâbının manasını, şumulünü ve tarihi önemini kavratmak, insanlığın ve bilhassa Türk milletinin tarihte atmış olduğu ileri adımlara çocukların dikkatini çekmek ve bu günkü kültürün nasıl bir mazinin eseri olduğunu belirtmek, Türk ırkının Orta Asya'da kültürü nasıl kurduğunu, dünyanın dört bucağına bu kültür ve dilini nasıl yaydığını çocuklara kavratmak. Türk milletinin dünya tarihinde yaptığı büyük rolü belirtmek, onlara milli benliklerini hissettirmek, Türk çocuklarında Türk millete karşı içten bir sevgi ve derin bir saygı yaratmak, onları Türk milletinin ülkülerini tahakkuk ettirmek için her fedakârlığı göze alacak bir karakterde yetiştirmek, Türk milletinin istikbaline güvenlerini arttırmak, tarihi şahsiyetlerin yaptıkları işler üzerinde durarak

¹⁴ V. Sönmez, **Hayat Bilgisi Öğretimi** ..., s. 52.

çocuklara ibret dersi vermek. Tarihte büyük adamların büyük rolünü göstermek, bilhassa Atatürk'ün Türk milleti ve bütün dünya için açtığı geniş ufuklara tebarüz ettirmek, geçmişi tetkik ettirerek, hali çocuklara daha iyi kavratmak ve istikbâl için önlerine ufuk açmak; Türk milletinin istikbaldeki milli ve insanî büyük rolüne onların dikkatini çekmek, insanların muhitleri ile hayatları arasındaki sıkı ilgileri belirtmek ve insanların muhitleri üzerine nasıl tesir ettiklerini göstermek vardır.

1936 ilkokul programında coğrafya derslerinin hedefleri, çocuklara memleketimizi ve yurttaşları tanıtmak ve sevdirmek, insanların birbirleriyle ve coğrafi muhitleriyle karşılıklı tesirlerini, insan kümelerinin hayat şekillerini ve geçinme tarzlarını tetkik ettirerek Türk çocuklarını memleketin iktisadi kalkınmasında müessir unsur haline getirmek, dünya ve dünyanın güneş sistemindeki yeri, hareketleri ve bunun neticeleri, dünya üzerinde olagelen coğrafya hadiseleri hakkında çocuklara bilgi kazandırmak, vatanımızla en çok temasta bulunan ve ilgisi olan memleketler üzerine biraz daha etraflı olmak üzere dünya üzerindeki başka memleketleri ve milletleri tanıtmak, çocuğu, sık sık görüp temasta bulunduğu coğrafi hadiselerin sebeplerini araştırmaya ve hadiseler arasındaki bağıllık ve ilgileri bulup çıkarmaya alıştırmak, harita fikri vermek, çocukları haritadan anlar ve istifade eder bir hale getirmektir.

1936 ilkokul programında yurt bilgisi derslerinin hedefleri ise millet mefhumunu ve Türk milletinin karakterini, ululuğunu, kudretini çocuklara kavratmak, Türk milletini sevdirmek, saydırmak, Türk askerini ve Türk ordusunu sevdirmek, saydırmak, bizim için askerliğin önemini kavratmak, Atatürk'ün kurduğu Cumhuriyet rejiminin mahiyetini, Türkiye'de nasıl kurulduğunu, bu rejimin başka rejimlere üstünlüğünü, Türkiye'nin hayatı ve istikbali için ne kadar önemli ve zaruri bulunduğunu talebeye kavratmak ve onları Cumhuriyet rejimi için sadık ve fedakâr birer yurttaş olarak yetiştirmek, Türk inkılâbının manasını, muhtelif cephelerin önemini, Türkiye'nin saadet ve refahına yaptığı ve memleketin istikbaline yapacağı tesiri talebeye kavratmak, onları Atatürk inkılâbının fedakâr birer unsuru olarak yetiştirmek, Türkiye'de devlet teşkilatını çocuklara, onların seviyelerine göre anlatmak ve öğretmek, kanun mefhumunu talebeye kavratmak, kanuna ve devlet otoritelerine itaat duygusunu ve itiyadını vermek, talebeye vazife ve hak mefhumlarını kavratmak ve Türk vatandaşlarının vazifelerini ve haklarını ve bu vazifelerle hakların önemini kendilerine telkin etmek, millet ve yurt işlerine karşı, talebede son derecede alaka uyandırmak, millet ve yurt menfaatini her menfaatin üstünde tutmayı, millet ve yurda karşı canla, başla hizmet etmeği kendilerine itiyat ve

Ülkü haline getirmektedir.1948 yılında hazırlanan Milli Eğitim Bakanlığı İlkokul Programı 1936 yılı programıyla benzer ilkeler taşımaktadır.

1962 yılı İlkokul program taslağında tarih, coğrafya ve yurttaşlık bilgisi dersleri, “Toplum ve ülke incelemeleri” adı altında birleştirilmiştir. Bu programda ilkokulun amaçları (Hedefler) saptanmış ve bunlar dört ana başlık altında toplanmıştır. Kişisel bakımdan, sağlık, temizlik-düzen, beslenme bilgi ve alışkanlıkları edinmiş; kazalara karşı tedbirli; canlı ve cansız varlıkları sever korur ve faydalanır; okuma-yazma ve hesap becerilerini kazanmış; öğrenme hevesi artmış, tekniklerini bilir; bilimsel düşünme yollarını öğrenmiş; yurdunu sever, tanır, tanıtır ve hizmet eder; görev ve sorumluluk alır; güzel sanatlara ve güzel şeylere hayranlık duyguları gelişmiş, boş zamanlarını iyi kullanır; başarıyı aşırı öğünmeye, başarısızlığı aşırı düşünmeye götürmez kişiler olarak yetiştirmek; İnsanlık münasebetleri bakımından, aile hayatının dayandığı ilkeleri bilir, görev ve sorumluluk alır, başkaları ile beraber yaşayabilir, çalışabilir bir insan olarak yetiştirmek; ekonomik hayat bakımından; İnsan gücünün ve tabiat kaynaklarının yurt kalkınmasındaki etkisini kavramış; toplumda bağımsız bir kişi olarak çalışmak ve geçimini temin etmenin zaruri olduğunu bilir; iyi bir yoğaltman oluş nitelik ve becerilerini kazanmış bir birey olarak yetiştirmek; toplumsal hayat bakımından, Türk milletinden olmakla gurur duyar; demokrasi ilkelerini kavramış, davranımına uygular; toplumların ilerlemesinde bilgi ve tekniğin önemini kavramış; komşu ve uzak memleketler ve diğer milletler hakkında basit bilgiler edinmiş kişiler olarak yetiştirmektedir.

1962 ilkokul programı taslağına göre Hayat Bilgisi, Toplum ve lke İncelemeleri derslerinin amaçları, Türk çocuğunu ailesine, ulusuna, yurduna, Türk Devrimlerine ve ülkülerine bağlı alışkan, araştırıcı, inceleyici, fedakar ve fazilet sahibi iyi bir vatandaş, mükemmel bir insan olarak yetiştirmek; çocukları şerefli bir geçmişi olan büyük bir milletin evlatları olduklarını duyarak, Türk ulusunun geleceğine olan güvenlerini artırmak ve Türk ulusunun ülkülerini gerçekleştirmek için her fedakarlığı göze alabilecek bir karakter kazandırmak; olumlu karakter özellikleri kazandırmak, her yönden görev ve sorumluluk alabilecek hale getirmek, aile bütünlüğüne bağlı, yuvanın saadetini geliştirmesinde hizmet duygularını geliştirmek; insanların birbirlerine muhtaç olduklarını kavratmak, grup faaliyetlerine katılmasını, başkalarına yardım etmesinin önemini takdir ettirmek ve uygulayabilir hale getirmek; ulusal kaynakları tanımak ve bunları korumanın bir dev olduğunu kavratıp benimsetmek; yurdu ve dünyayı tanımak;

çocuklara plan, kroki ve harita fikri vermek, onları bu araçları anlar ve uygular hale getirmektir.

ABD’nde başlatılan Sosyal Bilgiler alanındaki gelişmeler diğer ülkeleri olduğu gibi Türkiye’yi de etkilemiştir. Ülkemizde İlkokul programına yer alan Tarih, Coğrafya ve Yurt Bilgisi dersleri 1962 İlkokul programı taslağında “Toplum ve Ülke İncelemeleri” adı altında birleştirilmiştir. 1968 programında ise bu ders Sosyal Bilgiler adını almıştır.

1968 Programı hazırlarken “Yeni Sosyal Bilgiler” hareketinden etkilenildiğini söylemek mümkündür. Programda bu yaklaşımın izleri görülmektedir. Ancak ülkemizde bu hareketi destekleyecek öğretim materyallerinin olmaması ve öğretmenlerin bu konuda yeterli bilgiye sahip olmamaları, geleneksel yaklaşımının devam etmesine neden olmuştur. Günümüzde Sosyal Bilgiler halen Tarih, Coğrafya, Vatandaşlık Bilgisi konularının bir toplamı olarak algılanmaktadır.¹⁵

Türkiye’de Sosyal Bilgiler; içeriğini, öğrencinin yaşamına katkı sağlayacağı düşünülen çeşitli sosyal bilim alanlarından seçilerek bütünleştirilmiş bilgiler yerine, birbirinden kopuk bir biçimde ele alınan tarih, coğrafya ve vatandaşlık konularının toplamından meydana geldiği 1997 yılından 2005 yılına kadar pek çok değişimi son iki yılda yaşamıştır. 2005–2006 öğretim yılında uygulamaya konan yeni öğretim programıyla birbirinden kopuk içerik tam anlamıyla farklılaşarak, bir bütünlük sağlanmaya çalışıldığı görülmüştür.

Yeni Sosyal Bilgiler Öğretim Programı, Amerika’da olduğu gibi, hayatı kapsadığı varsayılan 9 öğrenme alanına uygun belirlenmiş kazanımlar ve bunları gerçekleştirebilmek için tasarlanmış etkinliklerin temel oluşturduğu bir konumdur. Böylece, eskiden sadece vatandaşlık aktarımı yaklaşımını esas alan ve bilgi öğretmeye/ezberletmeye çalışan bir dersten, çocuğa bilginin yanında, günlük yaşamında karşılaştığı problemlerin çözümünde kullanabileceği becerileri, topluma uyum sağlama konusunda bazı değerleri ve diğer insanlarla ilişkilerini düzenlemesine yardımcı olacak tutumları da kazandırmayı amaçlayan bir noktaya gelmiştir. Bu yeni durum, Türkiye’deki Sosyal Bilgilerin evrenselliği anlamında olumlu bir gelişme olarak değerlendirilebilir.

30.05.1990 tarih ve 62 Sayılı T.T.K.B ile 25.06.1990 tarih ve 2315 Sayılı Tebliğler Dergisinde yayınlanan ilkökul 4. ve 5. Sınıflar Tarih, Coğrafya, Vatandaşlık

¹⁵ M. Erden, *age.*, s. 6.

Dersleri Programına bakıldığında; 4. sınıflar 5 Üniteden oluşup; yaşadığımız yer, ilimiz ve bölgemiz, yurdumuz Türkiye, Tarih ve Tarihte Anadolu, Türkler ve İslamiyet ve Türklerin Anadolu'ya yerleşmeleri konularını içerir. 5. sınıf konuları 6 üniteden oluşur ve içeriği şöyledir: Osmanlı Devleti, dünyamız, yurdumuz ve komşularımız, Osmanlı Devletinin duraklama ve gerileme devri, Cumhuriyete nasıl kavuştuk, Türk dünyasına toplu bakış, II. Dünya Savaşı, Demokratik hayat ve Anayasamız konuları yer almaktadır.

İlköğretim Okulu Sosyal Bilgiler Dersi öğretim programı 4. ve 5. Sınıflarda haftada üçer saat olmak üzere her sınıf için 36 haftada toplam 108 saatlik bir süre öngörülerek hazırlanmıştır. Konular Tarih, Coğrafya, Vatandaşlık, Ekonomi, Psikoloji, Sosyoloji, Antropoloji, Hukuk ve Eğitim alanlarıyla ilişkili olmak üzere çok yönlü bir bütün şeklinde işlenir.

M.E.B İlköğretim Genel Müdürlüğü, 2000 yılında, ilköğretimdeki Birleştirilmiş Sınıflar için Sosyal Bilgiler Programını şöyle düzenlemiştir: 4.sınıf: Aile, Okul ve Toplum Hayatı, Yakın Çevremiz, İlimiz ve Bölgemizi Tanıyalım, Tarih, İlk yurdumuz ve Tarihte Anadolu. 5. sınıf: Vatan ve Millet, Cumhuriyete Nasıl Kavuştuk, Güzel Yurdumuz Türkiye, İslamiyet'in Doğuşu, Yayılışı ve Türkler konularından oluşur..

İlköğretim Okulu Ders Programlarında ise Sosyal Bilgiler 6. Sınıf, Demokratik Hayat, Coğrafya ve Dünyamız, Türkiye Tarihi, Moğollar ve Diğer Türk Devletleri, Türkiye'miz, Osmanlı Devletinin Kuruluşu, 7. sınıf Türkiye'nin Coğrafi Bölgeleri, İstanbul'un Fethi ve Sonrası, Avrupa'da Yenilikler, 17. ve 18. yüzyılda Osmanlı Devleti, 19. ve 20. yüzyılda Osmanlı Devleti, Osmanlı Kültür ve uygarlığı, Yurdumuzun Komşuları ve Türk Dünyası konuları okutulmaktadır.

Sosyal Bilgiler öğretimi ve programın temel özelliklerine bakıldığında, toplumdaki bireyleri bir arada tutan en önemli etkenlerden birinin ortak değerler olduğu kabul edilir. Toplumun bir bütün olarak gelişmesi için bu değerlerin toplumsal yaşama katkı getirici nitelikte olması gerekir. Oysa günümüz Türkiye'sinde büyük bir değer bunalımı yaşanmaktadır. Bir yandan toplumdaki bireylerin ortak olarak paylaştıkları değerler azalırken, diğer yandan toplumun çıkarına ters düşen değerler yükselmektedir.

Kuşkusuz bu olumsuz gelişmelerin ardında birçok ekonomik politik ve sosyal neden yatmaktadır. Toplumdaki bu değer karmaşıklığı okullarımıza da yansımaktadır. Eğitim sistemindeki yarışmacılık öğretmenleri sadece belli konu alanında bilgi aktaran kişiler haline getirmiştir. Çocuğa milli ve kültürel değerlerin kazandırılması ve iyi bir

vatandaş olarak yetiştirilmesi ikinci plana itilmiştir. Oysa ülkemizde ilköğretim okullarının birinci devresinde ilk üç yıl okutulmakta olan Hayat Bilgisi; 4. ve 5. sınıflarda okutulmakta olan Sosyal Bilgiler dersinin temel amacı, öğrencilere önemli sosyal becerileri kazandırarak, toplumsallaşmalarını sağlamak ve onları iyi bir vatandaş olarak yetiştirmektir. Bu dersler ilköğretim programında önemli bir yer tutmakla birlikte, öğretimine yeterli özen göstermediği söylenebilir.

Sosyal Bilgiler programının amaçlarına bakıldığında, bu ders için 27.4.1981 ve 76 sayılı talim terbiye kurulu kararı ile kabul edilen ve 25.5.1981 tarihli 2087 sayılı tebliğler dergisinde yayımlanan Yüksek Okullar Türk İnkılâbı Tarihi ve Ortaöğretim Kurumları Türkiye Cumhuriyeti İnkılâp Tarihi Müfredat programının başında yer alan Amaçlar ile Açıklamalar geçerli olacak; bu esaslar saptırılmadan Türk İnkılâbının mimarı ulu önder Atatürk, eserleriyle birlikte kavratılıp benimsetilecek ve en içten duygularla sevdirecektir. Konuların işlenmesinde yukarıda sözü geçen müfredat programının Açıklamalar bölümünde yer alan, genel kapsamlı yöntemlere uyulmakla beraber; daima öğrenci seviyesi göz önünde bulundurularak ve öğretimde verimliliği arttırabilmek için öğretmen-öğrenci aktifliği esas tutulacaktır. Bu bakımdan, öğretmenin yerine göre etkili, ilgi çekici anlatım ve açıklamalar yanı sıra, cevaplandırılması kolay olan sorularla öğrencilerin konulara katkısı sağlanacaktır. Ders konuları arasındaki değişik özelliklere göre farklı öğretim yöntemleri kullanmakla birlikte; öğretmeni ve öğrenci çoğunluğunu pasif durumda bırakan bireysel öğrenci takrirlerinden veya uzun süre alan tekrarlatmalardan kesinlikle kaçınılacaktır. Sonuç olarak bu okuldaki öğrencileri, belirlenen amaçlar ile birlikte, siyasal kültürel, sosyo ekonomik ve aktüel sorunlar karşısında seviyelere göre ileride öğrenecekleri geniş kapsamlı, Atatürkçülük felsefesinin gereklerini bir davranış haline getirecek durumda yetiştirmek için her türlü çaba gösterilecektir. Vatandaşlık programında ise Atatürk'ün eseri ve emaneti olan Türkiye Cumhuriyetinin özgürlükçü, demokratik ve laik bir rejim olarak totaliter rejimlere üstünlüğü vurgulanır. Vatanımızın, bağımsızlığımızın, Cumhuriyetimizin ve egemenliğimizin her türlü değerinin üstünde tutulması gerektiği kavratılır. Başka bir maddede bu derste Atatürk ilke ve İnkılâpları'nın benimsetilmesi açısından önemli eğitim ortamları hazırlanır. Cumhuriyet, ulusal egemenlik, bağımsızlık konuları işlenirken, Atatürk ve arkadaşlarının bu konulardaki özel çabaları da vurgulanır.

Sosyal bilgiler dersi programında öğrencilerin, Atatürk ilke ve İnkılâplarına bağlı, laik, demokratik ve çağdaş değerleri benimseyen ve koruyan bireyler olarak yetişmeleri

sağlanır. Öğrencilere, Atatürk'ün Milli kültürümüzü çağdaş uygarlık seviyesinin üstüne çıkarma idealini gerçekleştirmek gerektiği bilinci kazandırılır. Her fırsattan yararlanarak öğrencilere, Atatürk'ün Yurtta sulh cihanda sulh ilkesinin ve devletin bağımsızlığının, yurt ve millet bütünlüğünün ancak güçlü olmakla sürdürülebileceği bilinci kazandırılır. Toplumun bireyi olan öğrencilerin güven duygularını kuvvetlendirmek için Atatürk'ün “Türk Öğün Çalış Güven” ve “Ne Mutlu Türküm Diyene” sözleri temel alınır.

Sosyal Bilgiler programının amaçları maddeler halinde ele alındığında, Vatandaşlık görevleri ve sorumlulukları yönünden; Ailesine, milletine, vatanına, Atatürk İnkılâp ve ilkelerine bağlı çalışan, araştırmacı, inceleyici, fedakar ve fazilet sahibi iyi bir vatandaş, mükemmel bir insan olarak yetişirler, şerefli bir geçmişi olan büyük bir milletin evlatları olduklarını anlar; milletin geleceğine güvenlerini artırır ve Türk milletinin ülkülerini gerçekleştirmek için her fedakarlığı göze alabilecek bir karakter kazanırlar, her yönden görev ve sorumluluk alabilecek hale gelir, aile bütünlüğüne bağlılık kazanır, ailenin refah ve mutluluğu için sorumluluk ve görev duygularını geliştirirler, topluluk halinde yaşamının bir zaruret olduğunu, millet kavramını ve Türk milletinin karakterini kavrar; Türk milletine, bayrağına, Türk askerine ve Türk ordusuna karşı sevgi, saygı ve güven duygularını kuvvetlendirirler, millet ve yurt işlerini her şeyin üstünde tutar, millet ve yurda karşı canla başla hizmet etmeyi alışkanlık ve ilke haline getirirler, Türk inkılabının anlamını, ayrı ayrı yönlerden önemini, Türkiye'nin refah ve mutluluğuna yaptığı ve ülkenin geleceğine yapacağı etkileri kavrar. Türk İnkılâbının değerlerine bağlı ve bunları her zaman korumaya hazır, fedakâr birer Türk evladı olarak yetişirler, kanun kavramını benimser, kanuna devlet otoritesine uyma duygusunu ve alışkanlığını kazanırlar, bugünkü uzun bir geçmişin eseri olduğunu kavrar, bu uygarlıkta Türk milletinin hizmetini ve payını anlarlar, tarihte milletimize ve insanlığa hizmet etmiş olan Türk büyüklerini tanır ve onlara karşı ilgi ve istek duyarlar, Türkiye Cumhuriyetinin, insan haklarına dayanan milli demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devleti olduğunu, cumhuriyet rejiminin özelliğini ve önemini kavrarlar, insanların birbirine muhtaç olduklarını anlarlar, grup faaliyetlerine katılmanın başkalarına yardım etmenin önemini takdir eder ve bunu uygulayabilir hale gelirler, çevresindeki eski ve yeni sanat, kültür eserlerini, müze ve anıtlar gibi milli değerlerimizi tanıyarak onları korumak gerektiğini öğrenirler.

Toplumda insanların birbiriyle olan ilişkileri yönünden; bütün çalışmalarını demokratik yaşayışın kurallarına göre düzenlemeyi öğrenirler, insanların karşılıklı hak

ve sorumluluklar taşıdıklarını ve birbirinin görüş ve inanışlarını, saygı ve hoşgörülükle karşılamaları gerektiğini benimserler, beraber çalışma, sorumluluk alma, yardımlaşma ve karar verme kurallarını uygulanmayı öğrenirler, aile, okul ve toplum hayatının dayandığı temel ilkeleri ve topluluk halinde yaşamının zorunluluğunu kavrarlar, kanun ve nizamla karşı saygı duymayı ve devlet teşkilatımızı seviyelerine göre öğrenirler.

Çevreyi, yurdu ve dünyayı tanıma yeteneklerini geliştirmek yönünden; çevrelerini ve yurdu tanır, Türkiye'nin yakın ve uzak komşu ülkeler ve dünya milletleriyle olan ilişkileri hakkında bilgi kazanırlar, gerekli plan, kroki ve harita bilgileri kazanarak onlardan yararlanabilir hale gelirler, insanların birbiriyle ve coğrafi çevreleriyle karşılıklı etkilerini, insan topluluklarının yaşama şekillerini ve geçinme yollarını inceleyerek yurdun ekonomik kalkınmasında bilgili ve etkili bir vatandaş haline gelirler, bilimin ve teknik gelişmelerinin insan hayatındaki etkilerini kavrar, kaşiflere ve bilim adamlarına karşı sevgi duyarlar, coğrafya olaylarının sebeplerini araştırmayı ve bu olaylar arasındaki bağıllık ve ilişkileri bulup çıkarmayı öğrenirler, çevre korumasının günümüz ve gelecek yıllar için önemini kavrarlar.

Ekonomik yaşama fikrini ve yeteneklerini yaşamak yönünden; kendi eşyasını, okulunu, okul eşya ve araçlarını dikkatli kullanma ve koruma alışkanlığını kazanırlar, tutumlu olma ve planlı çalışma alışkanlığı elde ederler, üretim, tüketim ve dağıtımla ilgili temel bilgileri öğrenirler, yakın çevrenin ekonomik değerleri ile milli kaynaklarımızı tanır ve bunları korumanın bir ödev olduğunu kavrarlar, insan topluluklarının yaşama şekilleri ve geçinme yolları ile bunlar arasındaki ekonomik bağıllıkları inceleyebilirler, turizmin anlamını, özellikle bizim yurdumuz için önemini kavrarlar.¹⁶

Bilgi, insanlık tarihinin her döneminde önemli olmakla beraber, iletişim olanaklarının küçülttüğü dünyamızda en önemli etken durumuna gelmiştir. Çağımızda tartışılmaz üstünlük “bilgiyi üreten” ve “bilgiyi kullanan” larındır. Bilginin kazanılmasında, kullanılmasında ve donanımlı insan gücünün yetiştirilmesinde de en önemli görev eğitim sistemimize düşmektedir.

Millî Eğitim Şûrası ve benzeri platformlarda sıklıkla, öğretim programlarının, öğrencilerin bilgiye ulaşma yollarını öğrenmelerine, sorun çözme ve karar verme becerilerini geliştirmelerine olanak sağlayacak şekilde yeniden düzenlenmesine ihtiyaç olduğu dile getirilmektedir. Tüm bu ihtiyaçlar doğrultusunda dünyada yaşanan

¹⁶ M. Erden, *age.*, s. 15-18.

gelişmelere paralel olarak, öğretim programlarında yeni yaklaşımlar dikkat çeker duruma gelmiştir. Bu nedenle program, tümüyle davranışçı yaklaşımlardan öte, bilginin taşıdığı değeri ve bireyin varolan deneyimlerini dikkate alarak, yaşama etkin katılımını, doğru karar vermesini, sorun çözmesini destekleyici ve geliştirici bir yaklaşım doğrultusunda yapılandırmayı önemseyen bir gelişim göstermektedir. Bu yaklaşımla öğrenci merkezli, dolayısıyla etkinlik merkezli, sosyal bilgiler açısından, bilgi ve beceriyi dengeleyen, öğrencinin kendi yaşantılarını ve bireysel farklılıklarını dikkate alarak çevreyle etkileşimine olanak sağlayan yeni bir anlayış yaşama geçirilmeye çalışılmaktadır. Bu anlayış doğrultusunda Sosyal Bilgiler Programı, her öğrencinin birey olarak kendine özgü olduğunu kabul eder. Öğrencilerin gelecekteki yaşamlarına ışık tutarak, bireylerden beklenen niteliklerin geliştirilmesine duyarlılık gösterir. Bilgi, kavram, değer ve becerilerin gelişmesini sağlayarak, öğrenmeyi öğrenmenin gerçekleşmesini ön planda tutar. Öğrencileri düşünmeye, soru sormaya ve görüş alışverişi yapmaya özendirir. Öğrencilerin fiziksel ve duygusal açıdan sağlıklı ve mutlu bireyler olarak yetişmesini amaçlar. Millî kimliği merkeze alarak, evrensel değerlerin benimsenmesine önem verir. Öğrencilerin kendi örf ve âdetleri çerçevesinde ruhsal, ahlâkî, sosyal ve kültürel yönlerden gelişmesini hedefler. Öğrencilerin haklarını bilen ve kullanan, sorumluluklarını yerine getiren bireyler olarak yetişmesini önemser. Öğrencilerin toplumsal sorunlara karşı duyarlı olmasını sağlar. Öğrencilerin öğrenme sürecinde deneyimlerini kullanmasına ve çevreyle etkileşim kurmasına olanak sağlar. Her öğrenciye ulaşabilmek için öğrenme-öğretme yöntem ve tekniklerindeki çeşitliliği dikkate alır. Periyodik olarak, öğrenci çalışma dosyalarına bakılarak öğrenme ve öğretme süreçlerinin akışı içerisinde değerlendirmeye olanak sağlar. Bu çerçevede Sosyal Bilgiler dersi şu şekilde tanımlanabilir: Sosyal Bilgiler, bireyin toplumsal varoluşunu gerçekleştirebilmesine yardımcı olması amacıyla; tarih, coğrafya, ekonomi, sosyoloji, antropoloji, psikoloji, felsefe, siyaset bilimi ve hukuk gibi sosyal bilimleri ve vatandaşlık bilgisi konularını yansıtan; öğrenme alanlarının bir ünite ya da tema altında birleştirilmesini içeren; insanın sosyal ve fizikî çevresiyle etkileşiminin geçmiş, bugün ve gelecek bağlamında incelendiği; toplu öğretim anlayışından hareketle oluşturulmuş bir ilköğretim dersidir. Sosyal Bilgiler dersi, demokratik değerleri benimsemiş vatandaşlar olarak öğrencilerin içinde yaşadığı topluma uyum sağlamalarını ve öğrencilere bu bilgi birikimini yaşama geçirilebilecek donanımlar kazandırmayı amaçlamaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ORTA ASYA'DA KURULAN TÜRK DEVLETLERİ

İlkçağda Türklüğün dünyadaki etkileri bilim çevrelerinde halen tartışılmakta olup özellikle XX. yüzyılda hız kazanan arkeolojik çalışmalar neticesinde doğuda Çin seddi kıyılarından batıda Atlas Okyanusu'na, güneyde Hind Okyanusu'ndan kuzeyde Sibirya'ya kadar olan sahada ortaya çıkan büyük medeniyetlerde Türk izlerine rastlanmaktadır. O sebeple Türklerin çeşitli çalışmalarda iddia edildiği gibi “medeniyet yıkıcı, barbar” bir topluluk olmadığı, aksine, insanlığın tarihî gelişimine önemli katkılarda bulunduğu tarafsız ilmî çevrelerce kabul edilmektedir. Diğer yandan yukarıda bahsedilen bölgelerde kurdukları devletler ile Türklerin, pek çok farklı milletin siyasî, askerî, sosyo-kültürel ve etnik tarihine derin izler bıraktığı aynı ilmî çevrelerce tasdik edilmektedir.

Osmanlı öncesi dönemde dünya tarihinde derin izler bırakan Türk toplulukları ve devletlerinin anlatılacağı bu kısımda, ilkçağda Türklükle münasebeti söz konusu olan Subaru, Sümer, Kimmer, İskit (Saka), Etrüsk vb. topluluklar ele alınmamış¹⁷, Türklüğü konusunda bilim çevrelerinin üzerinde mutabakata vardığı unsurlar ele alınmıştır. Devletler bahsi ise iki kısımda incelenmiş, ilk olarak Asya Hun Devletiyle birlikte başlayan Orta Asya Türk devletleri anlatılırken, ikinci kısım ana yurttan göç ederek Osmanlı Devletine kadar dünyanın çeşitli kesimlerinde devletler topluluklarla son bulmaktadır. Bu değerlendirmede, İbrahim Kafesoğlu'nun yaptığı tasnif¹⁸ esas teşkil etmiştir.

¹⁷ Bu toplulukların Türklükle münasebetleri konusunda bkz. M. Taner Tarhan, "*Eskiçağ'da Kimmerler Problemi*", VII. TTK. Kongresi (11-15 Ekim 1976) Kongreye Sunulan Bildiriler, III, Ankara 1979, s. 355-360; aynı yazar, "*İskitler'in Dini İnanç ve Adetleri*", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, XXIII, (1969), s. 145-180; Reha Oğuz Türkan, "*Türk Tarih Tezleri*", Türkler, I, Ankara 2002, s. 410-423; İlhami Durmuş, *İskitler (Sakalar)*, Ankara 1993, s. 39-48; Ekrem Memiş, *İskitlerin Tarihi*, Konya 1987, s. 22 vd; aynı yazar, "*Ortadoğu'da Türklerin Varlığı Tartışmaları*", Türkler, I, s. 436-450.

¹⁸ Bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1988, s. 56-197.

1.2. ASYA HUN DEVLETİ

Çin kaynaklarına göre¹⁹ Asya Hunlarının ağırlık merkezi Orhun-Selenga ırmakları ile Ongın ırmağı üzerindeki Karakum ile Ordos bölgesidir. Aynı kaynaklardan Hunların siyasî tarihi M.Ö. IV. asırdan itibaren kesin bir şekilde takip edilebilir. Hunlarla ilgili en eski yazılı vesika, M.Ö. 318 tarihinde imzalanan bir anlaşmadır. Bu tarihten sonra yaklaşık bir asır boyunca Hunların durumu hakkında kaynaklarda açık bir bilgi yer almaz, ancak onların siyasî bölünmüşlükten faydalanarak Çin'e baskıyı artırdığı anlaşılmaktadır. Hun akınlarına karşı duramayan Çin prenslikleri, yerleşim bölgelerini ve askerî merkezlerini surlarla çevirmeye başlamış, M.Ö. 256'da iktidarı devralan Çin devletinin ünlü hükümdarı Shihhuangti (M.Ö. 247-210), bu surları birbirine bağlatarak M.Ö. 214'te meşhur Çin Seddi'ni meydana getirmiştir.

Çin seddi tamamlandıktan kısa süre sonra, M.Ö. 209'da, Hun devletinin başına Mete (Mo-tun, Maotun, Mavdun) Han geçmiştir. İktidara geldikten sonra devletini yeniden düzenleyen Mete Han, akabinde Tunghu'ları mağlup ederek hâkimiyetini kuzey Peçili'ye kadar genişletmiş, M.Ö. 203'te de Tanrı dağları Kansu havalisindeki, Hind-Avrupa menşeli sanılan Yüecileri itaat altına almıştır. Kısa süre sonra Çin topraklarına yönelen Mete Han, üç yıl kadar sürdüğü anlaşılan (201-199) bu savaşlarda Mai, Taiyuan bölgelerini zapt etmiş, Han sülalesinin kurucusu İmparator Kaoti (M.Ö. 206-195)'nin üç yüz yirmi bin bin kişilik ordusunu, Paiteng'de bozkır usulü sahte ricat gösterisi ile çember içine alarak büyük bir zafer kazanmıştır. İmparator, bozkır bölgelerinin Hun devletine terki, yiyecek ve ipek verilmesi ve yıllık vergi şartları ile kendini ve ordusunu kurtarmağa muvaffak olmuştur. Doğu Asya tarihinde iki büyük devlet arasında akdedilmiş ilk milletlerarası mukavele olduğu belirtilen bu andlaşma (M.Ö. 201) gereğince Mete Han'ın bir Çin prensesi ile de evlenmesi sonucu Çin ile dostluk havası içinde, İmparatoriçe Lü (M.Ö. 195-179) ve İmparator Wenti (M.Ö. 179-157) zamanlarında da devam etmiş olan ticarî münasebetler geliştirilirken Mete, Baykal gölü kıyılarından İrtiş yatağına kadar olan bozkırları ve daha batıdaki Tingling'ler, bazı Ogur kolları ile meskün araziye, kuzey Türkistan'ı zaptetti ve oradaki Yüeci'lerin

¹⁹ Çin kaynaklarının Türk tarihi açısından önemi ve bu kaynakların Türklerle ilgili bölümlerinin bir değerlendirmesi için bkz. T'ang Chi, "Türk Tarihine Aid Çin Kaynakları", **İÜEF. Tarih Enstitüsü Dergisi**, S. 2 (Ekim 1971), s. 181-210; Bu kaynakların Orta Asya'daki Türk toplulukları hakkında verdiği bilgiler için ayrıca bkz. Ahmet Taşağıl, **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**, Ankara 2004, s. 7-129.

komşusu Wusun'lan himayesine aldı. Bu suretle büyük Hun hükümdarı o çağda Asya kıtasında yaşayan Türk soyundan hemen bütün toplulukları kendi idaresinde tek bayrak altında toplamış oluyordu. Devlet sınırlarının doğuda Kore'ye, kuzeyde Baykal gölü ve Obi, İrtiş, İşim nehirlerine, batıda Aral gölüne, güneyde Çin'de Wei ırmağı Tibet yaylası Karakorum dağları hattına ulaştığı bu tarihlerde Hunlara tabi olanlar arasında Moğollar, Tibetliler, Tunguzlar ve Çinliler de vardır.

Mo-tun'un oğlu Tanhu Gök Han (Kiok) (M.Ö. 174-160) Hun Devleti'nin bu büyüklüğünü muhafaza etmeğe çalışmıştır. Yurtlarından oynattığı Yüceci'lerin Afganistan'a giderek M.Ö. 166'da Baktria bölgesinde Makedonyalı İskender tarafından kurulmuş olan Grek hâkimiyetine son verdikleri tarihte, kalabalık ordusu ile Çin'e girerek başkent Ch'angan yakınındaki imparator sarayını yakan Gök Han, bu seferdeki gayesine uygun olarak Çin ile iktisadî ilişkilerini dostane bir şekilde sürdürmek için bir Çin prensesi ile evlenmiştir. Gök Han'ın oğlu Künçin (Chünch'en) zamanında (M.Ö. 160-126) Çin, Hunlar aleyhindeki faaliyetlerini yoğunlaştırmış, Han sülalesine damat olan Künçin, babası ve dedesi ölçüsünde dirayetli ve asker ruhlu bir hükümdar olmadığı için Hun iktidarında sarsıntılar belirdi. İmparator Wu-ti (M.Ö. 141-87) kalabalık ordular teşkil ederek Hun hakimiyetinin yıkılmasını hedef tutan askerî ve ekonomik planlarını tatbika girişmiştir.²⁰ Ordularını Türk usûlüne göre yetiştiren Çinliler, M.Ö. 127-117 yılları arasında Ordos'da Hunlara karşı kazandıkları zaferlerle Hun ağırlık merkezinin Gobi'den kuzeye, Orhun nehri bölgesine kaymasına sebep olmuşlardır. Bu gerilemenin bir sonucu olarak Tanhu Tsütihoü zamanından itibaren (M.Ö. 101-96) kırk yıl boyunca, zengin güneybatı topraklarının düşman istilasına uğraması ile devlet geliri azalmış, o zamana kadar Çin'den vergi ve hediye olarak sağlanan malî destek kesilmişti. Çin propagandası ile Hun prenslerinin birbirleri ile olan anlaşmazlıkları iç mücadeleyi şiddetlendirmiştir. İktisadî darlık ve askerî güçsüzlük karşısında, maddî yardım temin edilir düşüncesi ile çıkar yol olarak kağan Ho-han-yeh (M.Ö. 58-31)'in Çin himayesini istemesi, durumu büsbütün karıştırmıştır. Sol Bilge eliği (Sol kanat kralı) olan Çi-çi kardeşinin tanhuluğunu tanımadı. Mesele Hun devlet meclisinde ağır münakaşalara yol açmış, Hohanyeh'in teklifi, istiklalin feda edilmesini "gülünç ve utanç verici" bir davranış sayan ve kendilerinden ülkenin devralındığı atalara karşı hürmetsizlik kabul

²⁰ İmparator Wu-ti'nin bu faaliyetleri Çin'in Hunlara üstünlük kurma aşamaları hakkında bkz. Ayşe Onat, "Han Döneminde Hun-Çin Ekonomik İlişkileri (M.Ö. 206-M.S. 220)", **Belleten**, C. 51, S. 200, (Ağustos 1987), s. 611-624; aynı yazar, "Çin-Türkistan İlişkilerinin Başlangıcı Hakkında Bazı Bilgiler", **Belleten**, C. 54, S. 209, s. 913-920.

eden Çi-çi taraftarlarınca reddedildi Tanhu'nun fikrinde direnmesi M.Ö. 55'te Hunları ikiye ayırmıştır. Devlet birliğinin parçalanması ile Çin üzerindeki Hun tehdidi ortadan kalktığı için Doğu Asya tarihinde bir dönüm noktası olan bu yıllarda Hun prensleri arasında iyice alevlenen açık mücadele sonunda, rakiplerini mağlup, bu arada tanhuluk merkezini de işgal ederek Hun imparatoru durumuna yükselen Çi-çi karşısında Hohanyeh, kendine bağlı kütlelerle birlikte, M.Ö. 54'te, desteğini sağladığı Çin'in kuzeybatı sınır bölgesine (Ordos, Pingçu) çekilmiştir.

Devletini güçlendirmek ve iktisadî imkanlara kavuşturmak bakımından hakimiyetini batıya doğru yaymağı uygun gören Çi-çi Tanhu M.Ö. 51'de harekete geçti. Önce Tanrı dağları kuzeyi Isık göl havalisindeki Wusun'ların mukavemetini kırdı; Tarbagatay bölgesindeki Ogurlan, daha kuzeydeki Kırgızlan ve İrtiş etrafındaki Tingling'leri tabiyetine aldı. İki yıl içinde kazandığı bu başarılarından sonra, Wusun akınlarının tedirginliğinden kurtulmak isteyen Kangkü (Çugüney Kazakistan bozkırı Maveräünnehir) kralının arzusu üzerine bu devleti himaye etmek vesilesi ile Aral gölüne kadar bütün batı bölgesini idaresi altına alarak geniş Orta Asya Hun imparatorluğunu ihya etti. Çiçi, M.Ö. 41'de hükümetinin kuzey Moğolistan'daki ağırlık merkezini de Çu-Talas nehirleri arasına kaydırarak orada etrafı surlarla çevrili yeni bir başkent inşa ettirdi ki, böylece, mevki dolayısıyla İran, Afganistan, Hindistan, Doğu ve Orta Avrupa kıtaları bakımından Asya tarihinin bundan sonraki gelişiminde sürekli tesiri görülecek olan Türkistan sahasına, Türk halkının iyice nüfuzunu sağlamış oluyor ve Fergana, Baktria havalisini kendine bağladıktan sonra, Çin kaynaklarına göre, Ansi bölgesini yani güneybatı sınırları ta Anadolu'ya kadar uzanan Parth imparatorluğunun kuzeydoğu kısmını zaptetmek için planlar hazırlıyordu. Fakat Çiçi'nin hakimiyeti uzun sürmedi. Topraklar çok genişti ve Hun devleti bu bölgelerde henüz iyice yerleşmiş, idarî nizamı kurmuş, tabi kütleler ve komşuları ile normal münasebetlerini geliştirmiş değildi. Çiçi'nin harekâtını adım adım takip eden Çin, Wusunları, Kangkü devletini kendine çekmeğı bildi ve derhal saldırıya geçti. Etraftan aldıkları yardım ve yetmiş bin kişi civarındaki orduları ile baskın şeklinde Hun topraklarına girerek süratle ilerleyen Çin'liler tarafından kuşatılan, Talas ırmağı üzerindeki surlu Hun başkenti M.Ö. 36'da tamamiyle tahrip edildi, Çiçi ve yandaşları ortadan kaldırıldı.

Çiçi'nin batıya uzaklaşmasından sonra kendini toplayan ve Çin hükümeti ile M.Ö. 43'te anlaşma yaparak devlet meclisinin kararı ile başkentini Orhun bölgesine nakleden, fakat M.Ö. 36'dan itibaren tekrar Çin tabiliğine giren Hohanyeh'e bağlı

kütleler, onun evlatları tarafından bir müddet idare edildikten sonra, tekrar toparlanmağa başlamışlar ve kudretli bir devlet adamı olduğu anlaşılan Yu Tanhu zamanında (M. 18-46) Çin'e karşı istiklallerini elde ederek doğuda Mançurya'ya, batıda Kaşgar'a kadar olan geniş bölgeyi tekrar idarelerine almaya muvaffak olmuşlardı. Fakat Yu'nun ölümünden itibaren iç anlaşmazlıklara düşmeleri ve uzun süren kıtlık yıllarının sebebiyet verdiği çok sayıda hayvan kırımı ile ülkede baş gösteren açlık Hunları müşkül duruma soktu. Yu'nun oğlu Tanhu P'unu'ya karşı mücadele açarak kuzeydeki Hun kabileleri arasına çekilen Pi (P'unu'nun yeğeni)'nin 48'te orada kendini tanhu ilan etmesi hadisesi Hunları tekrar ve artık bir daha birleşmemek üzere ikiye ayırdı: Kuzey Hunlan (Kuzey veya dış Moğolistan'da) ve Güney Hunlan (Güney veya iç Moğolistan'da).

48'de aynı siyasî vasıfları kesinlik kazanan iki Hun devleti arasındaki büyük fark, güneydekinin Çin tabiiyetini devam ettirmesi, kuzey devletinin ise istiklalini daima koruması idi. Bundan başka, Güney Sibiryâ, Cungarya ötesine kadar Batı ve İçAsya'da iktisadî ehemmiyeti bilinen bütün şehirdevletleri de Kuzey Hun devletinin idaresinde idi. Dolayısıyla siyasî ve askerî Çin saldırılarının ana hedefini teşkil ediyordu. Daha Hun imparatorluğunun bölünmesi ile sonuçlanan iç mücadeleleri ustaca istismar eden Çin, Hunlara bağlı doğudaki Moğol-Tunguz kanşımı Wuhuan ve Sienpi (Hsienbi) kütlelerini kışkırtmış, bunların sürekli baskıları neticesinde Hun devleti, doğu Moğolistan'da kontrolü kaybederken, batı bölgesinde de tahrikçi Çin siyaseti ile karşılaşmıştı. Bu sebeple, en tesirlisi Yarkent krallığı olmak üzere, Şanşan, Turfan vb. bölgelerdeki ayaklanmalar ile uğraşmak zorunda kalındı. Hun devletinin buralarda, bilhassa Çin'in sömürücü tutumu ile Yarkent kralı Kien'in çok merhametsiz davranışından perişan düşen halk tarafından kurtarıcı gibi karşılanması ve duruma hakim olduktan sonra, yeniden baskı altına aldığı Çin'i sınır kasabalarında serbest ticarete mecbur etmesi (61-65) Çin'i tam kararlılık içinde ve doğrudan doğruya askeri hareketla Hun devletini çökertmek hazırlığına sevketti. İmparator Mingti (58-75), Ç'engti (75-89) ve Hoti (89-105) devirlerinin ünlü generali Pan Ç'ao'nun yüksek kumandasmda kalabalık Çin ordularının otuz yıl süren hareketi sonunda Kangk'ü'ye kadar (Kaşgar, Hami, Yarkent, Hoten dahil) sayısı elliyi bulan zengin ve kervan yolu üzerinde olduğu için, iktisadî yönden önemli çehir Çin idaresine geçti. Bilhassa 73-74, 89-90-91 yılları hareketinde ağır kayıplara uğrayan Hunlar İç-Asya'da hakimiyetlerini kaybederken, doğuda da Sienpi'lerin hücumlarına maruz bulunuyorlardı. İki cephe

sürekli savaşlar vermek zorunda kalan Kuzey Hun devleti, son tanhuların başarılı müdafaalarına rağmen, kuvvetten düştü, durum aleyhte gelişti. Hakimiyetlerini Güney Sibirya'ya ve Cungarya'ya kadar genişletmeğe muvaffak olan Sienpi'lerin hükümdan Tanshihhuai (147-156) tarafından nihayet saf dışı edilen Kuzey Hunlarının Tanhu Avitokhol zamanında toprakları düşman kabilelerin istilasına uğradı. Siyasî iktidarlarının zayıflamağa yüz tuttuğu tarihlerde esasen memleketi terk etmeğe başlayan Hunlardan, Kuça civarında kalan Yüepan-Yüebanlar dışındaki kalabalık küteler batıya çekilmişlerdi ki, bunların şimdiki Güney Kazakistan bozkırındaki soydaşlarına (Çiçi Hunları) katıldıkları anlaşılmaktadır.

48'den beri Çin sınır bölgesinde yaşayan ve kuzeyden gelecek saldırılar için Çin'in ileri karakolu bir tampon devlet durumunda olan Güney Hunları da pek huzurlu değildi. Kukla tanhulara karşı Hun kabileleri sık sık başkaldırıyorlardı. 94, 124 ve 140 yıllarında görülen ayaklanmalar güçlükle bastırılmış, bunları 153, 158 isyanları takip etmişti. 177'den itibaren Kuzey Moğolistan'ı içgal eden Sienpi'ler güneye doğru baskılarını artırarak, Hun devleti için tehlikeli olmaya başladılar. 188'de Çin hükümetince tayin edilen tanhunun tamamen Çin'e teslim olma kararı üzerine Hunlar tarafından öldürülmesi, devleti başsız bıraktı. Kabileler diğer tayinli iki tanhuyu da tanımadılar ve dağınık kabile hayatına döndüler. Son tanhunun Çin başkentinde hapsedilmesi ve ülkenin beş eyalete bölünerek Çinli askerî valilerin idaresine verilmesiyle 216'da Güney Hun devleti de sona ermiştir.²¹

1.2. GÖKTÜRKLER

1.2.1. Gök-Türk Hakanlığı

Gök-Türklerin VI. yüzyılın ilk yansında Altay dağlarının doğu eteklerinde bulunduğu bilinmektedir. O dönemde Avarlara bağlı olarak yaşayan Aşına boyunun başındaki Bumın, 534 yılında Kuzey (Batı) Tabgaç (Wei) hükümeti ile siyasî münasebet kurmuş, 542'de akıncılarının başında Huang-ho nehri yakınlarında görünmüştü. 546'da Avarlara karşı bir ayaklanmayı bastıran Bumın'ın, Avar hükümdarı ile eşdeğerde olduğunu göstermek için onun kızı ile evlenmek arzusunun kabaca reddedilmesi

²¹ Asya Hun Devleti hakkında bkz. **Han Hanedanlığı Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi** (nşr. A. Onat-S. Orsoy-K. Ercilasun), Ankara 2004, s. 1-97; Bahaeddin Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, I, Ankara 1981, s. 17-642; II, s. 38-415; aynı yazar, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, İstanbul 1988, s. 61-78; L.N. Gumilëv, **Hunlar** (nşr. A. Batur), İstanbul 2002, s. 13-540; Salim Koca, "Büyük Hun Devleti", **Türkler**, I, s. 688-708.

üzerine, Batı Tabgaç prensesi ile evlenerek 552 başlarında vurduğu ağır darbe sonucu Avar devletini çökertip Ötüken merkez olmak üzere bağımsızlığını ilan etmiştir.

Devletinin batı kanadının idaresini, kuruluşta birlikte çalıştıkları küçük kardeşi İstemi'ye veren Bumin, devleti kurduğu yıl içinde ölmüş, yerine, oğlu, K'o-lo ve bunun erken ölümü üzerine hakan olan, diğer oğlu, Mu-kan (553-572) geçmiştir. Avarların bölgedeki gücünü tamamen bitiren Mu-kan Kağan, doğuda Ki-tanların ve kuzeyde Kırgızların ülkelerini Gök-Türk hakimiyetine bağladı; Çin'de Batı Tabgaçların yerine geçen Chou hanedanı (557-581) ile diğer Çinli Ts'i (Ch'i) hanedanını (550-557) baskı altına almıştır. Buradan Çin üzerine yönelen Mu-kan, 564'de Şan-si'deki Ts'i başkenti Tsin-yang'ı muhasara etmiş, kızı prenses Açına'yı Chou imparatoru Wu-ti ile evlendirdi (568). Kaynakların bildirdiğine göre, geniş ülkelere ve yüz bin kişilik bir orduya sahip olan Gök-Türk hakanını, Çin imparatoru akrabalık kurma yolu ile teskin etmiş oluyordu.

Mu-kan devlet merkezinde bunları yaparken, İstemi (552-576) kumandasındaki öteki ordu ise Altaylar'ın batısını Isık göl ve Tann dağları'na kadar hakimiyet altına almıştı. geniş Bu faaliyetler neticesinde temas kurduğu Sasani ve Bizans imparatorluklarını Gök-Türk politikası izinde yürütmek suretiyle, İstemi, devletini dünyanın en önemli güçleri arasına sokmayı başarmıştır. Başlangıçta Sasanilerle işbirliği yapan İstemi Yabgu, İranlıların üzerinde tahakküm kurma çabası karşısında 567 sonlarında Bizans İmparatorluğu ile temasa geçmiştir.

Göktürk Devleti bu şekilde gelişmeye devam ederken, Mu-kan 572'de ölmüş, yerine kardeşi T'a-po geçmiştir. (572-581) Ülkesinin genişliğinden dolayı hakanlığın doğrudan doğruya kendi idaresindeki kanadını ikiye ayırarak, doğusuna, kardeşi K'o-lo'nun oğlu İşbara'yı, batısına da küçük kardeşi Jo-tan'ı kağan unvanları ile tayin eden T'a-po, Buda dinini, Budist misyonerlerin telkinlerine kanarak memlekette himayeye kalktı, bir Budist tapınağı ve bir Buda heykeli yaptırdı, dış siyasette de yanlış adımlar attı. Ts'iler 577'de Chou hanedanı tarafından yıkıldığı zaman, oradan kaçarak kendisine sığınan bir Ts'i prensini Çin kağanı ilan etti. Cho-ularla arasının açılmasına sebep olan bu durum karşısında, kalabalık bir ordu ile Pekin bölgesine ilerleyen T'a-po, 579'da kendisine yeni bir Çinli prenses vaad edilerek durduruldu. Ancak prensesin verilebilmesi için Chou hükümdarı, Çin kağanı Ts'i prensinin kendisine teslimini istiyordu. Bir av esnasında bu prensin Choular tarafından kaçırılmasına göz yumulması millet nazarında hakanın itibarını büsbütün sarstı. Gök-Türk birliği ve kültüründe

mühim çatlakların belirlediği bu yıllarda diğer bir hadise de 576'da İstemi'nin ölümü oldu.

İstemi'den sonra yerine geçen oğlu Tardu (576-603) cesareti ve savaşçılığı ile babasına benzemekte idi ise de siyasî ihtirası yüzünden, T'a-po zamanında açılmış olan ayrılık çizgisini büsbütün derinleştirdi. Çinliler, onun bu zaafından faydalandı, önce, hakanlık Doğu kanadının kendine verilmemiş olmasından küskün olan Ta-lo-pien (Mu-kan'ın oğlu)'in Tardu'nun yanına gitmesini telkin ettiler. Halbuki Mu-kan bile bu oğlunu tahta aday göstermemiş idi, çünkü annesi Türk soyundan değildi. Hakan T'a-po da 581'de ölürken, kendi oğlu yerine onun hakan olmasını istediği halde, Devlet Meclisi bunu kabul etmemiş ve sonunda K'o-lo'nun oğlu İşbara hakanlığa getirilmiştir.

Çin, Gök-Türkler arasındaki bu anlaşmazlığı körüklemeye devam ediyordu. Ta-lo-pien, Batı Yabgusu Tardu'nun yanında, Doğu'daki yeni hakan ile mücadeleye giriştiği sırada, İşbara da o tarihte, Chou'lar'ın yerine iktidara gelen Sui hanedanı (581-618)'ndan kendi ailesinin intikamını almak isteyen karısı, Chou prensesi Ts'ien-kin'in telkinlerine kapılarak, Çin'e kuvvet sevk ediyor; Sui imparatoru Wen-ti (Yang Chien, 581-604) de eskiden beri Çin şehirlerinde ticaretle uğraşan ve dostluk ilişkileri çerçevesinde imtiyazlara sahip on bin kadar Türk'ü Çin'den uzaklaştırıyordu. Buna karşı İşbara'nın ordusu ile Çin'e girmesi, Çin entrikasının kesifleşmesine yol açtı. Wen-ti yabgu Tardu'ya altın kurt başlı bir sancak göndererek onu Gök-Türk hakanı olarak tanıdığını bildirdi. İhtirası alevlenen Tardu, Çin'e karşı ortak hareket teklif eden İşbara'nın isteğini önce reddetti ve İşbara, Gök-Türkleri gayet iyi tanıdığı anlaşılan diplomat-general Ç'ang-sun Şeng ile mücadele etmek ve bu Çinlinin Türk kumandanları arasına soktuğu nifak ile uğraşmak mecburiyetinde kalırken, Tardu, 582'de, hakanlığın Doğu kanadının yüksek hakimiyetini tanımadığını ilan etti. Böylece, Gök-Türk hakanlığı resmen ikiye bölünmüştür.²²

1.2.1.1. Doğu Gök-Türk Hakanlığı

Devletin bölünmesi ile doğuda hâkimiyet kuran İşbara, toplumu üzerindeki nüfuzunu önemli ölçüde kaybetmeye başlamıştı. Ordu mensupları arasında, kendisi ile mücadeleye devam eden Ta-lo-pien'e bağlı olduğunu düşündüğü yüksek rütbeli

²² Göktürk kağanlığı hakkında bkz. B. Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, s. 110-132; Saadettin Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, Ankara 1997, s. 13-26; Ahmet Taşağıl, **Gök-Türkler, I**, Ankara 2003, s. 9-35; Sencer Divitçioğlu, **Kök Türkler**, İstanbul 1987, s. 48-53; Peter B. Golden, **Türk Halkları Tarihine Giriş** (nşr. O. Karatay), Ankara 2002, s. 103-115.

kumandanları vazifeden uzaklaştırmaya, hatta cezalandırmaya başlamıştır. Neticede bu askerlerle prenslerden bazıları Çin'den yardım istemek zorunda kalmıştır. Etrafında korku ve nefret uyandıran İşbara da, kendi gücünden çok şey kaybettiğini ve Tardu-Ta-lo-pien ikilisinin tehdidi altına girdiğini gördüğü için bizzat, Sui hükümdarına müracaat ile askerî destek ve barış dileğinde bulundu. Teklifi sevinçle kabul eden Wen-ti'nin derhal yolladığı heyetin başında iki diplomat bulunuyordu. Başkentte Hatun'un ve diğer Türk ileri gelenlerinin önünde bu elçiler, İşbara'ya hakaret edecek kadar ileri gittiler ve "Çin imparatorunun oğlu" olduğunu kabul eden hakanı, bende ilan ettikten sonra memleketlerine döndüler. Doğu hakanlığı Çin himayesine girmişti.

Gök-Türk hakanlığının parçalandığı, tabi kütlelerin ayaklandığı, Türklerin Çin'e ilticaya başladıkları, Türk hükümdar ailesi mensuplarının birbirine düştüğü bu karışıklıkta 587'de İşbara öldü. Yerine geçen kardeşi Çu-lo-hou ve arkasından devlet meclisince hakan ilan edilen Tulan (588-600) zamanlarında durum düzelmedi. Meşhur Ç'ang-sun Şeng, Gök-Türk hakanlığını iyice çökertme yollarını gösteren raporlar hazırlıyarak imparatoruna takdim ediyor, elçi olarak geldiği Ötüken'de türlü entrikalarla Türk hanedan üyelerini karşı karşıya getiriyordu. En büyük yardımcısı da, önce T'a-po'nun, sonra İşbara'nın ve nihayet, Tulan'ın öldürülmesinden sonra, Çin'in muvafakatı ile tahta çıkarılan, Ye-hu'nun oğlu, K'i-min (600-609) hakanın karısı olan Çinli prenses Ts'ien-kin idi. K'i-min, bu defa, Doğu hakanlığını kendi idaresine almağa çalışan Tardu'ya karşı kullanılmakta idi. Ancak, ölümünden sonra yerine geçen oğlu Şi-pi (Shih-pi, 609-619) Gök-Türk haysiyetini biraz kurtarabildi. Bir Çinli prenses ile evlenmekle beraber bunu, Çin'in Gök-Türk iç işlerine karışmasını önleyen bir paravana olarak kullandı. Beş altı yıl içinde Doğu Hakanlığı topraklarındaki dağınıklığı giderdi; 615'te batıda Tibet'e ve doğuda Amur nehrine kadar tekrar itaat altına aldı. Ancak Çin bu ilerlemeye müsaade etmedi ve Gök-Türkleri birbirine düşürmeyi başardı. Şi-pi'den sonra hakan Ç'u-lo (619-621) kardeşinin sert siyasetini takip ediyor ve Hakanlığa karşı tutumu kısa zamanda değişen T'ang imparatoruna karşı Sui sülalesini canlandırmaya kararlı bulunuyordu. Fakat karısı Çinli prenses İ-ç'eng tarafından zehirlenerek öldürüldü. Hakan olan kardeşi Kie-li (621-630) kifayetli bir adam değildi. Tarduşlar, Bayırkular, Uygurlar 627'de ayaklandılar. Diğer yandan Türk himayesine sığınmış olan birçok Çinli, Tang imparatorundan af dileyerek memleketine dönüyor, K'i-tanlar ve başka kavimler Çin ile temaslar arıyor ve sınır bölgelerinde Çin'e bağlanıyorlardı. İmparator T'ai-tsung (627-649) Türklere vuracağı darbe için vaziyetin olgunlaşmasını

bekliyordu. Hakan kuşattığı bir şehir önünde mağlup olarak çekilirken yakalandı, muhafaza altında Çin başkentine gönderildi, devleti İmparator T'ai-tsung'a bağlandı. Böylece 630'da Doğu Gök-Türk hakanlığı tarih sahnesinden silindi.²³

1.2.1.2. Batı Gök-Türk Hakanlığı

582 yılında hakanlığın doğu kanadı ile resmen ilgisini kesen Tardu, Hoten bölgesini hakanlığa bağlamış, şehinşah IV. Ormuzd (579-590) zamanında, Bizans-Sasanî savaşlarında, Herat, Badgîs havalisine girmişti (588-589). Sınırları Ötüken, Kuzeybatı Moğolistan, Aral gölü havalisi, Kaşgar, Maverâünnehir ve Merv'e kadar genişlemişti. Ancak O'nun asıl hedefi, her iki Göktürk kağanlığını kendi idaresinde birleştirmektir. Doğu hakanlığına baskı yapan Çin'in, bu devleti iç karışıklığa sürüklemesi üzerine Çin'e yürüyen Tardu, ordusunun geçeceği yollardaki suları, kuyuları, pınarların Çinlilerce gizlice zehirletilmesi sebebiyle ağır zayıyat vererek 600'de geri çekilmek zorunda kaldı. Ayrıca Çin'in aleyhte propagandası ile 603'te Töles'ler olmak üzere bazı Türk boyları ve yabancılar ayaklandı.

Tardu'nun ölümünden sonra memlekette isyancıların sayısı arttı, nizam bozuldu. Doğu hakanlığında yeni bir kudret olarak beliren Şi-pi Kağan'a karşı, Tardu'nun torunu Ho-sa-na Sui'lerle işbirliğine kalktığı ve hatta ülkesini bırakarak Çin sarayında yaşamayı tercih ettiği için Şi-pi tarafından Çinliler'den teslim alınarak öldürüldü (619). Devlet Meclisi'nin hakan ilan ettiği, Tardu soyundan, Şi-koei zamanında durum düzelmeye başladı. Fakat asıl huzur, Tardu'nun küçük torunu olan T'oug-Yabgu (Yabgu Kağan) devrinde (618-630) görüldü. O, Orhun, Tola ırmakları ile Aral gölü - Kafkaslar arasına yayılmış bulunan Tölesleri kendine bağlamış, İranlıları mağlup etmiş, güneyde Gandahar'a kadar ilerlemişti. Gök-Türk Devletinin parlak bir devir yaşadığı bu yıllarda Nu-şi-piler ve Karluklar isyan ettiler. Bunları, kendi mevkiini tehlikede zanneden Doğu hakanı Kie-li teşvik etmiş olmalıdır. T'ong-Yabgu'nun, hakanlığın batı kanadı To-lular eliği olan amcası ile mücadelede 630'da ölmesi ülkeyi kanıştırdı. Nu-şi-pi boyları önce kendileri ayrı bir hükümdar seçmeyi tercih ettiler de, sonra Tong-Yabgu'nun oğlu Se-Yabgu üzerinde birleşildi. Bu defa Töleslerin ayaklanması devletin Çin'e bağlanmasında birinci derecede etkili oldu.

630 senesi Gök-Türk tarihinin karanlık yılıdır. Doğu hakanlığı bu sene Çin'e boyun eğmişti. Batı hakanlığı da aynı tarihte aynı akıbete uğradı. Bundan sonra da

²³ Bkz., A. Taşağıl, *age.*, I, s. 35-85; S. Gömeç, *age.*, s. 28-40.

Aşına soyundan bir sürü kağan, bazan aynı zamanda birkaç kağan Batı Göktürk gruplarının başında görülüyorsa da, bunlar artık Çin'in birer memuru durumunda idiler. Türgişler ve Karluklar olmak üzere diğer Türk boylarının desteğinde şiddetli mücadelelere girişen hakan Ho-lu (653-659)'nun büyük gayretlerine rağmen, Batı Gök-Türk arazisi 658'de Çin kontrolüne girmiştir.²⁴

1.2.2. II. Gök-Türk Hakanlığı

630-680 arasındaki zaman dilimi Gök-Türk tarihinin elli yıllık fetret devrini oluşturmaktadır.²⁵ Bu devrin sonunda, Aşına soyundan İlteriş Kağan yeniden bağımsızlık savaşını başlatmıştır. Gizlice kurduğu teşkilat ile etraftaki Gök-Türk ileri gelenlerini ve halkını vazifeye çağırdı, ilk aşamada beş bin kişilik bir ordu kurdu. Tonyukuk ile birlikte, 681'de, Kuzey Çin'deki Yün-çu eyaletine baskın yaparak 30 bin civarında at, koyun, deve elde ettiler. Selenga ırmağı boylarındaki Oğuzların K'i-tan'larla ve Çin ile ittifak teşebbüsleri önledi. Bundan sonra Çin üzerine hücumlarını sıklaştırdı, garnizon ve eyalet merkezlerine yöneldi. 682'de Ping-çu sekiz defa, 683'de Lan-çu, Ting-çu, Kuei-çu, Yü-çu ve Feng-çu on defa, 684'de So-çu altı defa, 685'de yine So-çu ve Hin-çu iki defa, 686'da yine So-çu, Tai-çu on bir defa, 687'de yine So-çu, Çang-p'ing dokuz defa akın yapılan yerlerdi. Bu seferler esnasında Çin valileri, kumandanları mağlup edildi, ordulan dağıtıldı. Büyük çapta zaferler Hin-çu'da (Nisan 685) ve So-çu'da (Ekim 687) kazanıldı. Ayrıca Kitanlarla yedi, Oğuzlarla beş kere savaştığı bildirilen İlteriş Kağan kuzeyde Kögmen dağlarına, doğuda Kerulen ve Onon nehirlerinin yüksek vadilerine, batıda Altaylara kadar uzanan sahadaki Türk ve yabancı kavimleri Gök-Türk idaresine almıştı Böylece Gök-Türk devletini yeniden kurup teşkilatlandırarak töreyi tekrar yürürlüğe koyan İlteriş Kağan, 692'de ölmüştür.

İlteriş öldüğü zaman biri sekiz yaşında (Bilge), diğeri yedi yaşında (Kül Tegin) olmak üzere iki oğul bırakmıştı. Kardeşi yirmi yedi yaşındaki Kapgan hakan oldu (692-716).

Kapgan Kağan'ın hedefleri içerisinde, Çin'i baskı altında tutmak, Çin'de dağınık halde yaşamakta olan Türkleri anavatana çekmek, Asya kıtasında ne kadar Türk varsa hepsini Gök-Türk birliğine bağlamak vardı. Bu amaçla 693'te Çin'e büyük bir sefer düzenledi ve büyük bir başarı sağladı. Barış isteyen İmparatoriçe Wu(690-705)'dan, yüz

²⁴ Bkz. S. Gömeç, *age.*, s. 28-40; A. Taşağıl, *age.*, I, s. 85-92.

²⁵ Bu dönem hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler*, II, Ankara 1999, s. 1-77.

bin hu (yaklaşık 12,5 kiloluk ölçek) tohumluk darı, üç bin adet tarım aleti, on bin libre demir, Çin topraklarında oturan Türklerin anavatana iadesi karşılığında barış imzaladı. Sonra Kapgan Yenisey bölgesini işgal etmekte olan Kırgızlara yöneldi. (696-697) Kırgız ülkesi teslim alındı. Çin'in antlaşma şartlarına uymaması ertesi yıl Kuei-çu, T'an-çu, P'ing-çu, Yü-çu, T'ing-çu Çao-çu eyaletlerini otuz defa vurdu. Yüz bin kişilik ordusu ile, bütün Çin kuvvetlerini ezdi, at sürüleri başta olmak üzere bol ganimet ve esir aldı. Aynı yılın sonlarına doğru, ölen hatun'un yuğ töreni ile meşgul Kağan'ın emri üzerine İnel ile Bilge tarafından sevk edilen batı orduları grubu da, Tonyukuk'un yüksek kumandasında, Altayları aşp Yarış ovasına ilerlemiş ve Bolçuy'da On-ok kuvvetleri üzerinde kesin zafer kazanmıştı. Bu tarihlerde, Gök-Türk hakanlığına bağlı Türk kütleleri otuz boydan oluşmaktaydı.

Kapgan'ın planında üçüncü noktanın tamamlanması için Maveräünnehir'in de zaptı gerekiyordu: Coğrafi mevkii, iklimi, verimli toprakları ile zenginliği bütün kaynaklarda övülen Maveräünnehir'de o sırada Gök-Türk ordularına karşı koyacak bir kuvvet yoktu. Türk soylu bazı ailelerin idare ettiği şehir kırıllıkları 675'lerden beri, nisbeten küçük kuvvetlerle ufak çapta teşebbüslere girişen Müslüman-Arap kumandanlarına başarı ile karşı koymakta idiler. Tonyukuk'un yüksek kumandasında olmak üzere, İnel ve Bilge taraflarından sevk ve idare edilen Gök-Türk batı orduları grubu, Altaylar-Bolçu-Yarış Ovası-Çu ve Talas havzaları-Karadağ kuzeyi üzerinden Sir-derya kıyılanna ulaştı; nehri geçerek Maveräünnehir'in Kızıl-kum çölüne daldı ve güney istikametini aldı. Gök-Türk ordusu 701'de güneyde Demir Kapı'ya ulaştı.

Doğuda Türk ordusu faaliyet halinde idi. 701 başlarında Tangutların sahası olan Kansu'nun kuzeydoğusuna bir akın tertipleyen Kapgan'ın, 702 Şubatında buradan Güney Ordos'da Soğd kolonilerinin bulunduğu altı eyalet üzerine açtığı sefere Bilge ile Kül Tegin de katılmışlardı. Sogdluların dağılması üzerine karşı çıkan Çinli kumandan Ong-tutuk idaresindeki elli bin kişilik ordu da 702 sonbaharında mağlup edildi. Kapgan Çin'e akınlarına devam etti. 702'de Yen-çu, Hia-u, Şi-ling, Hin-çu, Ping-çu bölgelerine yirmi sefer yaptı. 704'de Kül Tegin ile Bilge'nin de katıldığı büyük Ming-şa muharebesinde Çaça Sengün kumandasındaki seksen bin kişilik Çin ordusu bozguna uğratıldı, arkasından Lung-çu, Yuan-çu, Hin-çu'ya karşı on bir akın tertiplendi. Bu arada, 649'dan beri Çin ile siyasî münasebetler kurmuş bulunan Basmıllar 704'te tekrar itaate alındı. 709'da Çik'ler ve Isık göl batısında Az'lar Bilge tarafından hakanlığa bağlandı. Gök-Türk ordularının uzaklarda meşgul olmasını fırsat bilerek başkaldırmaya

kalkışan Kırgızlar da Bilge-Kül Tegin idaresinde Gök-Türk orduları tarafından Songa ormanında 710'da ikinci defa mağlup edildi. Aynı yıl içinde Tola ırmağı civarındaki Bayırkular, Türgi-yargın gölü savaşında bozguna uğratıldı. 711 yılında, yine itaatten çıkmış olan Türgişler darbelendi.

Kapgan Kağan'ın gittikçe şiddetini artıran müsamaha tanımaz sert tutumu huzursuzluğu artırıyor, gördüğümüz gibi, bilhassa Türk boylarının ayaklanmalarına yol açıyordu. İsyan edip Kengeres'e doğru giden bir kısım Türgiş kütleleri (Kara Türgişler), 711 yılında Kül Tegin tarafından bastırılmış ise de aynı yılda başlayıp üç seneden fazla süren ve Çin'in tahriki neticesinde Karlukların katılmaları ile iyice alevlenen isyanlar hayli güçlük çıkardı. İmparator Çung-tsung'un Kan-su eyaletlerindeki ordularını Gök-Türklere karşı seferber hale getirdiği bu sıkıntılı günlerde, Türkistan'daki yurtlarından kalkarak Ötüken'e kadar sokulmağa muvaffak oldukları anlaşılan Karluklar ve muttefikleri ancak Kapgan, Bilge ve Kül Tegin'in ortak harekâtı ile Tamıg Iduk-başdaki şiddetli savaşta, 713'te mağlup edilerek dağıtılabildiler. Bir kısım Karluk kütlesi ve başkaları Çin'e sığındılar ve San-yuan bölgesine yerleştirildiler Tamıg Iduk-baş muharebesi tam zamanında kazanılmış, Gök-Türklere iki cephede savaşmağa mecbur etmeyi hedef alan Çin kuvvetlerinin Karluklar lehine müdahale etmesi önlenmişti. Şimdi de Çin hazırlığını saf dışı etmek gerekiyordu. Bu amaçla 714'te Çin yığınak merkezi Beş-balık üzerine sefer yapıldı. Çin kaynaklarının belirttiği üzere, İnel ile T'ung-o Tegin ve hakanın eniştesinin kumandasında sevk edilen ordu, Beş-balık'ı kuşattı. Bilge'nin de katıldığı bu harekâta şehir ele geçirilemedi ise de, karışıklıktan faydalanarak Isık-Göl'ün kuzey-batısındaki Türk kabileleri üzerinde bir başarı kazanmakla iktifa eden Çinlilerin Gök-Türklere karşı büyük ölçüde taarruzu ortadan kaldırılmış oldu.

Kapgan'ın kazandığı bu başarılarla rağmen içteki huzurluk sürmekteydi. Hakanlığın esas kütlesini meydana getirdiği için devleti temellerinden sarsarak, nihayet ihtilale sebep olan Oğuzların isyanları Gök-Türk içtimaî bünyesinde derin yaralar açtı ve en büyük neticesi On-ok ülkesi ve Maveraünnehir'in hakanlıktan kopması oldu. 714 yılı sonbaharında başladığı anlaşılan Oğuz ayaklanmalarının olumsuz etkileri büyüktür. Bu isyanı bastıran Kapgan Kağan, Ötüken'e dönerken yolda Bayırkuların pususuna düştü ve 22 Temmuz 716'da öldürüldü.

Kapgan'ın yerine geçen oğlu İnel (Böğü), hakanlığın bu buhranlı devrinde devlet dizginlerini tutacak kudrette değildi. Karışıklığı önleyememiş, yurda huzur

getirememiştir. Hâlbuki Türk halkı bu hizmetleri hakandan beklerdi. Oğuzlar büsbütün alevlendikleri için devleti kurtarmak işi, İlteriş'in oğullan, sol Bilge elig'i olan Bilge ile Kül Tegin'in omuzlarına yüklenmişti. 716 yılında Kül Tegin beş Oğuz seferi yapmış ve seferlerden dördüne Bilge de katılmıştı. O sene büyük ölçüde hayvan telefata sebep olan kıtlıkta bile Bilge sefer halinde idi. Ötüken üzerine yürüyen Üç-oğuzlar Kül Tegin tarafından püskürtüldü. Dokuz-Tatarlarla ittifak ederek hücumla geçen Oğuzlar Aguda cereyan eden iki savaşta bozguna uğrattıldı ve Oğuz kütleleri, Çin sınırına doğru çekildiler. Uzayıp giden bu savaşlar dolayısıyla kitabelerde Gök-Türk ordusunun takattan düşüp cesaretini kaybettiğini belirten ibareler vardır. Olup bitenler yeni hakanın beceriksizliğine atfolunuyor ve halkta, Tanrı tarafından hakanlık yetkisinin ondan geri alındığı kanaati uyanıyordu. Ülkenin felaketten kurtulması için hakanın değişmesi lazımdı. Çin kaynaklarındaki izahata göre, herhalde Böğü'nün direnmesi neticesi, değiştirme zor kullanılarak yapıldı. İnel Kağan, kardeşi, akrabaları, beyleri ve taraftarları öldürüldü. İhtilal planı, iki kardeş, Bilge ve Kül Tegin tarafından hazırlanmış, fakat Kül Tegin tarafından icra edilmişti.

İnel'in ölümünden sonra Bilge, başa geçmiştir. (716-734). Sol Bilge eligliğe getirilen Kül Tegin de Gök-Türk ordularının tanzimini üzerine aldı. Tonyukuk da Devlet Meclisi Başkanlığı'na getirildi. 717'de Uygur İlteber'i ile, 718'de tekrar isyana teşebbüs eden Karluklar ile savaşıldı ve başarıya ulaşıldı. Diğer yandan, Bilge Kağan Çin ile iyi geçinmek arzusunda idi. Basmıllar mağlup edilip Beş-balık kuşatıldı, sonra da yalnız kalan Çin şiddetli bir darbe ile baskı altına alındı. Şan-tan (Kan-su'da) savaşında Eylül 720'de Çin ordusu bozguna uğrattıldıktan ve Beşbalık zaptedildikten sonra Kan-çu, Yüan-çu, Liang-çu bölgeleri on sefer yapılarak ele geçirildi. Kitanlar ve Tatabılar saf dışı edildi (722-723). Karluk İl-teber'i memleketi terk etti ve orada Bilge, halk tarafından sevinçle karşılandı. Hakanlık eski zindelik ve itibarını kazanmıştı. Bütün doğu ve Tarbagatay'a kadar batı, hakanlık idaresinde idi. Hatta Bilge, 717 karışıklığında Ötüken ile ilgisini kesip müstakil bir devlet durumuna girmiş olan Türgiş bölgesini bile kendine tabi saymakta idi. Bu başarıların bir neticesi olarak, Çin imparatoru Hüan-tung, 725'te Göktürklerin barış teklifini kabul etmek zorunda kalmıştır.

Devlette görülen bu toparlanma, 725'te Tonyukuk'un, 731 yılında da prens Kül Tegin'in ölümüyle durmuştur. İki büyük yardımcısını kaybeden Bilge'nin, 734 yazında K'i-tan ve Tata-bılara karşı Töngkes dağında kazandığı zafer dışında bir faaliyeti görülmemektedir. 727 yılında Bilge, hakanlık hükümet üyesi Mei-lu ço'yu Çin'e

göndermiş ve imparator tarafından itina ile ağırlanan elçinin temasları neticesinde Sofang şehrinin Gök-Türklerle serbestçe ticaret yapılabilecek ortak pazaryeri olması için anlaşmaya varılmıştı. 734'de Çin'e gönderilen Türk elçisi, Hakan'ın öteden beri üzerinde durduğu, bir Çinli prenses ile evlenme talebini kabul etmiş olan imparatora teşekkür mektubunu götürüyordu. Fakat bu evlenme gerçekleşmedi, çünkü Bilge, Buyruk-Çor tarafından zehirlendi. Ölünceye kadar, başta bu nazır olmak üzere işbirlikçilerini bertaraf eden Bilge nihayet 25 Kasım 734'de öldü, elli yaşında idi. O'nun ölümü, Kül Tegin'in üzüntüsü içinde bulunan Türk halkını büsbütün yasa boğdu. Çin imparatoru da ülkesinde matem ilan ederek, taziyetlerini bildirdi. Bilge için bir anıt-kabir inşasına ve bir kitabe dikilmesi hazırlığına başlandı. Metni yine Yollıg Tegin kaleme almış ve 735'te, bir ay dört günde taşla işletmişti. Çin imparatorunun arzusu üzerine buraya da Çince bir kitabe ilave edildi.

Bilge'nin ölümü üzerine Gök-Türk hakanlığında çöküş belirtileri kendini gösterdi. Babasının yerine tahta Han İ-yan geçti. 740 yılında Gök-Türk tahtında yine Tengri Han diye anılan bir kağan vardı ve bu, Bilge'nin oğlu idi. Hakan çocuk denecek yaşta olduğu için idare annesi P'o-fu'nun elinde idi. Hatun devlete hakim olamadı, hanedan üyeleri birbirine düştü ve huzursuzluk bütün yurda yayıldı. Durumdan faydalanan Basmıllar, Karluklar ve Uygurlar 742'de birleştiler, Aşına ailesinden gelen Basmıl başbuğunu kağan ilan ettiler ve Gök-Türk hakanı Ozmış'ı, sonra da onun küçük kardeşi, son Gök-Türk hakanı, Po-mei'yı öldürdüler. Böylece II. Göktürk kağanlığı da tarih sahnesinden silinmiş oldu.²⁶

1.3. UYGURLAR

1.3.1. Uygur Hakanlığı

745'de, Gök-Türk iktidarını yıkarak, Ötüken'de devlet kuran Uygurların başkenti Orhun kıyısında Ordu-balık şehri, kurucuları Kutlug Bilge Kül kağandır. Onun kuruluştan kısa süre sonra, 747'de ölümü üzerine yerine oğlu Moyen-çor (Bayan-çor?) kağan olmuştur (747-759). Moyen-çor Dokuz-oğuz'ları toplamış, kuzeyde Kırgız'larla, batıda Karluk'lar ve onlara yardım eden Türgişler ve Basmıllarla, Sekiz-Oğuz, Dokuz-Tatar ve Çik'lerle savaşmış, bunların hepsini kendine bağlamış, hâkimiyetini Yenisey

²⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Taşağıl, **Gök-Türkler, III**, Ankara 2004, s. 8-62; S. Gömeç, **age.**, s. 45-95.

kaynakları, Çu-Talas havalisi, İç-Asya ve Kerulen'e kadar yaymış; oğullarını yabgu, şad tayin etmişti. Fakat asıl Çin üzerinde tesirli oldu. Karluklar tarafmdan desteklenen İslam kuvvetleri ile Çinliler arasında 751'de gerçekleşen Talas muharebesinde Çinliler ağır mağlûbiyete uğramış, Tarım havzasının Uygurlara geçmesini sağlayan ve Çin'in Orta Asya'dan çekilmesini sonuçlandıran bu savaş üzerine, Çin'de büyük hadiseler olmuştu ki, bunların en mühimi, Türk anadan doğan An-lu-şan adlı bir kumandanın 200 bin kişilik bir kuvvetle Çin başkentleri Lo-yang (756) ve Lygur tüccarlarının Çin'de tahakkümlerinden doğan bazı anlaşmazlıklar giderildi. Yerine oğlu Künlüg Bilge Kağan (789-790) ve sonra bunun oğlu Kutlug Bilge (790-795) hakan oldular. Eskiden beri Çin'e karşı ilgi duyan Tibetliler o sırada Beş-balık havalisinde bulunan Şa-to Türkleri ile anlaşarak, baskınlara başlamışlardı. Çin'i korumayı iktisadî ve kültürel sebeplerle gelenek haline getirmiş olan Uygurlar, kuvvet göndererek tecavüzleri önlemek istedilerse de başarıya ulaşamadılar. İtibarı sarsılan hakan öldürüldü. Ötüken'de karışıklık çıktı.

795'de hakan olan, Ediz boyundan, sevilmiş kumandan ve idare adamı Kutlug (795-805) ile, sonraki Külüg Bilge (805-808) zamanlarında bir huzur devri açıldı. İktisadî faaliyet gelişti. İç Asya'nın mühim ticaret çehirlerine nüfuz edildi. Dış siyaset yönünden zamanı oldukça sakin geçen hakan Alp Bilge (808-821)'den sonra, Küçlüg Bilge (821-833) hükümdarlığı başarılı geçmiş, Türkistan üzerine sarmak isteyen Tibetlileri durdurmuş, hakanlığa bağlı Karlukların başına yeni bir yabgu tayin etmiş ve ta Soğd bölgesine kadar ticari münasebetlerini geliştirmiştir. Fakat sonra memlekette huzursuzluk başgösterdi. Hakan öldürüldü, yeğeni Alp Külüg Bilge Kağan (833-839) da bakanının tahrik ettiği bir isyanda telef oldu. Gittikçe koyulaşan Maniheizm tesirleri dolayısıyla Uygurlardaki gevşemeye karşılık Yenisey bölgesinde yeni bir kudret halinde beliren ve yirmi yıldan beri Orhun bölgesini baskı altında tutan Kırgızlar 840 yılında kalabalık kuvvetlerle Uygur topraklarına girdiler, başkent Ordu-balık'ı zaptederek son hakan Ho-sa (839-840)'yı öldürdüler, ahaliyi kılıçtan geçirdiler. Ötüken'de devletleri yıkılan Uygurlar kütleler halinde yurtlarını terkederek Karluk ülkesine, Çin sınırlarına ve zengin ticaret merkezlerinin bulunduğu İç-Asya'ya göçmüşlerdir.²⁷

²⁷ Uygurlar hakkında geniş bilgi için bkz. Özkan İzgi, **Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)**, Ankara 1987, s. 11-36; Gülçin Çandarlıoğlu, **Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü (Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre)**, İstanbul 2004, s. 13-33; Saadettin Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü**, Ankara tarihsiz, s. 21-61; B. Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, s. 170-192.

1.3.2. Kan-Çou Uygur Devleti

Bir kısım soydaşlarımızın aşağı yukarı 150 yıldan beri sakin bulunduğu Kan-su bölgesine gelerek, buranın merkezi Kan-çou'da yerleşen Uygurlar (847), Çin ile daha ziyade ticarî faaliyetler üzerine kurulu iyi münasebetlerini, imparatorların kızları ile Uygur prenslerinin evlendirilmeleri gibi akrabalık bağları ile de sağlamlaştırmışlardır. Ancak T'ang sülalesine karşı isyanların arttığı X. asır başlarında Kan-su Uygurları, bağlı oldukları ve merkezi Tun-huang olan Çin askerî bölgesi ile ilgilerini kestiler. Burada, 905 yılında muhtar bir devlet kuran bir asi general Batı Han'larının Altın-dağ krallığı adını verdiği bu devlete Uygur'ları tabi tutmak istemiş, fakat Kan-çou Uygurları tarafından gönderilen Tegin adlı kumandanın idaresindeki ordu Tun-huang'ı kuşatarak halkı kralı teslim etmeğe zorlamıştı (911). Bu hadise üzerine Uygurların batı kolu da istiklal kazanmıştır.

906'da yıkılan T'ang hanedanının yerine geçen çoğu Şa-t'o (Türk) asıllı "5 sülale" zamanında (906-960) Muahhar (sonraki) Leang (907-923) ile Uygurlar pek ilgilenmemişlerdir. 911'de Tibet elçisi ile birlikte Çin'e giden Uygur elçisi münasebetiyle "5 sülale"nin ikincisi olan Muahhar T'an ailesi (923-936)'nin kurucusu Şa-t'o hükümdarı, o zaman başlarında Jen-meı ("cesur ve doğru") Ka-gan'ın bulunduğu Uygurlar tarafından samimiyetle karşılandı. Jen-meı'den sonra, 924'de Tegin (924-926), sonra A-tu-yu (Adrug, seçkin) ve Jen-yu hakan oldular. Çeşitli tarihlerde Apa, Kim, Bars adlı elçiler Çin'e gönderildiler. Çin'de 3. sülale (Muahhar Tsin veya Chin)'yi kuran Şa-t'o hükümdarı (937-946) zamanında, Jen-meı (birincinin kardeşi) Çin'e Altun adındaki elçisini gönderdi. Muahhar Han (947-951) ve Muahhar Chou (951-960) aileleri zamanında ise, gerek Kan-çou Uygur Devleti'nden, gerek Batı Uygurlarından Çin'e heyetler gitmiştir. Bu ziyaretlerin ticarî ilişkileri geliştirmek için yapıldığı tahmin olunuyor.

Kan-çou-Tun-huang Uygurları, X. asrın başından itibaren Mançurya ve Kore kabilelerini toplayarak kuzeyde bir baskı unsuru halinde beliren ve bilhassa "5 sülale" devrinde Çin'in bazı kısımlarını ele geçiren K'i-tan'lar bir hanedan (Liao sülalesi. 907-1211) kurarak Kuzey Çin'de 940'dan sonra hükümlan oldukları zaman onların ve daha sonra, 1028'lerde, Tangutların nüfuzu altına girmiş, 1226'da da Cengiz Han Moğollarının tahakkümü altına düşmüşlerdir.²⁸

²⁸ S. Gömeç, **Uygur Türkleri ...**, s. 62-67; G. Çandarlıoğlu, **age.**, s. 34 vd.

1.3.3. Doğu Türkistan (Turfan) Uygur Devleti

İç Asya'ya doğru göçen Uygurların başında Vu-hi Tegin'in kardeşi, Ngu-nie Tegin bulunuyordu. Kendisi 13 Uygur kabile birliğinin son "kağan"ı (846-848) kabul edilmektedir. Batıya gelen bu Uygur kolu Tanrı Dağları, Beş-balık, Turfan taraflarına yerleşerek, 840'da Ordubalık'da istilacılar eli ile öldürülen Uygur hakanının yeğeni Mengir'i, 856'da kağan seçmiştir. Tibetlilerin hücumuna karşı, nüfuzu altında tutmak istediği bu bölgede kendisine bir dost arayan Çin, bu Uygur devletini derhal tanıdı. 873'e doğru kağanın Buku Cin olması muhtemeldir. Tang'lar ismen de olsa kendilerine bağlı ve siyasetlerine uygun bir tutum içinde bulunan bu Uygur devletinin, meşru Çin idaresine isyan eden Turfan, Beşbalık askerî valilerini ortadan kaldırarak Hami'ye kadar hâkimiyet kurmalarına şüphesiz müdahale etmiyorlardı. Bu suretle siyasî nüfuzu gittikçe artan ve İç Asya'nın ticaret yolları üzerinde olması ile de iktisaden gelişen Uygur devleti aynı zamanda Maniheizm'in bölgede yayılmasına vasıta oluyordu. Ancak Kan-çou Uygurları bu muhtar devlete 911'de son vermişler, bu tarihten itibaren Doğu Türkistan Uygur Devleti de müstakil olmuştu. Bundan sonra, güneyde Tibet, Batı Türkistan'da Karluk bölgesi ile sınırlı ve başlıca şehirleri Turfan, Kaşgar, Beş-balık, Kuça, Hami olan ülkelerini müdafaa ile iktifa ederek sanat, edebiyat ve ticaret sahasında yükselen bu Uygur devleti ile ilgili siyasî hadiseler hakkında fazla bilgi görülmemektedir. Ancak 947'lerde başkentin Koço şehri ve yazlık merkezin de Beş-balık olduğu ve Alp Arslan Kutlug Kül Bilge Han'ın devleti idare ettiği bilinmektedir. 948'de Böğü Tenri-ken'in bulunduğu anlaşılmaktadır.

Doğu Türkistan Uygur Devleti 1209'da Cengiz Han'a bağlandığı zaman, başta, o tarihe kadar Kara-Hitaylara tâbi durumda olan İdil-kut Barçuk Art-Tegin bulunuyordu. Uygurların hâkimiyeti fiilen sona ermekle beraber, Moğollar tabiiyetinde kalarak Uygur hükümdar ailesi 1368'e, Çin'de Ming devrinin başlarına, yani, son Uygur İdi-kutu Hoşang, Ming sülalesi kurucusuna teslim oluncaya kadar devam etmiştir.²⁹

1.4. KIRGIZLAR

Adlarının menşei ve manası hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüş olan Kırgızlar Çin kaynaklarında K'i-ku, Kie-kıı, Kie-ka-sse vb. adları ile zikredilmekte ve Han'lardan (M.Ö. 206 - M.S. 220) beri mevcudiyetleri bildirilmektedir. Asya Hunları

²⁹ S. Gömeç, *Uygur Türkleri...*, s. 67 vd.; G. Çandarlıoğlu, *age.*, s. 36 vd.

zamanında Baykal'ın batısında îrtiş nehri havalisinde, bir Türk kavmi olan Ting-ling'ler ile bir arada oturmuşlardır. Fakat Kırgızlar kaynaklarda Türk asıllı gösterilmemekte ve buna göre tahminen V.-VI. asırlarda Türkleşmiş kavimlerden sayılmaktadır. V. asır sonlarında Çin kaynaklarında Hia-kia-sseu diye zikredilen Kırgızların Gök-Türk hakanı Mu-kan zamanında, 560'a doğru, hakanlığa bağlandıktan sonra, 630-680 arasındaki fetret devrinde müstakil bir hüviyet kazandıkları, T'ang'larla siyasî münasebet kurmalarından ve bir kağana sahip olmalarından anlaşıyor. II. Gök-Türk hakanlığı devrinde tekrar Gök-Türk idaresine alınan Kırgızlar, Moyeñçor Kağan tarafından 758'de Uygur hakanlığına bağlanmış, fakat 840 yılında şiddetli bir hücumla Uygur devletini yıkarak Ötüken'de kendi devletlerini kurmuşlardır. Ancak orada fazla kalamadılar. 920'de bütün Moğolistan'ı ele geçiren Kitanlar Kırgızları Ötüken bölgesinden çıkarp, eski yurtlarına sürdüler. Kitanlar ve devamları olan Kara Hitayların Yenisey havalisine kadar sokulamadıkları anlaşıyor. Cengiz Han önce Moğolistan'ı idaresi altında birleştirmek istediği için, Merkit ve Naymanlarla olan savaşları sırasında 1207'de Kırgızları da itaate almıştır ki bu suretle Kırgızlar Cengiz Han Moğollarına itaat eden ilk Türk kavmi olmaktadır. 1217'de Moğollar'a karşı direnmek istedikleri için, ertesi kış, ordusunu Yenisey buzu üzerinden geçiren, Cengiz'in oğlu Çoçi tarafından tenkil edilen Kırgızların artık hakanları olmamış, Toluy ulusuna dahil edilen ülkelerinde sadece birer reis tarafından idare edilen iki kısım halinde yaşamağa devam etmişlerdir.³⁰

1.5. TÜRGİŞLER

Türgişler, On-okların To-lu kolunun bir kısmını oluşturmuşlardır. Ana yurtları İli nehri civarıdır. VII. asrın sonlarına doğru, Türgiş şefi olarak görünen Baga Tarkan unvanlı Uçele, bağlı bulunduğu tayinli Batı Gök-Türk kağanının kötü davranışlarından faydalanarak Çorları ve Erkinleri etrafına topladı, kısa zamanda her birinin yedi bin savaççısı olan yirmi başbuğlu bir ordu kurmağa muvaffak oldu. Çu vadisinin kuzeybatı ucunda bulunan merkezini kuzeydoğuya nakletti. Turfan ve Kuça eyaletlerine kadar hâkimiyetini genişletti, bu gelişme karşısında ülkesini bırakıp Çin başkentine giden tayinli kağanın ayrılmasından sonra, hemen bütün On-ok sahasım kendi idaresine aldı. Fakat iktidarının bu sağlam devrinde, Kağan Kapgan idaresinde haşmetli çağını yaşayan

³⁰ Geniş bilgi için bkz. Saadettin Gömeç, **Kırgız Türkleri**, Ankara 2002, s. 19-31; Mehmet Saray, **Kırgız Türkleri Tarihi**, İstanbul 1993, s. 15 vd; P. B. Golden, **age.**, s. 144-151.

Doğu Gök-Türklerinin ilerleyişini durdunmak maksadı ile Kırgızlar ve Çin ile işbirliği yapması iyi netice vermedi. Gök-Türk aleyhtarı üçlü ittifakın üyesi olduğu için üzerine yürüyen Tonyukuk tarafından mağlup edildi (698 Bolçu savaşı), On-ok sahası U-çele'nin kontrolünde olarak Gök-Türk hakanlığına bağlandı. Onun ölümünde yerine geçerek 706'dan beri tabi kağan olan So-ko Çin ile münasebet kurduğu için, bu defa Kül Tegin ve Bilge tarafından 711'de yine Bolçu yakınında hezimete uğratıldı.

Gök-Türk mücadeleleri sırasında, 717'de Türgişler Su-lu'yu kağan seçtiler. Su-lu başkenti, Talas'ın kuzeybatısında, Balasagun şehri olmak üzere, uzunca süren hâkimiyeti zamanında Maverâünnehir'den doğuya Arap ilerlemesini durdurmak suretiyle, Orta Asya halkının Arap tebası olmasını engelleyen ve üzerinde Türklerin tarihî hak sahibi bulunduğu Maverâünnehir'i yine Türk eline almağa çalışan bir hükümdar olarak görünür.

Daha 714'de Kuteybe'nin, umumî karargahını Merv'den Şaş'a naklederek oradan kuzeye ve diğer taraftan, Kaşgar'a doğru İç-Asya anayolu istikametinde akınlara girişmesi Emevî hilafetinin hedeflerini gösterir gibi idi. 715'te Kuteybe'nin ölümü üzerine atanan valiler, başında Kağan Su-lu'nun bulunduğu Türgiş topluluğunun şiddetli mukavemeti yüzünden başarısızlığa uğramıştır. Halife Ömer b. Abd'il-Aziz (717-720) tarafından tayin edilen vali El-Cerrah b. Abdullah'ın Seyhun ötesinde giriştiği ilerleme teşebbüsünün, bu kumandanı durdurup muhasara ederek Arap kuvvetlerini geri atacak şekilde gelişen Türk mukavemetinin karşısında sarsılması, Emevîleri, aradaki Türk engelini kaldırmak için, Çin ile temaslar kurmağa sevketmiş, bu maksatla şüphesiz Arap'ların müsaadesi ve teşviki ile gerek Maverâünnehir hükümdarlarından, gerek doğrudan doğruya Arap'lardan Çin'e hey'etler gönderilmiş ise de, hiç bir netice elde edilememişti. Keza, Türgiş devletinin ana siyaseti anlaşıldıktan sonra, bundan aldıkları cesaretle, Buhara hakimi Tuğşad, Kümez hakimi Marayana ve Çaganyan hükümdarının Araplara karşı yardım için Çin'e müracaatları sadece bir nezaket muamelesi ile savuşturulmuştu. Çünkü 719'da Arap ordularının Seyhun ötesine geçmeleri ile aynı zamanda başlayan Çin'in batıya doğru Gök-Türk hakanlığını akamete uğrattığı genişleme siyaseti ile bu defa Türgişler karşı karşıya kalmıştı. Diğer yandan Maverâünnehir'de beliren Arap aleyhtarı hareketler Türgişlere yardımcı oluyordu. Seyhun'u açarak Maverâünnehir'e giren Türk ordusu kumandanı Kül-çor 721'de Araplara karşı önemli başarılar kazandı. Müslim b. Saîd'i komutasındaki Arap kuvvetleri, bizzat Su-lu kağan idaresindeki orduya mağlup oldu. 724'de, Seyhun

ötesindeki bütün Arap kuvvetlerinin geri atılması ile neticelenen ve her tarafta Arap nüfuzunun kırılmasına sebep olan bu seferdeki bozgunluk, Arap'ları uzunca bir müddet müdafaada kalmağa zorlamış ve yalnız Maveräünnehir'de değil, Toharistan'da ve diğer güney bölgelerinde idareciler ve halk Türğişlere kurtarıcı gözü ile bakmaya başlamışlardı. 728'de ise Hakan Su-lu Buhara'yı zaptetti.

Ha-kan, 738'de Belh'e doğru ilerledi. Cuzcan'a girdi ancak aynı yıl Kül-çor (Baga Tarkan) tarafından öldürüldü. Çin'in, Türk başbuğlarını birbirine düşürme planına dayanan tahrikçi siyaseti bir daha hedefine ulaşmış ve esasen So-ko ile Çe-nu arasındaki anlaşmazlıktan beri 710'larda Kara ve Sarı olmak üzere ikili teşkilat halinde yaşayan Türğiş boylarını birbirine iyice düşman etmişti. Sarı Türğişler üstünlük kazandılar. Başbuğları Baga Tarkan (Kül-çor), rakibi Kara Türğiş başbuğu Tu-mo-çe'yı yenerek ve onun kağan yapılmasını istediği Su-lu'nun oğlunu ortadan kaldırarak kendini "kağan" ilan etti. Bu arada, Çin'in On-ok'lar kağanı tayin ettiği, Aşına ailesinden Hin'i 739'da mağlup edip öldürmesi, Çin'i bu defa Kara-Türğişleri desteklemeye sevk etti. 742'deki Türğiş kağanı İl-etmiş Kutlug Bilge bir Kara-Türğiş başbuğu idi. 753'de hakan olan ve Uygur hakanı Moyen-çor'un himayesine giren Tanrıda Bolmış da bir Kara Türğiş idi. Uzun süren iki taraf arasındaki mücadeleye Karluklar da karışmışlar, böylece, ihtimal Peçeneklere menşe teşkil eden ve bilhassa mühim bir tarihî hadise olarak kalabalık Oğuz kütlelerinin Sırderya'ya doğru batıya intikalini kolaylaştırmış olan Türğiş iktidarı büsbütün zayıflamıştı. Nihayet 20 sene içinde gittikçe kuvvetlenen Karluklar To-lu ve Nu-çi-pi'lere karşı üstünlük kazanarak, 766'da, ağırlık merkezi Çu vadisi olmak üzere kendi hâkimiyetlerini kurmuşlardır.³¹

1.6. KARLUKLAR

Karluklar bir Gök-Türk boyudur ve ana yurtları Altaylar'ın batısındaki Kara İrtiş ve Tarbagatay havasisidir. İstemi zamanında Türk hakimiyetinin Hazar'ın kuzeyi ve Maveräünnehir'e doğru genişlemesinde büyük rolleri olmuştur 630-680 yılları arasında, diğer Türk boyları gibi bunların da kendi başlarına buyruk olarak, zaman zaman Çin'e karşı gelmişlerdir. 640 sıralarında Turfan'ın kuzeyine kayan Karluklar, 650 ve 654'te Çinliler tarafından mağlup edilerek Tanrı Dağları'nın kuzey sahasına sürüldüler. 665'e doğru, Karluklar, ne Batı, ne Doğu Gök-Türk kanadına tabi olmaksızın bağımsız

³¹ Hüseyin Salman, "Türğişler", **Türkler**, II, Ankara 2002, s. 412-420.

yaşamaktaydı. Kapgan Kağan tarafından II. Gök-Türk hakanlığına bağlanan Karluklar, Çin'in teşvik ve tahriki ile Gök-Türklere karşı ayaklanarak şiddetli mücadelelerde bulunmuşlardı. Bilge Kağan'ın ölümünden sonra tekrar faaliyete geçerek, Uygur ve Basmlılarla birlikte, Gök-Türk hakanlığının yıkılmasında etkili olmuşlardır. Bundan sonra sağ (batı) yabgu mevkiini alan Karluk başbuğu, Uygur hakanlığının kurucusu Kutluğ Bilge Kül zamanında sol (doğu) yabgu oldu. Fakat bu, Karlukların tamamını temsil etmiyordu. Beş-balık havalisinde oturan Karlukların kendi seçtikleri Tun-Bilge adında ayrı bir yabguları vardı Ancak Ötüken'de yeni kurulan Uygur hakanlığı bütün Karluklar tarafından üst tanınıyor ve yabgular hakana bağlı bulunuyorlardı.

Batıda Emevî-Arap ilerlemesini durdurmuş olan Türgiş hakanlığının çöküntüye doğru gittiği bu tarihlerde Orta Asya Türk ülkelerinin korunması gibi bir tarihî vazife bu defa Karluklara düşmüştü. Zira Maverâünnehir yine Arapların nüfuzu altına girmiş ve hatta Seyhun ötesinde bazı Arap ileri harekâtı görülmüştü. Gittikçe hızını artıran Abbâsî propagandası, bütün Müslümanlar arasında farklılığın kaldırılması ve eşitlik fikrini yayıyordu. Böylece Arap baskısının gücünü kaybetmesi Çinlilerin Orta Asya siyasetlerini canlandırarak, Karlukların dahil bulunduğu bölgelere yeniden el koymak istemişlerdi. Bu suretle neticede 751 Temmuz'unda Talas muharebesi gerçekleşti. Bu muharebeye kadar Karluklar, Çinlilerin tarafını tutmakta idiler. Fakat onların gittikçe açığa çıkan siyaseti karşısında, Arap'larla işbirliği yaparak, Çinlilerin ağır yenilgiye uğramasını sağladılar.

Karluklar, kısa bir müddet, Uygurlarla Orta Asya'da iktidar yarışına giriştilerse de (747), Uygur kağanı Moyen-çor karşısında tutunamayarak Tarım bölgesinden daha batıya çekildiler ve yedi-sekiz yıl içinde Cungarya'ya ve 766'da da çöken Türgiş iktidarının yerine Balasagun, Talas havalisine yerleşmek suretiyle eski Batı Gök-Türk hakanlığı sahasında hâkimiyet tesis ettiler. Başkentleri Balasagun idi. Ötüken'in üstünlüğünü tanımakta devam ediyorlar, aynı zamanda, siyasî bir isim olarak "Türkmen" adını da taşıyorlardı. Kendi soylarını Gök Türk hakan ailesi, Aşına sülalesine bağlayan Karluk yabguları Uygur hakanlığı 840'da yıkılınca Bilge Kül Kadir Kağan, Balasagun merkez olmak üzere bağımsızlığını ilan etti. İslamiyet'i resmen kabul eden (Satuk Buğra 904-911 arasında) ilk Türk kütlesi olmak ve Müslüman Samanîlerle siyasî mücadelelere girişmekle beraber hem Türk, hem İslam tarihinde çok mühim yer tutan gelecekteki büyük Karahanlı devletini kurmak gibi tarihî rol oynayan Karlukların

ülkesi, doğuda Tanrı Dağları, kuzeyde Oğuzlar, güneyde Yağmaların bir kısmı ve batıda Maveraiünnehir ile sınırlanmıştı.

Kara-Hanlı Devleti'nin Yağma, Çiğil, Tohsı'larla birlikte, esas kütlesini meydana getirdiği anlaşılan Karluklar, bu hanedan üyeleri arasında mücadeleler başgösterdiği tarihlerde devlete karşı cephe alarak huzursuzluk çıkarmağa başladılar ki, bu tutumları Kara-Hitay hâkimiyetinin Orta Asya'da çabucak gelişmesinde tesiri olmuş görünmektedir. Kara-Hitay hükümdarı Yeh-lu Ta-şih (Kür-han) 1137'de Semerkand Karahanlı hanı Mahmud'u mağlup ettiği zaman, bu hanın dayısı olan Büyük Selçuklu sultanı Sencer'e yaptığı şikayet, uğranılan yenilgi ile Karlukların ilgisini göstermektedir. Sultan Sencer de Karlukları tedip etmek için çıktığı seferde karşısında Kür-han'ı bulmuştu. Sencer'in 1141 Katvan savaşında yenilmesi, Kara-Hitayların ta Horasan sınırlarına kadar sokulmalarını sonuçlandırmıştı. Harezmşahlar ile Kara-Hitaylar arasında da birçok anlaşmazlıklara sebep olan Karlukların, 1157'de başbuğları Yabguhan öldürüldü diğer bir Karluk başbuğu, Ayyar Bey ise 1172'de Kara-Hitaylar tarafından esir edildi. Karluklara karşı, Harezmşah Alaüddin Tekiç de (1172-1200) bozkırlar bölgesine el atarak Kanglı ve Kıpçak gibi diğer Türk boylan ile kendini takviye ihtiyacını duymuştu. Bununla beraber, az sayıda da olsa, Harezmşahlar ordusunda hizmet gören Karlukların, Kara-Hanlı tabiiyetinde olmak üzere Türkistan'da bir beyliğe sahip bulundukları anlaşıyor. 1215'te Moğol istilası başladığı sıralarda merkezi İli nehrinin doğusundaki Kayalığ olarak devam eden bu beyliğin başında Arslan Han vardı. Arslan Han, Uygur İdi-kutu Barçuk ile birlikte Moğolların hükmü altına girmiştir. Cengiz Han'a itaat eden ilk Müslüman hükümdar olup 1221'de ölen bu Karluk hanının oğluna da, Özkent şehri verilmiştir.³²

³² Hüseyin Salman, “Karluklar”, **Türkler, II**, s. 421-424.

İKİNCİ BÖLÜM

ANAYURTTAN GÖÇLER ve TÜRKLERİN DÜNYA SİYASİ TARİHİNE ETKİLERİ

Orta Asya'dan göç ederek dünyanın çeşitli bölgelerine dağılan Türk toplulukları, siyasî ve sosyo-kültürel bakımdan pek çok milletin tarihinde derin izler bırakmışlardır. Ana yurttan ayrılarak farklı coğrafyalarda siyasî teşekküller oluşturmuş Türk topluluklarının anlatılacağı bu bölümde, Malazgirt Savaşından sonra Anadolu'da çeşitli devletler kurmuş unsurlara Büyük Selçuklu Devleti bahsinde değinilmiş ayrıca bir başlık altında temas edilmemiştir. Aynı şekilde Osmanlı Devleti'nin çağdaşı olan Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Memlûk devletleri de inceleme dışında bırakılmıştır.

2.1. AVRUPA HUNLARI

Avrupa Hun Devleti'nin kurucuları, Asya Hun Devleti yıkıldıktan sonra batıya göç eden gruptur. IV. asrın ortalarında Alan ülkesini ele geçirdikten sonra, 374'de İtil (Volga) kıyılarında görünmüşlerdir. O tarihlerde Karadeniz kuzeyindeki düzlüklerde, Don-Dinyeper nehirleri arasında Germen toplulukları vardı, Doğu Got'ları (Ostrogot), onun batısında Batı Got'ları (Vizigot) bulunuyordu. Daha batıda Transilvanya ve Galiçya'da Gepid'ler, bugünkü Macaristan'da Tisza nehri havalisinde Vandal'lar vardı. Bu dört Germen kavmi dışında aynı bölgede İranlı ve Slav küteller, daha başka küçük Germen toplulukları da yaşıyordu. Hun başbuğu Balamır'ın idaresindeki büyük taarruz önce 374'te Doğu Got devletini yıktı, kral Ermanarikh intihar etti. Hunlar, onun yerine Hunimund'u tayin ettiler. Hun taarruzunun 375'te Dinyeper kenarında vurduğu ağır darbe Batı Got'larını da çökertti ve kral Atanarikh, kalabalık Vizigot kütelleri ile batıya doğru kaçtı. Böylece Hun askerî gücünün harekete geçirdiği ve çeşitli kavimlerin birbirlerini yerlerinden atarak, topraklarından çıkararak, Roma imparatorluğunun kuzey eyaletlerini alt-üst ederek İspanya'ya kadar uzanmak suretiyle Avrupa'nın etnik çehresini değiştiren Kavimler Göçü başlamış oldu. Hunlar Gotlardan, Alanlardan ve Germenlerden teşkil ettikleri yardımcı kuvvetlerle takviyeli olarak ilk defa 378 baharında Tuna'yı geçtiler ve Romalılardan mukavemet görmeksizin Trakya'ya kadar ilerlediler. Ancak Roma topraklarında görünen bu kuvvetler keşif vazifesini yapan öncülerdi.

Hunlar, Roma İmparatoru I. Theodosios'un ölüm yılı olan 395'te yeniden harekete geçmişlerdir. Bir kısım Balkanlar'dan Trakya'ya ilerlerken, daha büyük sayıda diğer bir kısım Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya yöneltilmişti. Hun devletinin Don nehri havalisindeki doğu kanadı tarafından tertiplenen Anadolu akını, Basık ve Kursık adlı iki başbuğun idaresinde idi. Romalıları olduğu kadar Sasanî imparatorluğunu da telaşa düşüren bu akında Hun süvarileri Erzurum bölgesinden itibaren Karasu, Fırat vadilerini takiben Malatya'ya ve Çukurova'ya ilerlemişler, bölgenin en tahkimli kaleleri olan Urfa ve Antakya'yı bir müddet kuşattıktan sonra, Suriye'ye inerek Sûr'u baskı altına almışlar, oradan Kudüs'e yönelmişlerdi. Akıncılar sonbahara doğru, kuzeye yönelerek Orta Anadolu'ya, Kayseri-Ankara ve havalisine ulaştı, oradan Azerbaycan-Bakü yolu ile kuzeye, merkezlerine döndüler (395-396). 398'de daha küçük çapta tekrarlanan bu akınlar karşısında Doğu Roma İmparatoru Arkadius hiçbir ciddî tedbir alamamıştı.

Anadolu'da bunlar olurken, batıdaki Hun baskısı, 400 yılına doğru, başbuğ Uldız kumandasında iyice hissedildi. Balamır'ın oğlu veya torunu olduğu sanılan Uldız, Attila'nın son yıllarına kadar takip edilecek Hun dış siyasetinin esaslarını tesbit etmişti ki, buna göre, Doğu Roma, yani Bizans daima baskı altında tutulacak, Batı Roma ile iyi münasebetler devam ettirilecekti. Çünkü Bizans'ın Hun nüfüzuna alınması ilk hedefi teşkil ediyor, buna karşılık, Batı Roma topraklarına tecavüz ederek huzursuzluk çıkaran barbar kavimler aynı zamanda Hunların da düşmanları oldukları için, Batı Roma ile müşterek hareket gerekiyordu. Nitekim Uldız'ın Tuna'da görünmesi ile Kavimler Göçü'nün ikinci büyük dalgası başlamış, Asding Vandalları, Hunlardan kaçan Vizigotlar İtalya'da görünmüşlerdi. Alarikh'in idaresindeki bu Got tehlikesi Romalı kumandan Stilikho tarafından Nisan 402'de güçlkle önleildi. Fakat Hun korkusu ile yerlerini terk etmiş olan Vandal'ları, Sueb'leri, Kuad'ları, Burgond'ları, Sakson'ları, Alaman'ları vb. kendi demir yumruğu altında birleştirmiş olarak Roma üzerine atılan Radagais, İtalya'da müthiş tahribat yapıyor, Roma'yı yeryüzünden kaldıracığını ilan ediyordu. Stilikho'nun bile Pavia savaçında durdurmağa muvaffak olamadığı bu barbar şef, ancak Türkler karşısında mahkûm oldu. Büyük Feasulae muharebesinde bizzat Uldız'ın kumanda ettiği, Romalı kuvvetlerle takviyeli Hun ordusu tarafından Ağustos 406'da mağlûp edilen Radagais yakalandı ve idam edildi. Bu zaferi ile Uldız Roma'yı kurtarmış oldu. O aynı zamanda Hun kudretinden bir kere daha ürken Vandal, Alan, Sueb, Sarmat, Kelt vb. kütlelerini Ren nehri ötesine, Galya'ya gitmeğe zorlamakla, Hunların batıya yönelik

yolları üzerindeki engelleri kaldırmış, buralarda Hun kuvvetlerinin serbest hareketlerine imkân hazırlamıştı.

Sınırları Asya'da Aral gölünün doğusuna kadar uzandığı anlaşılan Hun Devletinin batı kanadını idare eden Uldız, 404-405 yıllarında ve bilhassa 409 yılında Tuna'yı geçerek, nehrin güneyinde bazı köprü başlarını tutmak suretiyle Bizans'a Hun tehdidinin eksilmediğini göstermiş ve kendisi ile barış müzakeresi için gönderilen Trakya umumi valisine "Güneş'in battığı yere kadar her yeri zaptedebilirim" diyerek meydan okumuştur. 410 sıralarında Uldız'ın ölümünden sonra Hun imparatorluğunun başında Karaton bulunuyordu. Bunun hakkında bilinen sadece 412 yılında Bizans elçisi Olympiodoros'un onun yanına gitmiş olduğudur. Karaton daha çok doğu işleri ile uğraşmış görünmektedir. 422'ye kadar Hunlar hakkında bilgi verilmediğinden o kanattaki meşguliyetin on sene kadar sürdüğü tahmin edilmektedir. 422 yılı Avrupa Hunları tarihinde yeni bir devrin başlangıcı gibidir. Bu senede Hun hükümdar ailesine mensup dört kardeşten (Rua, Muncuk, Aybars, Oktar) biri olan Rua kağan olmuş, Muncuk (Attila'nın babası) erken öldüğü için, diğer iki kardeş kanat elçileri durumunda bulunuyorlardı. Siyasette Uldız'ın izinde yürüyen Rua, Bizans'ın, Hun ordusunu isyana teşvik etmek ve tabi kavimleri Hun'lardan ayırmak maksadı ile Hun topraklarında faaliyete geçirdiği casusluk şebekesini ve propagandacıları ileri sürerek tertiplediği Balkan seferinde, mukavemet göstermeyen Bizans'ı 422'de yıllık vergiye bağladı. Buna rağmen Bizans, Hun idaresinde yaşayan yabancıları gizlice kışkırtmaktan geri kalmıyordu. Bu sebeple Rua o zamana kadar mutad olan, Bizanslıların Hun imparatorluğundaki yabancılardan ücretli asker toplama faaliyetlerini ve Bizanslı tacirlerin Hun topraklarında ticaret yapmalarını yasak etti. Ülkesi dahilinde hiçbir Grek serbest dolaşamayacak ve ticaret belirli sınır kasabalarında yapılacaktı. Bu arada Rua, bir müddet önce Bizans'a sığınmış olan Hun ileri gelenlerinden Mama ile Atakam'ın oğullarının ve diğer Hun kaçaklarının iadesini istedi. II. Theodosios süratle andlaşma yolu bulmak ümidi ile elçilik heyetini Hun başkentine göndermeğe karar verdi. Fakat o sırada 434 baharında Rua öldü, yerine Attila geçti.

Hunların başına geçtiği zaman kırk yaşlarında olan Attila, babası Muncuk erken öldüğü için, amcası Rua'nın yanında yetişmiş, onunla birlikte seferlere katılmış, çeşitli kavimleri yakından tanımak imkânını bulmuş, devlet idaresini ve Hun iç ve dış siyasetinin esaslarını öğrenmişti. Memleketi büyük kardeşi Bleda ile birlikte devralmışlardı. Fakat ordu ve dış ilişkilerin düzenlenmesi Attila'nın elinde idi. Amcaları

Aybars (doğu kanadı eligi) ve Oktar (batı kanadı eligi), Rua zamanındaki yerlerini muhafaza ediyorlardı. Attila'nın yardımcısı sıfatı ile on bir yıl Hun imparatorluğunun idaresine katılan Bleda 445'te eceli ile ölmüştür.

434 yılı baharında Hun sınırlarına gelen Bizans elçilerini Attila, Tuna ile Morava nehrinin birleştiği yerdeki Bizans Margos kalesinin tam karşısında, Tuna'nın kuzey kıyısında bulunan Konstantia surları önünde, at üzerinde karşıladı ve dinlenmelerine dahi izin vermediği elçilerin biri konsül-general, diğeri seçkin bir diplomat olan temsilcilerine, taleplerini, barış şartları olarak yazdırdı. Konstantia Barışı (Margos Barışı) diye anılan bu antlaşmanın başlıca maddelerine göre, Bizans bundan böyle Hunlara bağlı kavimlerle müzakerelere, ittifaklara girişmeyecek, Hunlardan kaçanlara esir alınmış Bizans tebası dahil sığınma hakkı tanımayacak, Bizans elinde bulunanlar iade edilecek, ticarî münasebetler yine belirli sınır kasabalarında devam edecek ve Bizans'ın ödemeyi taahhüt ettiği yıllık vergi iki katına, yedi yüz libre altın veya elli bin solidus çıkarılacaktı.

II. Theodosios'un aynen kabul ettiği bu anlaşmanın hükümleri icabı olarak, Hunlara iade edilen kaçakları Attila, daha Bizans ülkesi içinde, Bulgaristan'da Hirsovo kalesinde astırdı. Bu durum Hunlar arasında olduğu kadar Bizans'ta, Roma'da ve diğer kavimler arasında Attila adının dehşet saçan bir otoritenin timsali haline gelmesine yardım etti. Bundan sonra Attila, imparatorluğun doğu bölgelerinde, at üzerinde, aylarca süren bir teftiş gezisi yaparak, 435'te İtil kıyılarındaki Şaragur (Ak-Ogur)'ların ayaklanma teşebbüsünü bastırmıştır. Batı kanadının ağırlık merkezi Tuna etrafında, doğu kanadının ağırlık merkezi Dinyeper havâlisinde olduğu tahmin edilen bu tarihlerde Hun devletinde, sayıları kırk beşe varan ve çeşitli dil ve soydan olan bu kavimler yalnız siyasî yönden bir birlik teşkil etmekte, yabancı kavim veya zümreler ancak reisleri, şefleri ve kralları vasıtası ile devlete bağlı bulunmakta idiler. Hun imparatorluğu dahilinde sükûnet vardı. 442 yılında, Hun devlet meclisi başkanı ve başbakan olan Onegesios ile Attila'nın büyük oğlu İlek idaresindeki Hun orduları tarafından bastırılan Akatir isyanı dışında bu sükûnet bozulmamıştı. Hâlbuki Roma imparatorluğunda, Kavimler Göçü dolayısıyla hareket halinde olan kavimlerin geçiş yolları üzerinde geniş ölçüde tahribat yapmaları, yerli halkın mahsûlatını zorla ellerinden almaları vb. yüzünden patlak veren ve genişleyen köylü isyanları nizam ve asayiş i iyice sarsmış, buna karşı Roma, Aetius vasıtası ile bir kere daha Hunlara müracaat zorunda kalmıştı. İki yıl kadar süren müdahale sonunda, Attila'nın gönderdiği Hun müfrezelerinin yardımı

ile isyancı elebaşılar Aetius tarafından ortadan kaldırıldı ise de bu defa da, Kral Gundikar idaresinde bugünkü Belçika bölgesine saldıran Burgondlarla savaşmağa mecbur olundu. Bilhassa Necker nehri boyunca cereyan eden muharebelerde Hun ordusuna batı kanadı eligi Oktar kumanda ediyordu. 436'yı takip eden yıllarda, Hun hâkimiyeti, Kuzey Denizi ve Manş kıyılarına ulaşmıştır.

440'dan itibaren Attila Bizans'a karşı baskıyı artırdı. Çünkü II. Theodosios, Konstantia andlaşmasının hükümlerine aykırı olarak, Hunlardan kaçanları iadede ağır davranıyor, hatta bunlardan bazılarını yüksek makamlara getiriyordu. Müşterek pazar yerlerinde Grek tacirleri Hunları aldatıyorlardı. Margos piskoposu, Konstantia civarında, kıymetli madenlerden yapılmış silahlar ve ziynet eşyası ile birlikte gömülen Hun büyüklerinin mezarlarını soymuş bu davranış Hunları infiale sevk etmişti. Nihayet Bizans, Akatirler isyanında tahrikçi rol oynamıştı. Diğer taraftan Kuzey Afrika Vandal kralı Geiserikh, Akdeniz'deki harekâtını engelleyen Bizans'a karşı Attila'dan yardım istemişti. Bu sebeplerle Attila'nın idaresinde olarak, Margos'un zaptı ile başlayan birinci Balkan seferi (441-442), Belgrad ve (Niş) üzerinden Trakya'ya doğru gelişirken, Batı Roma'nın aracılığı neticesinde hızını kesti. Roma orduları başkumandanı Aetius, bundan böyle Theodosios'un andlaşma şartlarına riayet edeceğini garantilemek üzere kendi oğlu Karpilio'yu Hun sarayına rehine olarak göndermişti. Bu sefer sonunda Tuna boyundaki kaleler Hun idaresine geçmiş, daha geri hatlardaki tahkimat yıktırılmış, Balkanlar'da Hunlara karşı durabilecek mukavemet yuvaları kaldırılmıştı.

445'te Bleda'nın ölümü üzerine tek başına Hun kağanı olan Attila, Batı Asya ile Orta Avrupa'ya hakimdi. Her iki Roma'nın durumları meydanda idi. Attila'ya karşı koyabilecek bir kuvvetin kalmayıp, bir psikolojik belirti olarak, savaş tanrısı Ares'in kılıcını Attila'nın ellerine verdi. Uzun zamandan beri kayıp olan bu kutlu kılıç bir Hun çobanı tarafından bulunarak Attila'ya getirilmişti. Artık dünyanın fethi yakındı, zira Ares'in kılıcı vasıtası ile yeryüzüne hükmetme yetkisinin Tanrı tarafından Attila'ya tevdi edildiğine inanılıyordu. Bu duruma ilaveten Bizans'ın kaçakları geri vermekten çekinmesi, yıllık vergiyi ödemede isteksizliği 447'de ikinci Balkan seferinin açılmasına sebep oldu. Attila'nın idaresi altında birkaç noktadan Tuna'yı geçen Hun ordusu, iki koldan ilerleyerek kaleleri, Sofya, Filibe, Preslav, Lüleburgaz müstahkem mevki ve şehirlerini zapt ede ede ve Tesalya'da Termopil'e kadar geniş bir daire çizdikten sonra, Bizans başkentini kuşatmak üzere Büyük Çekmece'ye ulaştı. Orada, barış yapmak için Theodosios'un sür'atle gönderdiği magister ve patricius Anatolios, Attila tarafından

kabul edildi ve anlaşmaya varıldı (Anatolios Barışı). Buna göre, Tuna'nın güneyinde beş günlük mesafedeki yerler askerden arındırılacak, buralardaki pazarlar yerine, artık bir Hun sınır şehri haline gelen Niş'te ortak pazar kurulacak, Bizans, harp tazminatı olarak altı bin libre altın ödeyecekti. Ayrıca yıllık vergi üç katına yani iki bin yüz libre altın çıkarılmıştı.

Bizans bakımından en ağır şart yıllık vergi idi. Her sene bu kadar altın tedarik edilmesi imparatorluğun takatini aşıyordu. Şaşırdığı anlaşılan Theodosios, sarayındaki ileri gelenlerin de tavsiyesi ile bir suikast ile Attila'yı ortadan kaldırmayı planladı. Başında Edekon ve Orestes'in bulunduğu Hun elçilik heyeti ile birlikte Bizans başkentinden Attila'nın devlet merkezine, yani Orta Macaristan'a doğru yola çıktı.. Suikastı gerçekleştirmekle vazifeli Bigila'nın da katıldığı heyet 448 yılı yazında Hun başkentine geldiğinde, durumdan Edekon vasıtası ile haberdar olan Attila, yaptığı alenî sorguda Bigila'ya maksat ve faaliyetlerini itiraf ettirdi. Bizanslıların hiçbirine dokunmadı, fakat Theodosios'a hitaben yazdığı şu mesajı husûsî elçi ile imparatora yolladı: "Theodosios, Attila gibi, asil bir babanın oğludur. Attila, babası Muncuk'tan aldığı asaleti muhafaza etmiş, fakat Theodosios Attila'nın haraçgüzarı olmakla köle durumuna düşmüştür. Theodosios kölelik haysiyetini de koruyamamıştır, çünkü efendisi olan Attila'nın canına kıymak istemiştir." Attila'yı teskin etmek üzere Bizans'tan, derhal, yukarıda adı geçen Anatolios ile magister ve kançılar Nomos başkanlığında ikinci bir heyet yola çıkarıldı. Bu elçiler Hun başkentinde Attila'yı, tahminler hilafına, sakın ve yumuşak buldular. Zira Hun dış siyaseti değişmekteydi, İmparator Theodosios'un şahsında Bizans'ı tamamen kendi iradesine bağlı kabul eden Attila, artık Batı Roma'ya yönelme zamanının yaklaştığı kanaatine varmış bulunuyordu.

Batı Roma'ya esasen son mühim askerî destek 439 yılında yapılmış, ondan sonra yardımlar tedricen kesilmişti. Batı Roma, Hun devletine yıllık vergisini muntazaman ödemekle beraber gelişen yeni durumun farkında olan başkumandan Aetius, muhtemel bir Hun-Roma çatışmasına hazırlanmakta idi. "Barbar"larla münasebetlerini düzeltmiş, onlardan aldığı ücretli askerlerle, Türk usulünde, çoğu süvari birliklerinden kurulu ordular teşkiline girişmiş, Hunlar'a bağlı bazı kavimlerle gizli temaslar aramağa başlamıştı. Buna karşılık Attila da 443 yıllarında tekrar alevlenen ve Galya'dan İspanya'ya da sıçrayan köylü isyanları ile yakından ilgileniyor, Roma'ya karşı Vandallarla işbirliği innkanlarını araştırıyordu. O da, şüphesiz, Roma imparatorluğu ve

“barbar”lardan meydana gelen bütün bir Batı dünyası ile hesaplaşacağı için işin ehemmiyet ve nezaketini takdir etmekte idi.

448'lerden itibaren iki yıl kadar süren Hun siyasî ve askerî hazırlığı tamamlanınca, Attila ilk diplomatik taarruzunu Roma'ya yöneltti. İmparator III. Valentinianus'un kızkardeşi olup, vaktiyle, evlenmek arzusu ile Attila'ya nişan yüzüğü gönderen Honoria'yı zevceliğe kabul ettiğini bildiren Attila, çeyiz olarak imparatorluğun Honoria'nın hissesine düşen yarısını veya onun sıfatıyla Roma İmparatorluğunun idaresine iştirak hakkını istedi. Önce oyalama yolunu tutan Valentinianus ile Aetius'un teklifi nihayet açıkça reddetmeleri, büyük Hun seferini meşru duruma soktu. Ren kıyılarındaki Ripuar Frankları ve Vizigotlarla ilgili bir iki anlaşmazlık da savaş havasını olgunlaştırdı.

451 başlarında Orta Macaristan'dan batıya harekete geçen Hun kuvvetlerinin mevcudu, seksen-yüz bini Türk, bir o kadarı da yardımcı Germen ve Slav olmak üzere iki yüz bin kişi civarında idi. Hun orduları Mart ayı ortalarına doğru Ren nehrini üç noktadan açarak Galya'ya girdiği sırada, İtalya'dan yola çıktıktan sonra, Hun düşmanı "barbar"ların sağladığı takviyelerle sayısı yine iki yüz bine yükselen Aetius kumandasındaki Roma ordusu Galya'da kuzeye doğru hızla ilerliyor; Hun orduları 7 Nisan'da Metz'i ve Rheims'i zaptederek Paris yakınındaki Orleans şehrine ulaştığı zaman, Aetius da oraya yetişmiş bulunuyordu. Fakat karşılaşma 20 Haziran 451'de Attila'nın Türk taktiğine daha uygun gördüğü Katalaunum'da oldu. Savaş gününün akşamı Roma ordusu dağılmış, birlikleri arasında irtibatı kaybeden başkumandan Aetius bile yanlışlıkla düştüğü Hun kitaları arasından güçlükle kurtulmuş, ertesi gün erken saatlerde, Roma'ya bağlı Batı Got ordusu, savaşta ölen kral Theodorikh'in oğlu Thorismund idaresinde, muharebe meydanından uzaklaşmış, ağır kayıplara uğrayan Frank kuvvetleri de onları takip etmişti. Batıyı hâkimiyetine alabilmek için Roma imparatorluğunun insan ve asker deposu durumunda olan Galya barbarlarını saf dışı etmek isteği ile önce Galya'ya yürümüş olan Attila, Roma'nın bu tabîî müttefiklerinin savaş gücünü kırarak, Roma'yı desteksiz bırakmağa muvaffak olmuştu. Ünlü Aetius'un Roma'da gözden düşmesi bunun neticesi idi. Ordularını Galya ortasından oldukça sağlam ve disiplin içinde yirmi gün kadar bir zamanda kendi başkenti bölgesine getirebilen Attila kudretini muhafaza ettiğine göre, Kampus Mauriakus'ta Batı imparatorluğunun ne kazandığı, o sırada Roma'da sık sık sorulan suallerdendi. Nitekim

daha bir yıl geçmeden Attila, İtalya seferine başladığı zaman Roma'nın Hunlara karşı çıkaracak kuvveti kalmamıştı.

Attila 452 baharında çekirdeğini süvari kuvvetlerin teşkil ettiği yüz bin kişilik ordusunu Julia Alpleri'nden geçirerek bugünkü Venedik düzlüğüne indirdi. Oradaki meşhur Aquileia kalesini zaptettikten sonra Po ovasına girdi. Aemilia bölgesini işgale başlayıp Roma imparatorluğunun o zamanki başkenti Ravenna'yı tehdit etmesi meselenin nihayete erdirilmesine kâfi geldi. Roma sarayı endişeli, halk telaşlı, Senato ne olursa olsun barış yap-mak kararında idi. Kilise de bu arzuya katıldı. Sür'atle bir hey'et hazırlandı. Hitabeti ile meşhur Papa I. Leo başkanlığında konsül Avianus ve Trygetius'dan kurulu bu heyet, Mincio ırmağının Po nehrine döküldüğü düzlükte ordugahını kurmuş olan Attila tarafından kabul edildi (452 Temmuz ortası). Papa, imparator ve bütün Hristiyan dünyası adına, Türk başbuğundan Roma'yı esirgemesini rica etti. Beş yıl kadar önce kahir bir kuvvetle Çekmece'ye kadar geldiği halde nasıl İstanbul'u tahrip etmekten kaçınmış ise, Papa'nın ağzından Roma'nın teslim olduğunu öğrendikten sonra bu eski medeniyet merkezini korumayı da vazife sayan Attila, muzaffer ordusu ile başkentine dönerken, Batı Roma imparatorluğunun da kendi iradesine bağlandığı kanaatinde idi. 448'de şimdi sıra Orta-doğudaki Sasanîlerde idi. Oranın da himayeye alınması ile "dünya hâkimiyeti" gerçekleşecekti. Fakat bu, Attila'ya nasip olmadı. İtalya seferinden dönüşte, 453'te, rivayete göre zifaf gecesinde herhangi bir iç kanama neticesi ağzından, burnundan kan boşanmak suretiyle öldü. Yaşı altmış civarındaydı.

Attila'nın ölümünden sonra, hatunu Arıkan'dan doğan üç oğlu, sırasıyla İlek, Dengizik, İrnek, babalarının yerini tutamadılar. İmparator olan İlek, ayaklanan Germen kavimleri ile yaptığı Nedao (Avusturya'da) savaşında 454'te hayatını kaybetti. Dengizik, devlet birliğini yeniden kurmak için neticesiz mücadeleler içinde iken 469'da bir Bizanslı'nın kılıcı ile can verdi. İrnek ise, büyük kardeşlerinin ölümünden sonra, artık Orta Avrupa'da tutunmanın zorluğunu anlayarak, savaşlarda yorgun düşen Hunların büyük kısmı ile Karadeniz'in batı kıyılarına döndü.

İrnek idaresindeki Hunların, önce Güney Rusya düzlüklerinde görünen, sonra Balkanlar'da ve Orta Avrupa'da birer devlet kuran Bulgarlar ile Macarların teşekkülünde büyük rol oynadığı anlaşılmaktadır. Tarihî kayıtlarda Bulgar-Türk devletinin hükümdar ailesi olan Dulo (Doulo) sülalesine mensup gösterilen İrnek, Macar geleneklerinde,

Macar kabilelerini Tuna boyuna getirerek orada yerleştiren Arpad hanedanı tarafından ata tanınmaktadır.³³

2.2. ORTA-DOĞU HUNLARI (AK HUN-EFTALİT DEVLETİ)

Büyük kısmı Volga'dan batıya geçen Hunlardan Güney İran'a ve Batı Afganistan'a inen bir bölük olduğu tahmin edilen Orta Doğu Hunlarının hiç olmazsa, Ak Hun-Eftalit devleti hanedan ailesi ile hakim zümresini teşkil ettikleri ileri sürülmüş; veya bu devlet, Töleslerden Chao-ché (Kao-kü)= Uygurların ataları)'lere bağlı Hua kolu mensuplarının Cungary bozkırlarından Horasan bölgesine geçerek 5. asrın ortalanna doğru bir siyasî teşekkül haline gelmesi ile ilgili görülmüştür. İç Asya'da Hun idaresinden sonra iktidara gelen Sienpilerin yerine kurulan büyük Juan-juan devleti'nde Uar ve Hun adlannda iki kabile grubu 350'lilerde bilinmeyen bir sebeple o devletten ayrılarak bugünkü Güney Kazakistan bozkırına gelmiş, buranın eski Hun halkını Volga'ya doğru ittikten az sonra güneye yönelerek Afganistan'ın Toharistan bölgesine inmişti. 367'ye doğru, buradaki eski Kuşan ülkesine hükmeden Kidarita hanedanını da Baktria'ya süren bu iç Asyalı kütle, söylendiği gibi, Uar (Avar) ve Hun kabileler birliği idi. Bu birlik daha sonra Çu-Maveraünnehir ve Sogd'un hakimleri olarak anılmıştır. Hâkimiyetini batıda Hazar denizinin güneyine kadar genişleten bu devlet V. asır ortalarından itibaren Heftal adında yeni bir hükümdar ailesine sahip olmuş ve yıkıldığı 557 yılına kadar hem sülale, hem kavim olarak öteki adlar ve Ak Hun adı ile birlikte bu adı da taşımıştır.

Sogd bölgesini ele geçirdikten sonra İran üzerine baskı yapan Uar-hunların 358'e doğru dokuz yıl kadar süren şiddetli hücumları karşısında yıkılma tehlikesi geçiren Sasanî imparatorluğu, II. Şapur'un gayretleri ile kurtuldu. Hatta iki taraf arasında ittifaka varan bir andlaşma oldu ve bu durum üç nesilden fazla bir süre devam etti. Fakat Bahram Gor zamanında (420-438) 427'den itibaren başlayan yeni taarruzlar, Sasanîleri sarstı. Sogd bölgesinden Ceyhun'un güneyine doğru gelişen istila hareketinin Bahram Gor tarafından başarı ile durdurulması onun en şöhretli İran imparatorlarından sayılmasına vesile oldu. Halefi II. Yazdgird zamanının (438-457) sonlarına doğru Uar-

³³ Avrupa Hun Devleti hakkında geniş bilgi için bkz. Akdes Nimet Kurat, **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara 1992, s. 12-23; Ali Ahmetbeyoğlu, **Avrupa Hun İmparatorluğu**, Ankara 2001, s. 21-127; M. İ. Artamonov, **Hazar Tarihi** (nşr., A. Batur), İstanbul 2004, s. 59-94; Şerif Baştav, "Avrupa Hunları", **Türkler**, I, s. 854-886.

Hun (Ak Hun)'ların başında büyük hükümdar, Eftal hanedanından Kün-han, İran iç işlerine karışarak, himayesine aldığı velîahd Fîrûz'u Sasanî tahtına çıkarmış (459-484), hakimiyetini Kuzey Hindistan'a doğru genişleterek orada, başında Skandagupta'nın bulunduğu Gupta devletini 470'e doğru dağıtmıştı. 484 yılında Ceyhun kıyılarında Ak Hun-Eftalitler tarafından mağlûp edilerek Herat bölgesini kaybeden ve yıllık vergiye bağlanan Sasanîler'in bu sırada geçirdiği dinî-içtimaî bir sarsıntı ülkelerini ihtilale sürükledi. Bu, Mazdek isyanı idi. Din adamları ve asiller öldürüldü, kadınlar tecavüze uğradı, evler ve konaklar yağmalandı, tahrip edildi. Devletin sıhhat kazanacağı hususunda Mazdek'e inanmak gafletini gösteren Şah Kavad (488-496 ve 498-531) da hapsedilmişti; fakat o 496'da kurtulmak imkanı bularak komşu Ak-Hunlara sığındı. İran'da olup bitenleri yakından takip eden Ak Hun hükümdarı, insanlık yararına hiçbir şey göremediği Mazdek hareketini kırıp yok etmek için, Kavad'ı otuz bin kişilik Hun süvari birliği başında İran'a gönderdi. Bu suretle Şah, 498-499'da ihtilali bastırdı ve hadiselerin gelişmesinden felaketin derecesini kavrayan halkın da yardımı ile Mazdek ve taraftarları yakalanarak idam edildi.

İç Asya'da Hoten, Kuça, Aksu, Kaşgar ve etrafını hâkimiyetlerine alan Ak Hun-Eftalitler bu arada Kuzey Hindistan'ı da zaptetmişlerdi. Bu harekât "Tegin" unvanını taşıyan ve Kabil'de oturan Toramana adındaki başbuğ tarafından idare edilmişti. Ancak İran'da Anüşîrvan büyük bir devlet adamı olarak belirdikçe Ak Hun-Eftalitler sönükleşti. 552 yılında Orta Asya'da Gök-Türk hakanlığı kurulup İstemi Yabgu Maveraiünnehir bölgesinde faaliyete geçtiği zaman ise, iki büyük imparatorluk arasında sıkışan Ak Hun-Eftalit devletinin, Gök-Türklerin mücadeleye girdikleri Juan-juanlarla olan siyasi ve sıhri rabıtalı da fayda vermedi. Anüşîrvan ve İstemi'nin ortaklaşa hareketleri neticesinde 557'de Ak-Hun iktidarı yıkıldı ve ülke Gök-Türklerle İranlılar arasında paylaşılmıştır.³⁴

³⁴ Akhunlar hakkında bkz. Enver Konukçu, "Akhunlar", **Türkler, I**, s. 828-830, Salim Cöhce, "Hindistan'da İlk Türk Hakimiyeti: Kuşanlar ve Akhunlar", **Türkler, I**, s. 816-820; Dursun Ali Akbulut, "Akhunlar (Kionit/Hyon) ve Eftalitler Çağında Maveraiünnehir ve Horasan'da Türkler", **Türkler, I**, s. 831-844; Károly Czeglédy, **Turan Kavimlerinin Göç'ü** (nşr. G. Karaağaç), İstanbul 1999, s. 85-99.

2.3. TABGAÇ DEVLETİ

IV. yüzyıl sonlarına doğru Kuzey Çin'de (Şan-si'nin kuzeyi) kudretli bir siyasî teşekkül meydana getiren, Çinlilerin To-ba (veya T'o-pa) dedikleri topluluğu Türkler "Tabgaç" diye anmışlardır. Türkçe "ulu, muhterem, saygıdeğer" manalarını ifade eden Tabgaç tabiri, sonra bazı Kara-Hanlı hükümdarları tarafından unvan olarak kullanılmıştır.

Önce kuzey Şan-si'de Tai başkent olmak üzere küçük "Tai veya I. T'o-pa" devletini (315-376) kuran Tabgaçlar, daha ilk başbuğları olarak bilinen Şa-mo-han (ölm. 277)'dan itibaren diğer küçük Hun devletleri ve Si-en-pi kütleleri ile mücadeleye giriştiler ve nihayet Ch'in devleti başındaki, Tibet menşeli Fu-Chien iktidarının çökmesi (384) üzerine etraftaki on altı civarındaki mahallî hükümetçiği idareleri altına alarak 386'da büyük devlet haline gelmişlerdir. Tabgaç devleti Çinlilerin Wei adını verdikleri hükümdar ailesinden K'uei zamanında (386-409) verimli toprakların Doğu Çin'deki dağınık Siyen-pi gruplarından zaptedilmesi ile gelişmiştir. Küçük Ts'in (394'de) ve Liang (403'de) devletleri tabiiyete alındı. Baş-kenti P'ing-ç'eng (Tai) şehri idi. Az sonra devletin nüfuzu, bir yandan Pekin yakınlarına, bir yandan Huang-ho nehri dirseğine kadar uzanmıştı. Kuzey istikametinde, Siyen-pilerin varisi olarak 4. asır sonlarından itibaren kudretli bir siyasî teşekkül durumuna giren Moğol menşeli Juan-juanlar yüzünden ciddi bir genişleme olamıyordu. İki devlet arasında bazan çok şiddetli cereyan eden mücadele yüz elli yıl kadar sürmüştür. Hükümdar Sseu (409-423)'dan sonra Çin'in başkentleri Lo-yang, ve Ç'ang-an'ı ele geçirerek hakimiyetini Sarı-nehir bölgelerine yayan ve bütün Kuzey Çin'i tek idarede birleştiren büyük imparator T'ai-wu devrinde (424-452) Tabgaç devleti en parlak çağını yaşadı. Önce ikinci Ts'in devletini kendine tabi kılan, 427'de Hun Hsia devletinin başkentini alarak, bütün topraklarını ele geçiren (431) ve 425'ten itibaren Juan-juan'ları mağlup ederek bugünkü iç Moğolistan'ı alan (436) ve 435-439'da hâkimiyetini batıya doğru genişleterek, iç Asya'daki Wu-sun, Yue-pan ülkelerini ve Kuça, Kaş-gar, Karaşar, Turfan başta olmak üzere otuz kadar şehir-devletçiklerini idaresine bağlayan Tai-wu, 439'da Kansu'daki Hun devletini (Kuzey-Liang) ortadan kaldırdı. Böylece ünlü İpekyolu güzergâhı tekrar Türk hakimiyetine girmiş oldu.

450'de güneyde Yang-tse nehrine de ulaşan Tai-wu, devlet merkezini Kuzey Şansi'de tutup o sıralarda Çin'de yayılmakta olan Budizm'in Türkler arasına nüfuzunu

önlemeğe çalışıyor, idaresi altındaki Çin topraklarında bile Budistlerin faaliyetlerini kontrol ediyordu. Tapınaklarda ayinler dışında din propagandasını yasaklayan bir emirname çıkarmış (438) ve 446'da emre riayet etmeyenlerin şiddetle takibini emretmişti. Ancak bu tedbirlerin ehemmiyetini farkedemeyen halefleri zamanında, yasak emri gevşetilen Budizm'in hatta himayesi cihetine gidildi. İmparator Wen-ç'eng (Siun veya Sün, 452-465) ve Hong I (Hien-wen, 465-471) zamanlarında İç Asya'da tabiliğe alınan şehir-devlet sayısının elliye çıkarılması (456), Juan-juanların ağır mağlûbiyete uğratılması (458-459), Güney Çin devletinden (Liu Sung) bazı bölgelerin alınması (466-469 arasında) gibi büyük askerî başarılarla rağmen, gittikçe gelişen Budizm'in yayılışı, sonra büsbütün hızlanarak Tabgaç topluluğunun Çinlileşmesine zemin hazırladı. 480'den itibaren Kuça ve etrafını Ju-an-juanlara kaptıran ve 494'de başkenti, Devlet Meclisi'nin muhalefetine rağmen, bozkır bölgesinden güneydeki eski Çin merkezi Lo-Yang'a nakleden İmparator Hong II (Hio-wen, 471-499), Türk töresine karşı ağırlık kazanan bu soysuzlaşmayı 495 yılında, Türk örfünü, geleneklerini, giyimini, Tabgaç dilini ve hatta yazışmalarda Türkçe tabirlerin kullanılmasını yasaklamakla tamamladı. Buna karşı çeyrek asır kadar devam eden tepkiler bastırıldı. Süan-wu (499-515)'dan sonra idareyi devralan İmparatoriçe Hu (515-528) Budizm'e o kadar düşkün idi ki, yabancı memleketlerdeki "dindaşları" ile de alakalanıyordu. 520'ye doğru Hindistan'da Ak Hun-Eftalit hükümdarı Mihiragula'yı ziyaret ettiğini gördüğümüz Çinli Budist rahip bu kraliçenin arzusu ile seyahat ediyordu. Tabiatıyla "Türk atalannın askeri vasfını kaybeden Tabgaç devleti yeni bölgenin ve yerli Çin halkının yol açtığı iktisadî ve sosyal sebeplerden de gittikçe gücünü kaybetmekte idi. Bütün Kuzey Çin'e hükmetmiş olan bu devlet 534'e doğru Doğu (Ho-nan'da) Wei'leri ve Kuzey veya Batı (Ç'ang-an'da) Wei'leri olarak ikiye ayrıldı ve kısa zaman sonra bütün arazileri Çinli hanedanlara intikal etmiştir.³⁵

2.4. SABAR (SABİR) DEVLETİ

M. V-VI. yüzyıllarda Batı Sibiryâ ile Kafkaslar'ın kuzey bölgesinde mühim tarihî rol oynadığı, çeşitli yabancı kaynaklardaki dağınık bilgilerin yardımı ile tesbit edilebilen Türk topluluğu Bizans tarihlerinde Sabar, Sabeir, Saber; Ermeni, Süryanî,

³⁵ İ. Kafesoğlu, *age.*, s. 85 vd.

İslam kaynaklarında sırasıyla Savır, Sabr, S(a)bir, Sebir vb. olarak adlandırılmaktadır. Türk olduğu gerek taşıdıkları ad, gerek tarihî ve kültürel durumlarıyla anlaşılmıştır.

Sabarların ana yurdu Tanrı Dağlarının batısı - İli nehri sahasıdır. Sabarlara ait ilk kesin haber, 461-465 yıllarında Batı Sibirya kavimleri arasındaki büyük kımıldama ve geniş ölçüdeki göç hadiseleri münasebetiyle ortaya çıkar. Doğudan gelen Avar baskısı karşısında Sabarlar yerlerini terk edip batıya yönelmişler, Altaylar-Ural dağları arası düzlüklerde yaşayan Oğur-Türk boylarını yurtlarından atarak, Tobol ve İçim ırmakları çevresinde yerleşmişlerdir. Sabarlar bu bölgede yerli halkınkinden çok üstün kültürleri ile yüzyıllarca süren derin tesirler yapmışlardır. 16. asırda kurulan Sibir Hanlığı'nın da başkenti Sibir adını taşıdığı gibi bu kelime zamanla Sibirya adıyla çok geniş bir coğrafyayı ifade etmiştir.

503 yılında Doğu Avrupa'ya doğru hakimiyetlerini genişleterek bir kısım Bulgar gruplarını idarelerine alan Sabarlardan kalabalık bir kütlenin 515 sonlarında İtil-Don nehirleri arasında ve Kafkasların kuzeyindeki Kuban ırmağı boyunda yerleşmesi ve doğrudan doğruya Bizans ve Sasanî imparatorlukları ile temas kurması Sabarların Doğu Avrupa tarihinde ön safa çıkmalarına yol açmıştır. İran-Bizans savaşlarının devam etmekte olduğu o yıllardan itibaren hükümdar Balak (Belek?) idaresinde büyük çapta askerî faaliyet gösteren Sabarların Sasanîlerle anlaşarak, 516'da Bizans'a karşı savaştıkları, Ermeniyeye bölgesine akınlar yaptıkları ve arkasından Anadolu'ya girerek Kayseri, Ankara, Konya dolaylarına kadar ilerledikleri bilinmektedir. 520'lerde Balak'ın ölümünden sonra yerine geçtiği anlaşılan hatunu Bo(ğ)arık, yüz bin kişilik Sabar ordusuna kumanda etmiştir. Bizans imparatoru I. Justinianos (527-565) yürüttüğü diplomatik faaliyetlerle 528'de Boğarık ile anlaşmayı başarmıştır. 531 yılına kadar Bizans ile işbirliği halinde görülen Sabarların, Şehinşah Anüşîrvan (Adil) zamanında, Sasanîlerin Kafkaslar'daki sürekli ve başarılı savaşlarında bilhassa 545'de önemli kayıplara uğradığı, bunun neticesinde bir askerî güç olmaktan çıktıkları, üstelik 557'ye doğru Avarlardan da ağır bir darbe yedikleri bilinmektedir. Sabar sahası az sonra, Karadeniz'e ulaşan Gök-Türk idaresine girmiştir. 576'da Güney Kafkaslar'daki hakimiyetleri Bizans tarafından yıkıldıktan sonra bir kısmı Kür nehrinin güneyine yerleştirilen Sabarların adlarına 7. yüzyıl ortalarına kadar dağınık şekilde rastlanmakta ve bu tarihlerde aynı bölgede büyük bir devlet olarak ortaya çıkan Hazarların esas

kütlesini teşkil ettikleri, Hazar kabileleri olarak görülen Belencer ve Semender'in aslında iki büyük Sabar kütlesi olduğu anlaşılmaktadır.³⁶

2.5. AVAR HAKANLIĞI

Orta Avrupa'da, Frank krallığı ile Bizans imparatorluğu arasında, eski Hun, Sabar kalıntıları ve Ogur (Bulgar)'lar gibi Türk kütlelerinin desteği ile kudretli bir devlet kurarak, çeşitli Germen ve özellikle kalabalık İslav kabilelerini hakimiyetleri altına almak suretiyle 558-805 arasında Avrupa siyasetine yön veren Avarların Moğolistan'daki Ju-an-Juan devleti (IV. yy. başları- 552/555)'nin kurucu unsuru olduğu bilim dünyasında geniş bir kitle tarafından kabul edilmektedir. Avrupa Avar hakanlığının kurucuları ve hakim zümresini ise Asya içlerinden gelen ve güney Rusya düzlüklerinde karşılaştıkları Ogur boylan ile birlikte, aralarında, Gök-Türklerin siyasi genişlemesi dolayısıyla baskı altında kalarak batıya çekilen bazı Moğol ve Alan gibi İranlı yabancı unsurların da bulunduğu kalabalık Türk kütleleri teşkil ediyordu.

558 yılında Sabar hâkimiyetini yıkıp Kafkaslar'a doğru ilerleyerek, Alanları ve Ogur boylarını tabiiyete aldıktan sonra Bizans'a elçi gönderen Avarlar, yıllık vergi ve kendilerinin yerleşebilecekleri arazi istemişlerdir. O sıralarda bir yandan Balkanlar'da, Dalmaçya'da geniş çapta fütühat ile bir yandan da Trakya'yı ansızın istilaya girişen Ogurlara karşı mücadelelerle meşgul olan İmparator Justinianos vergiyi red etmemekle beraber, ülkesine bir Avar akınına durdurmak maksadıyla aşağı Tuna havzasında, başta Antlar olmak üzere kalabalık Slav kütlelerinden bir set kurmağa çalışmıştır. Fakat 562'de bu engeli kolayca parçalayan Avarlar aşağı Tuna'yı işgal ederek Bizans ile sınırdaş oldular ve Avrupa içlerine kadar akınlara başladılar. İmparator Justinos (565-578)'un vergiyi ödemedeki tereddüt göstermesi dolayısıyla de, 565'lerden itibaren Hakan Bayan'ın idaresinde Bizans'ı baskı altına alarak, orta Karpatlar'a girdiler; Tuna'nın batısındaki Germen kavimlerinden Longobard'larla anlaşarak Doğu Macaristan'daki Gepid'leri hakimiyetlerine aldılar ve 568'de Longobardların Kuzey İtalya'ya göçmeleri üzerine de bugünkü Macaristan'ı tamamiyle hakimiyetleri altına aldılar. Böylece Avarlar Orta Avrupa'da büyük bir devlet kurmuş oluyordular.

Macaristan'ı ele geçirdikten sonra batıda Frank kralı Siegebart'i mağlup ederlerken, 582'lerde güneyde Belgrad ve Eszek gibi mühim Bizans sınır şehir-

³⁶ Sabarlar hakkında geniş bilgi için bkz. Şerif Baştav, "Sabir Türkleri", **Belleten**, V/17-18 (Nisan 1941), s. 53-99; M. İ. Artamonov, **age.**, s. 95-106.

kalelerini ele geçirmişlerdi. Yukarıdaki fetihleri yapan Bayan Hakan'ın 592 yılında İstanbul'a yürümek maksadı ile Çorlu'ya kadar gelmesi Bizans başkentinde büyük korku uyandırmıştı. Sasanîlerle anlaşarak yapılan ve İmparator Herakleios (610-641)'u başkenti terkedip Kartaca'ya gitmeyi düşündürecek kadar baskılı olan ilk muhasara (617 veya 619)'dan sonra, ikinci hareket, yine Sasanî İmparatorluğu ile ortaklaşa gerçekleştirilmişti (626). İran-Bizans savaşlarının şiddet kazandığı ve Şehinşah Husrev II (590-628)'nin bütün el-Cezire, Filistin ve Suriye'yi ele geçirdiği bu yıllarda Doğu Karadeniz sahillerinde bulunan imparator Herakleios, Hazar Türklerinden askeri yardım sağlamak üzere Tiflis'e giderken, Şahvaraz kumandasındaki İran ordusu bütün Anadolu'yu geçerek Boğaziçi'ne ulaştığı zaman, Bulgar kuvvetleri ile takviyeli Avar ordusu da Balkanlar'ı ve Trakya'yı aşarak İstanbul surları önüne gelmiş bulunuyordu. Gerçek kuşatma Avar ordusu tarafından yapılmaktaydı. (626, Temmuz-Ağustos). Patrik Sergios ile patricius Bonos tarafından müdafaa edilen başkentte büyük heyecan uyandıran bu harekât tarihî hatıralar bırakmıştır. Bizans'ta kurtuluşu anmak üzere bayram ilan edilen gün kiliselerde ayinler şeklinde yüzyıllarca devam etmiş ve "Akathistos" ilahisinin bu Avar kuşatması ile ilgili olduğu anlaşılmıştır. Kuşatma donanmasızlık yüzünden başanya ulaşmamış ve Avar ordusunun sonuç alamadan, müşkül şartlar altında çekilmek zorunda kalması hakanlığın nüfuz ve itibarını kaybederek zayıflamasına yol açmıştır. Yardımcı kuvvetler dağılmış ve bilhassa hakanın 630'da ölümünden sonra, tabi küteler, Bizans'ın da teşvik ve desteği ile baş kaldırmış, uzun mücadeleler neticesinde Balkanlar Bulgarlara geçmek üzere elden çıkmış, Tuna-Sava bölgesi Hırvat-Sloven gibi Slav kabilelerine, Bohemya sahası da Çeklerin atalarına terkedilmiştir. Bu suretle bir hasım devletler çemberi içine alınan ve iktisadî imkanlarını kaybeden Avar hakanlığı 8. asır boyunca gittikçe kuvvetten düştü ve 791'den itibaren 15 yıl aralıksız devam eden Frank imparatorluğunun (Şarlman zamanı: 768-814) hücumları sonunda 805'te tamamen ortadan kalkmıştır. Parçalanan Avar grupları Doğu Macaristan ve Balkanlar'a dağılmış, kısa zamanda Hristiyanlaşarak yerli ahali içinde erimiştir.³⁷

³⁷ A. N. Kurat, *age.*, s. 24-29; M. İ. Artamonov, *age.*, s. 139-153; Emil Hersak, "Avarlar: Etnik Yaradılış ve Tarihlerine Bir Bakış", *Türkler*, II, s. 641-657.

2.6. HAZAR HAKANLIĞI

VII.-X. yüzyıllarda kuvvetli teşkilatı, canlı ticarî faaliyeti, dinî hoşgörüsü ve iktisadî refahı ile Kafkaslar ve Karadeniz'in kuzey düzlüklerinde İtil'den Özü'ye, Çolman'a ve Kiyef'e uzanan sahada siyasî istikrar sağlayan Hazar hakanlığı Doğu Avrupa tarihinde büyük rol oynamıştır. Hazarları meydana getiren ahalinin yalnız eski Sabar Türkleri'nden ibaret olmadığı, aslen Sabar olan Semender ve Belencer adlı iki Hazar boyundan başka, hakanlık topraklarında yaşayan zümreler arasında türlü Türk guruplarının yer aldığı da bilinmektedir. Hazar devletinin ana toprakları durumunda olan İtil-Kafkaslar-Don arası saha, doğudan batıya gelişen büyük göç hareketlerinin yolu olduğu için, Hunlardan, Ogurlardan, Fin-Ugoriardan. Avarlardan burada kalan küteler hayatlarını devam ettiriyorlardı.

Hazarlar 586'da Bizans'da iyice tanınmış bulunuyorlar, fakat aynı zamanda "Türk" diye anılıyorlardı. Hazar ülkesinin 576 yıllarında hâkimiyeti Karadeniz'e ulaşan Gök-Türk devleti sahası içine alındığını göstermekte ve topluluk adları kullanılışında Türk geleneğine uygun düşmektedir. Böylece, Hazarlar, Gök-Türk hakanlığının batıda en uç kanadını meydana getirmişlerdir.

Hazar tarihinin hakanlık devresi 630'dan itibaren başlamaktadır. Bu tarihte Orta Asya'da Gök-Türk hakanlığının Çin hakimiyetini tanıyarak bir fetret devresine girmesi üzerine, kendi topraklarında kendi başlarına idareler kurmağa girişen birçok Türk topluluklarında görüldüğü gibi Hazarlar da müstakil hakanlık olarak devletlerini geliştirmişlerdir.

Hazar Devleti, İran karşısında Bizans'ın en iyi müttefiki durumunda idi. Türk-Bizans işbirliği sayesinde zayıflayan Sasanî İmparatorluğu 634-637'lerde İslam kuvvetleri tarafından çökertilip İran toprakları Arapların eline geçerek, İslam ileri hareketi bir yandan Kafkaslar'a doğru, bir yandan da Suriye üzerinden Anadolu içlerine doğru gelişmeye başlayınca, bu ittifak tabîî bir hal aldı. VII. asrın ikinci yarısından itibaren gittikçe kuvvetlenerek VIII. yüzyıl boyunca devam eden siyasî menfaatler ortaklığı, iki tarafın hükümdar aileleri arasında evlenmelere varacak ölçüde değer ve ehemmiyet kazandı. İmparator II. Justinianos (685-695 ve 705-711) ve V. Konstantinos (741-775) Hazar prensesleri ile evlendiler.

Konstantinos'un prenses Çiçek'ten doğan oğlu, tarihte "Hazar Leon" lakabı ile tanınan İmparator IV. Leon (775-780) Hazar hakanının torunu oluyordu. Bu suretle

imparatorlar, aynı zamanda kendi siyasî-askerî iç meselelerinin hallinde Hazar yardımından faydalanıyorlardı.

665'i takip eden yıllarda, Karadeniz kuzeyindeki "Büyük Bulgarya" devletinin kuvvetli Hazar genişlemesi karşısında dayanamıyarak parçalanması neticesi, Dinyeper'e kadar uzanan düzlükler Hazarlara geçmiş ve hakanlık Kafkasların güneyinde de İslam ileri hareketına karşı yolları kapamıştı. Araplarla Hazarların mücadeleleri şiddetli ve devamlı oldu. İlk büyük taarruz Halife Osman zamanında 651-652'de Selman b. Rebâa kumandasında yapıldı. Derbend'i aşarak Hazar başkenti Belencer'e kadar sokulan Arap kuvvetleri geri püskürtüldü ve Hazarlar güneye doğru girdiler. Bundan sonra, yarım asırdan fazla devam eden sınır boyu çarpışmalarını İslamların büyük çapta harekâtı takip etti. Bu seferlerin başında Emevîlerin ünlü kumandanlarından Mesleme Abd'il-Melik bulunuyordu. Derbend havalisine kadar uzanan Mesleme 714'de Derbend'i zaptetti ise de, kendisinin İstanbul'a yürümek üzere Kafkaslar'dan ayrılmasından sonra, Hazar taarruzu karşısında Arap kuvvetleri geri çekildi. 722 yılında, Ermeniye valisi el-Carrah'ül-Hikemî Hazar ülkesinde büyük başarı kazandı. 730'a kadarki karşılıklı akınlar sonucunda Araplar tekrar Azerbaycan'a gerilediler. Fakat en mühim başarılarını Ermeniye ve Azerbaycan valisi Mervan b. Muhammed'in 737'deki hareketi ile elde ettiler. Abbasîlerin iktidara gelmesi ile bu mücadele hız kaybetti. VIII. asrın ikinci yarısında, 760'lardan sonra, Hazarların Tiflis'i tekrar ele geçirip Ermeniye bölgesine girmeleri önemli bir harekât olmuştu.

İslam devletinin en kuvvetli devirlerinde Arap ordularına karşı gösterilen bu çetin mukavemet Hazar devletinin kudretini bir kere daha ortaya koyar. Hakikaten VIII-IX. asırlarda hakanlık, Doğu Avrupa'nın en büyük siyasî teşekkülü durumunda idi. Sınırları bilhassa batı ve kuzey yönünde genişlemiş, Kuzey Kafkaslar'da Avarlar, Alanlar, On-ogurlar ve Kafkaslar'ın dağlı kavimleri, Kırım'da Gotlar, İtil Bulgarları, Volga civarında Fin-Ugor Burtas'lar ve başka çeşitli Fin kolları, Desna ırmağı ile orta Dinyeper çevresindeki Slav kütlelerinden Radimiçler, Vyatiçler, Severianlar, Polianlar vb., Kuban havalisindeki Macarlar ve Kiyef ile dolayları, hakanlığın idaresine girmişlerdi. Böylece, IX. asır sonlarında yirmi beş kralın başında olduğu söylenen Hazarlara bu siyasî gücü sağlayan başlıca imkanlardan biri, hakanlığın, coğrafi mevkii itibarıyla ortaçağın belki en canlı ticarî faaliyet bölgesinin merkezinde yer almış olması idi. Başta kağan veya Yilig (elig) ile bey (beh, peh)in bulunduğu, eski Gök-Türk teşkilatını devam ettiren Hazar devleti kuvvetli ordusu ile hakim olduğu geniş sahada

asayiş ve ulaşım güvenliği temin ederek VII-IX. yüzyıllar boyunca, Doğu Avrupa'da tam manasıyla bir "Hazar Barışı" ("Pax Khazarica") çağı gerçekleştirmişti.

Hazar hakanlığı X. yüzyılın ortalarından itibaren gücünü kaybetmeğe başladı. Bu, daha önceki tarihlerde beliren sosyal huzursuzlukların sonucu idi. Başlangıçta birliklerden kurulu olan ordu, Hazar unsurunun daha çok ticarî işlere kayması dolayısıyla ücretli asker sayısının gittikçe artması yüzünden, yavaş yavaş millîliğini kaybederek yabancılaşıyordu. Daha VIII. asır ortalarında ücretlilerin mühim bir kısmını Harezm ve civarından gelen Müslümanlar teşkil ediyordu. Memlekette dil ve din birliğinin bulunmaması, Hazar topluluğunun dağılmasını kolaylaştıran amillerden olmuş, ordunun kuvvetten düşmesi neticesinde ticarî emniyetin sarsılması ekonomik dengeyi bozmuş, Peçeneklerin ülkeye yayılmaları, Kabarların, daha sonra Macarların ve Bulgarların yurttan aynılmaları hakanlığı büsbütün zaafa uğratmıştı. Slavlar bu durumdan faydalanarak bilhassa 910, 913, 943 yıllarında Hazar sahillerindeki kasabaları yağmalıyor, tahrip ediyor, ahaliyi öldürüyorlardı. Nihayet Kiyef Rus prensi Svyatoslav, 965'te başkenti zapt ve diğer şehirleri tahrip etti. Hazarlar dağılmışlardır. Tmutorokan'a, Kırım'a doğru çekilenler topluluk hayatını devam ettirmeğe çalışmışlardır.³⁸

2.7. PEÇENEKLER, UZLAR VE KUMAN (KIPÇAK)'LAR

Orta Asya'dan batıya Türk göçlerinin son büyük dalgasını (IX-XI. asırlar) meydana getiren Türk boylarından ilki, Peçenekler, Gök-Türk hakanlığına dahil kütlelerden biriydi. İhtimal On-ok'ların (Türgişlerin) bir kısmını teşkil etmek üzere Isık göl-Balkaş dolaylarında yaşamışlar, Batı Gök-Türk hakanlığının çözülmesinden sonra da, belki Karluk devletinin kuvvetlenmesi üzerine Seyhun nehrine doğru gelişen Oğuz hareketi karşısında Batı Sibirya'ya çekilmek zorunda kalmışlardır Cim ve Yayık nehirleri havalisinde bulundukları IX. asrın ilk yarısında, herhalde baskınlarla, Hazar doğu ticaret yollarının emniyetini tehlikeye düşürmeleri sebebiyle doğan Hazar-Oğuz ittifakı baskısına dayanamayarak, kalabalık kütleler halinde Volga'yı geçip, yurtlarından çıkardıkları Macarların yerine 860-880 civarında Don-Kuban havalisine gelmişlerdi.

³⁸ Hazarlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. L.N. Gumilëv, **Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları, I** (nşr. A. Batur), İstanbul 2003, s. 45-255; Şaban Kuzgun, **Hazar ve Karay Türkleri**, Ankara 1993, s. 23-61; Peter Golden, "*Hazarlar*", **Hazarlar ve Musevilik** (nşr. O. Karatay), Çorum 2005, s. 3-21; A. N. Kurat, **age.**, s. 30-43; M. İ. Artamonov, **age.**, s. 155-185.

Macarları önlerinden süren Peçeneklerin gerisinde Oğuzlar, onların da gerisinde Kıpçaklar Karadeniz kuzeyinden batıya yöneliyorlardı. Sibiry'a doğru daha geride de Kimekler bulunuyordu. Peçenekler 889-893 yılında Etel-küzü'deki Macarları Karpatlar-Tisa'ya uzaklaştırmak suretiyle, Don nehrinden Dinyeper'in batısına kadar uzanan bozkırlara yayıldılar. Peçenekler, tarihleri süresince, her biri kendi başbuğunun idaresinde olarak yalnız boy teşkilatı çerçevesinde kalmışlar, bir devlet bütünlüğü düzenine girmemişler, fakat, savaş ve müdafaa zamanlarında bir arada ve ortak hareket etmesini bilmişlerdir.

Peçeneklerin en geniş sınır komşusu Kiyef Rus knezliği idi. 915'de knez İgor zamanında bu araziye ilk Peçenek akını yapıldı ve Peçeneklerin Ruslarla yanyana yaşadıkları 1036 yılına kadar, 121 sene içinde, on biri büyük çapta olmak üzere akınlar tekrarlandı. İgor 944'deki Kırım seferinde de Peçeneklere müracaat etmişti. Peçenek-Rus mücadeleleri, İtil ve Tuna Bulgarlarına karşı sefer açan, 965'de Hazar hakanlığını yıkan, knez Svyatoslav zamanında (946-972) kızıştı. Peçenekler 968'de Kiyefi kuşattılar ve nihayet Bizans'la savaştan dönen Svyatoslav'ı aşağı Dnyeper'deki kayalıklara sıkıştırarak mağlup ve telef ettiler. Knez Vladimir zamanında da (972-1015), Rusların Peçenek arazisine nüfuz ederek müstahkem mevki kurmağa çalışmaları yüzünden mücadele şiddet kazandı. Peçenekler bu teşebbüslere 992, 996, 1015 yıllarında karşılık verdiler. O sırada Ruslarla mücadele eden Polonya kralı I. Boleslavv (992-1025) ile de münasebet kurdukları anlaşılan Peçenekler bu suretle, Hazarlar ve sonraki Kumanlar gibi Rusların Karadeniz'e inmelerine mani olmuşlardır.

Peçenek-Bizans dostluğu, Ruslara ve Tuna Bulgarlarına karşı askeri desteğe ihtiyaç duyan İmparator Constantinos Porphyrogennetos'un güney Kırım'da Chersones'teki kumandanı aracılığı ile Peçeneklerle temas kurmak istemesi üzerine, 915'de başlamıştı. İstanbul'dan Peçenek başbuğlarına sık sık elçiler, hediyeler gönderiliyordu. İki taraf arasında ticarî faaliyet de canlı idi. Bizans'dan gelen kumaş, baharat, boya ve süs eşyası ve mücevherata karşılık balmumu, tutkal, kıymetli deri vb. satılıyordu. Fakat Peçenekler doğuda pek huzurlu değildiler. Kendilerini Volga ötesi yurtlarından çıkaran Uzlar batıya doğru ilerliyor ve geldikleri Oka-Sura çevresinde Peçenek doğu cephesine baskılarını arttırıyorlardı. Neticede Peçeneklerden bir kısım 942-970 arasında Macaristan'a gidip yerleşirken, asıl kütle yavaş yavaş batıya kaymağa başlamıştı. XI. asrın ilk çeyreğinde Peçeneklerin Dinyester boyuna ve bugünkü Besarabya'ya indikleri görülmektedir ki Karadeniz düzlüklerindeki Peçenek

hâkimiyetini iyice zayıflatan bu durumdan Ruslar istifade etmişlerdir. Knez Yaroslav, Normanlar, Slovenler ve Novgorodlularla takviyeli ordusu ile Kiyef civarındaki savaşta 1036'da Peçeneklere ağır darbe indirdi. Diğer taraftan İmparator II. Basileos'un Bulgar meselesini hallettiği 1018 yılından beri Bizans'ın artık dış yardım isteği kalmadığı için, imparatorlukla Peçenekler arasında devlet seviyesindeki temaslar da sona ermiş bulunuyordu. Bu durum Peçenek akınlarını Balkanlar üzerine çekti (1026, 1035, 1036). Bulgaristan, Makedonya, Trakya tahrip edildi. Başbuğ Turak ile hakimiyet davasına kalkan diğer başbuğ Kegen arasındaki mücadele (1048) ve ikincinin Bizans'a sığınmasına yol açtığı Trakya akını felaketle neticelendi. Kegen Hristiyanlığı kabul etmiş, Turak da savaşta esir düşerek Hristiyan olmuştu. Bundan sonra bir yandan Peçenek-Bizans mücadelesi devam etmekle beraber, diğer taraftan Peçenek kütlelerinin Bizans sınırları içine, Bulgaristan'a bekçi olarak yerleştirildiği, birçok Peçeneğin Bizans ordusunda hizmet aldığı ve bilhassa 1048'den sonra sayıları artan bu ücretli askerlerin Selçuklulara karşı Anadolu'ya gönderildiği bilinmektedir. Ancak, bunlardan imparator Konstantinos Monomakhos'un emri ile Üsküdar yakasına geçirilen on beş bin Peçenek atlısı, böyle bir vazifeyi kabul etmeyerek Boğaziçi'ndeki gemiler kasten kaldırdığı için başbuğ Katalın'ın idaresinde atları üstünde boğazı yüzerek Rumeli sahiline çıkmışlar ve 1050'de Tuna'ya dönmüşler, daha sonra da 1071 Malazgirt muharebesinde Bizans ordusundaki bir kısım Peçenek kuvvetleri soydaşları tarafına geçmişlerdir.

Peçenekleri yukarıdaki iç mücadeleye sürükleyen sebep, gerilerinden gelen, fakat kendileri de Kumanların önünden boyuna çekilerek bir kısmı 1048'de Tuna'yı geçmek zorunda kalan Uzlar karşısında mukavemet edememeleri idi.

Bizans kaynaklarında kısaca Uz diye anılan bu kavim, Oğuzlardan bir kısım olup, yukarıda söylendiği gibi, Peçenekleri Volga-ötesindeki yurtlarından atarak orayı işgal etmişler (860-870'ler) ve sonra da batıya geçmişlerdi. 985'de knez Vladimir'in İtil Bulgarlarına karşı açtığı sefere bazı Uz unsurlarının katıldığı kaydedilmiş ise de, Ruslarla gerçek temas kurmak üzere onların kütle halinde Kiyef knezliği sınırlarına göçleri, herhalde, 1036'da Peçeneklerin mağlup olarak Rusya'da sahneden çekilişlerinden sonra gerçekleşmiştir. 1048 harekâtı asıl Uz kütlesinin Dinyeper bölgesine, Kiyef Rusyasının güneyine kadar yayıldığını göstermektedir. Fakat Rus knezleri toplanarak kendi bölgelerinden Uzları uzaklaştırmayı bildiler. 1060 senesindeki ani hücum karşısında yenilerek batıya çekilen kalabalık Uzlar 1065'de Bizans ve Bulgar mukavemetini kırarak Tuna'yı geçtiler ve Peçeneklerin arkasından, Trakya ve

Makedonya'ya geldi, Selanik'e, hatta Peloponezos'a kadar ilerlediler. Şiddetli soğuk yüzünden Uzlar arasında çıkan salgın hastalıklara, onlardan öç almak isteyen Peçeneklerin hücumları eklendi. Uzlar kırıldı. Geri kalan bir kısım Uz 1068'de Macaristan'a akın teşebbüsünde başarı elde edemedi. Artık bir kuvvet olmaktan çıkan Uz kalıntıları Bizans ordusuna alındılar, kısmen çeşitli bölgelere dağıtıldılar, Güney Rusya'ya dönenler de Kiyef etrafına yerleştirildiler.

Uz baskısı yüzünden Balkanlara intikal ederek, 1050-1051 yıllarında Bizans'a karşı şiddetli ve başarılı savaşlar veren Peçeneklerin kendilerini topladıkları görülmektedir. Nitekim Bizans ile şiddetli çatışmaları İmparator I. Aleksios Komnenos zamanında (1081-1091 yıllarında) da devam etmiş ve herhalde bu savaşlar, Anadolu'nun Selçuklular tarafından fethini kolaylaştırmıştır. Peçenek başbuğunun 1086'da yanında Macar kralı St. Laszlö ve kuvvetleri olduğu halde Lüleburgaz'a kadar ilerledikten sonra, savaşta yaralanarak ölümü üzerine Peçenekler, Tatuş'un başbuğluğunda ve Kumanlarla takviyeli orduları ile Silistire'de, 1087'de, İmparator Aleksios kumandasındaki Bizans ordusunu hezimete uğrattılar. 1088-1090 yıllarında devam eden savaşlarda yine imparator idaresindeki Bizans kuvvetlerini yer yer mağlup ederek, Filibe ve civarından sonra Edirne'ye ve Keşan'a kadar Trakya'ya hakim oldular, 1090 sonlarında Çekmece'ye yaklaştılar. Bizans imparatorluğu, tarihinin buhranlı anlarından birini daha yaşıyordu. Çünkü Peçenekler Anadolu'daki soydaşları ile işbirliğine girişmişlerdi. On yıla yakın bir zamandan beri kuvvetli donanması ile adalardan bazılarını zaptederek Ege denizine hakim olan, İzmir Beyi Çaka İstanbul'u zaptetmek üzere Peçenek başbuğları ile temas kurmağa muvaffak olmuştu. Edirne'de Peçenekler, Ege'de Çaka'nın donanması, Marmara sahillerinde Selçuklular tarafından üç ağızlı Türk kısıkaçı arasına alınmış olan Bizans'ın 1091 ilkbaharındaki durumu kötüleşmişti. Bu sebeple İmparator, Avrupa Hristiyan dünyasına müracaata başlamıştı ki bu rica Haçlıların bir an evvel harekete geçmelerini sağlamıştır. Aleksios Batı'dan zamanında yardım göremedi ise de imparatorluğunu bu tehlikeden yine Türklerin eliyle kurtarmayı başardı. Uzların arkasından Balkanlara kadar gelmiş olan Kumanların Tugorkan ve Bönek adlı başbuğları ile anlaşarak onları, Çaka'nın sahillere yanaşmasını beklemek üzere Meriç nehri kenarında Omurbey mevkiinde karargâh kurmuş olan Peçenek kuvvetleri üzerine saldırttı. Kırk bin Kuman süvarisinin baskınına uğrayan Peçenekler 29 Nisan 1091'de ağır bir mağlubiyete uğradı. Siyasî tarihleri böylece nihayete eren Peçeneklerden arda kalanlar dağıldılar. Macaristan'a gidenler Peşte çevresinde ve Fertö vilayetinde

yerleştirildiler. Bir kısmı da Uzlar ve Kumanlarla karıştı. Balkanlarda kalanlar daha ziyade Vardar nehri boyuna iskân edilmişlerdi.

Adlarının mana ve menşei ile kavmî terkipleri uzun zamandan beri münakaşa edilen Kuman (Kıpçak)lar, Moğol istilasına kadar bir buçuk asırdan fazla bir müddet Karadeniz kuzeyi bozkırlarını hükümleri altında tutuşlan Rus ve Balkanlar tarihinde derin izler bırakmıştır. 1055 yılında Pereyaslavl knezi ile bir anlaşma yapan başbuğ Boluş'tan sonra Kumanlar, 1061'de Rusları yendiler ve 1068'de, kendilerinden kaçan bazı Uz ve Peçenek gruplarını hizmete aldığı gerekçesi ile yine Pereyaslavl'a girerek Rus knezlerinin birleşik ordusunu perişan etmişlerdir. 1071'de Rostovtsev, Neyatin bölgesine, 1079'da Voin kasabasına, ertesi sene Novgorod sahasına akınlar yapan Kumanlar, 1080'lerde hâkimiyetlerini, Don-Dinyester ağırlık merkezi olmak üzere, Balkaş gölü-Talas havalisinden Tuna ağzına kadar yaymışlardı. Kafkaslarda Kuban bölgesini de içine alan bu arazi, kuzeyde Oka-Sura nehirleri boyuna, yani İtil Bulgarları sınırına uzanıyordu. Doğu Avrupa-Batı Sibirya bozkır bölgelerinin tamamını teşkil eden Kuman-Kıpçak sahası o zamandan itibaren İslam kaynaklarında "Deşt-i Kıpçak" ("Kıpçak-Bozkır") adını almış, Batı kaynaklarında "Comania" diye anılmıştır.

Kumanlar 1091'de Macaristan'a, 1092'de Lehistan'a girdiler, 1093'de tekrar Bizans topraklarında göründüler. 1093-1094'de Rus bölgesine akınları devam etti. Anlaşıyor ki, maksatlan toprak işgali değildi. Bir anlaşmaya göre Tugorkan (veya Togur Han)'ın kızı, Kiyef knezi Svyatopolk ile sonra Çernigov knezi Oleg, başbuğ Osuluk (Uzluk)'un kızı ile evlendi. Böylece bir ara knezlerin ve ileri gelenlerinin hatunlarından çoğunu Kuman prenses ve kızları teşkil etti. Bununla beraber, Kuman-Rus münasebetleri pek huzurlu değildi. Çünkü knezler kendi aralarındaki mücadelelerde birbirlerine karşı Kumanlardan destek sağlamağa çalışıyorlar veya yanlarındaki Kuman başbuğlarının adamlarını, fırsat buldukça, ortadan kaldırıyorlardı. 1096 başlarında Kiyefe gönderilen iki elçi maiyyetleri ile birlikte öldürülmüşlerdi. Hadise bir savaşa yol açtı. Tugorkan ile başbuğ Küre bazı kasabaları yaktılar, Mayıs 1096'da Kiyef'i ve civarını yağmaladılar. Fakat knezlerin ittifakı karşısında savaşı kaybettiler, muharebede Tugorkan ile oğlu ölmüşlerdi. İki oğlu Kuman başbuğlarının kızları ile evli Kiyef prensi Vladimir Monomakh daha temkinli davranarak 1097'de tertiplelediği büyük toplantı ile knezleri uzlaştırmağa, Rus mukavemetini teşkilatlandırmaya girişti ve 1103'de bütün knezlerin başında, Kumanlara karşı büyük bir başarı kazandı. Kumanlar buna kısa fasılalarla şiddetli akınlar halinde cevap verdiler (1105-1111 arasında dört defa). V.

Monomakh'ın ölümünden sonra knezler arasında münazaalar tekrar alevlendiği zaman Kumanlar bundan faydalanamadılar. Devamlı çarpışmalarla gençlerini ve dirayetli başbuğlarını teker teker kaybeden Kiyef civarı Kuman birliğinde zayıflık emareleri belirmişti. Tuna Kumanlarından bir kısmı Macaristan'a giderek askerlik yapmakta idiler.

XII. asrın ikinci yarısında Dnyeper Kumanlarının biraz toparlandıkları görülür. Bunlar Könçek ile Kobyak başbuğluğunda Pereyaslavl knezliğine karşı taarruza geçtiler (1177, 1179). Aksu civarındakiler Kiyef'e doğru akınlar yaptılar, fakat 1184'de knez Svyatoslav idaresindeki şiddetli baskında birleşik Rus kuvvetlerine mağlup oldular. Ancak Kumanların mukabelesi de şiddetli oldu. 1185 baharında Novgorod-Seversk knezi Igor kumandasındaki birleşik Rus ordusunu, aşağı Don boyunda Kayalı ırmağı kıyısında kuşatarak imha ettiler. Başbuğ Könçek'in idare ettiği bu savaşta prens Igor dahil Rus ordusundaki knezlerin hepsi de yakalanmıştı.

Don ve Kuban dolaylarındaki Kuman (Kıpçak)'ların da Gürcülerle yakın münasebetleri olmuş, bu vesile ile Kumanlar Kafkaslar'ın güneyine geçmişlerdir. Gürcü kralı Bagratlı David II (1088-1125) Büyük Selçuklu Devletinin en kudretli çağına tesadüf eden hükümdarlığının başlarında, İslam-Türk baskısına karşı durabilmek ve mümkün olduğu takdirde Abhaza ülkesini ve başka Gürcü bölgelerini Selçuklulardan geri almak için, aralarında yavaş yavaş Hristiyanlığın yayılmakta olduğu Kıpçaklardan kendine en yakın birlik ile temas kurarak askerî destek sağlamağa çalışmış; onlardan aldığı yardımlarla güney yönünde bazı harekatta bulunmuş (1109-1110'da) ve güzelliği ile meşhur bir Kıpçak prensesi ile evlenmişti. Bu kız, Atrak (Atraka)'ın kızı idi. Atrak da kralın daveti üzerine kendine bağlı kalabalık kütlelerle kırk bin aile ile Gürcistan'a gitti (1118). Bu Kuman-Kıpçak kütleleri Çoruh, Kür dolaylarını canlandırdılar, Selçuklulara ülkeden çıkardılar. Kraliçe Thamara (1184-1213) devrinde Gürcü devleti, kuzeyden Kıpçaklar başbuğunun kardeşi Sevinç idaresinde yeni kütlelerin ülkeye gelmesi ile de askerî, siyasî alanda, tarihinin en parlak çağını yaşadı.

Gürcistan'a gelmeleri dolayısıyla Don boylarını belki tamamen, Kuban bölgesini kısmen boşaltmış olan Kumanlardan Kırım yarımadasında kalanlar şehirlere yerleşerek ticaret hayatına atılmış, hatta bazı küçük kasabalar da kurmuşlardır. Fakat, 1203'de Kiyefi işgal etmelerine ve 1219'da Ruslarla birlikte, kısa bir müddet için, Galiçya'yı Macarlardan almış olmalarına rağmen, XIII. asır başlarında artık "Deşt-i Kıpçak" bütünlüğünde siyasî kudrete sahip bir Kuman topluluğu kalmamış gibidir. Doğudakiler Harezmşahlar Devleti ile temaslarını arttırarak, bu Türk-İslam devletinde askerî

vazifeler almışlardır. XIII. asır başlarından itibaren Rusların adeta yardımcısı durumuna giren Kumanların Kırım çevresindeki zümreleri, Karadeniz'in büyük ticaret limanı Suğdak ile dolaylarını Anadolu Selçuklularına terk etmeğe mecbur kalmakla (1226) iktisadî yönden uğradıkları sarsıntıyı gideremediler. Daha 1223'de, Cebe ile Subatay kumandasındaki iki Moğol tümenine Ruslarla birlikte mağlûp olan Kuman-Kıpçaklar, Cengiz'in torunu Batu idaresinde, Deşt-i Kıpçak içlerine ilerleyerek İtil Bulgaryası'nı çiğneyip geçtikten sonra, bir anda Rus knezlerinin askerî güçlerini perişan eden Moğol ordusu karşısında tutunamadılar. Don-Donetz havzasında başbuğ Köten kumandasındaki kuvvetler dağıldı (1239) ve başbuğ, kurtulabilenlerle Macaristan'a iltica etti. Bütün Kıpçak Bozkırı Moğol istilasına uğrayıp Altunordu devleti kurulduktan (1256) sonra, "Deşt-i Kıpçak" tabiri da ha uzun müddet kullanılmakla beraber, Kuman-Kıpçakların artık hiçbir rolü kalmamıştır. Kuman-Kıpçaklar, o sıralarda, Mısır'da varlıklarını daha iyi ortaya koymuşlardır. Mısır'da Eyyübî devleti askerî gücünü yabancılardan sağlamak durumunda olduğundan, Deşt- Kıpçak'tan ve Kafkaslar'dan getirilen Kıpçak, Oğuz, Çerkes gençlerini sevinçle kabul ediyor ve onları hususî kışlalarda eğitiyordu. İzzüddin Ay-beg'in 1250'de Eyyübîler yerine sultan ilan edilmesi ile kurulan Mısır "Türk Devleti" kısa zamanda Kuman-Kıpçak unsurunun eline geçti. Bunlardan ihtimal Kıpçak olan Sultan Kotuz'dan sonra, Sultan Baybars (1260-1277) ve O'nun yerine geçen Sultan Kalavun (1279-1290) da bir Kıpçak idi. Hindistan'da Delhi Türk sultanlığında ikinci hükümdar ailesinin kurucusu olup, daha ziyade Uluğ Han diye anılan Sultan Balaban (1266-1286) da, gençliğinde Delhi'ye giderek devlet hizmeti almış Kıpçak büyüklerindendi.³⁹

³⁹ Peçenekler hakkında bkz. Akdes Nimet Kurat, **Peçenek Tarihi**, İstanbul 1937; Uzlar hakkında bkz. İ. Kafesoğlu, **age.**, s. 172 vd.; Kıpçaklar hakkında bkz. A. Zeki Velidî Togan, **Umumi Türk Tarihi'ne Giriş, I**, İstanbul 1981, s. 159 vd.; Laszlo Rasonyi, **Tarihte Türklük**, Ankara 1993, s. 136-155; A. N. Kurat, **age.**, s. 69-102; Murat Adji, **Kıpçaklar** (nşr. Z. B. Özer), Ankara 2002; aynı yazar, **Kaybolan Millet** (nşr. Z. B. Özer), Ankara 2001; Mustafa Safran, **Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lugatlara Göre Kuman/Kıpçaklarda Siyasi, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Yaşayış**, Ankara 1993. Kür ve Çoruk Boylarındaki faaliyetleri için bkz. M. Fahrettin Kırzioğlu, **Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar**, Ankara 1992, s. 55-181; Karadeniz bölgesindeki etkileri için bkz. Salim Cöhcce, "*Doğu Karadeniz Bölgesinin Türkleşmesinde Kıpçaklar'ın Rolü*", **Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi (Samsun 13-17 Ekim 1986) Bildirileri**, Samsun 1988, s. 477-484; Gürcistan'a göçleri ve buradaki etkileri hususunda bkz. İbrahim Tellioğlu, "*Gürcü İllerinde Siyasi Birliğin Sağlanmasında Kıpçakların Rolü*", **Türk Kültürü**, S. 489-490, Ankara, Ocak-Şubat 2004, s. 453-464.

2.8. OGURLAR (BULGARLAR)

Batı Sibirya'daki yurtlannda iken, M.Ö. 36'da Orta Asya'da Çi-çi Tanhu devletinin çöküşünden sonra aynı bölgeye çekilen Hun kalıntıları ile komşu oldukları anlaşılan Ogurların, daha sonra Avrupa Hunlarına bağlandıkları bilinmektedir. Hun devleti parçalanıp merkezî otoritenin 460-470 yılları arasında kaybolması üzerine, bu defa Hun kütlesiyle beraber, batıdan geldiği bilinen İrnek etrafında toplanarak, Bulgar devletini kurdukları görülüyor. Ogurlar İrnek'in halefi Muncuk ve ondan sonra gelen dört hükümdar zamanında, 550'lere kadar, aralarındaki birliği sürdürmüşlerdi.

Kafkaslar'ın kuzeyinde, Azak'ın doğusunda On-ogurlar, Don-Volga dirsekleri bölgesinde Otuz-ogurlar, Dinyeper'e doğru bozkırlarda Dokuz-ogurlar bulunmaktaydı. Bunlardan doğudakiler sırasıyla Sabarların ve Gök-Türk hakimiyeti Azak Denizi'ne ulaştığı zaman (576'lar)- Gök-Türklerin idaresine girmişlerdir. Otuz-ogur Hükümdarı Anagaios tarafından tayin edilmiş olan Ak-kağan adlı kadın başbuğ, Gök-Türklerle bağlananlardandı. Batıdaki Dokuz-ogurlar ise, yıllık vergi aldıkları Bizans ile bazen dost, bazen hasım olarak münasebetlerini devam ettirdiler. Slav kütlelerini ileri sürerek Bizans'a yaptıkları sürekli baskı, İmparator Anastasios (491-518)'u, başkent İstanbul'un korunması için, uzun suru yaptırmaya zorlamıştı. 530'larda ise Bizans generali Belizarios kumandasında İtalya savaşlarına katılmışlar, 549'da Longobardlarla çarpışan Gepidlere on bin süvari ile yardım etmişlerdi. Fakat Bizans Türklere karşı izlediği genel siyaseti Ogurlara da tatbik etmiş, Dokuz-ogur ve Otuz-ogur kardeşlerin arasını açarak birbirleri üzerine saldırtmıştır. Mağlup olan Dokuz-ogurlardan iki bin ailelik bir kısmını Trakya'ya yerleştirmiştir. Bundan sonra Otuz-ogurların Balkanlar'a ani bir yürüyüşle 550'de İstanbul yakınlarında görünmelerinin artık bir faydası yoktu. Karadeniz kuzeyindeki Ogur hâkimiyetinin zayıflaması Avarların, yollarında rastladıkları Ogur-Bulgar Türklerinden bazı kütleleri beraberlerine alarak 558'i takip eden yıllarda batıya doğru süratle ilerlemelerini kolaylaştırdı. Bayan Hakan'ın emrinde Dalmaçya'da savaşan Bulgarlar, 626 İstanbul kuşatmasında Avarlara yardımcı kuvvetler teşkil etmişlerdi. Bunlar Balkanlar'a, Kuzey İtalya'ya, Macaristan'a yayıldılar. Avarlardan memnun olmayan dokuz bin kadar Bulgar ailesi VII. yüzyılın ikinci yarısında önce Bavyera'ya, sonra İtalya'ya taşınmıştır.⁴⁰

⁴⁰ İ. Kafesoğlu, *age.*, s. 185-189.

2.8.1. Büyük Bulgar Devleti

Devlet teşkilatı düzenindeki ilk Bulgar birliğinde On-ogur'ların çoğunlukta oldukları anlaşılmaktadır. Bunlar VI. yüzyıldan itibaren bütün kaynaklarda Kuzey Kafkasya'da gösterilmişlerdir. Buraya "Patria Onoguria" (On-Ogurların Yurdu) denilmektedir. 8. yüzyılın ilk yarısında Azak denizine doğru yayılmaya başlamışlardır.

630 senesinde Gök Türk devletinin fetret devresine girmesi üzerine, Hazarlar gibi Bulgarlar da idareyi kendi ellerine almışlar ve "Büyük Bulgar" devletini kurmuşlardır. Devletin kurucusu "Kourt=Kurt" Doulo adındaki hükümdar sülalesine mensuptu. Bulgar hükümdar sülalesi, Asya Hun tanhuları ailesine bağlanır.

Kurt'un dağınık Ogur kabilelerini birleştirerek siyasi teşkilat meydana getirdiği ülkesine "Büyük Bulgarya" (Magna Bulgaria) deniliyordu. Fakat bu devlet fazla uzun ömürlü olmadı. Kurucusunun 665 yılındaki ölümünden sonra komşusu olan Hazar hakanlığının baskısı ile parçalandı.

Çoğunluğunu Otuz-Ogurların oluşturduğu bir kütle kuzeye çekildi (İtil Bulgarları) , Kurt'un oğullarından Bat-Bayan Hazarlara tabi olarak, Macarların ve On-Ogur Bulgarlarının başında Kafkasya'da kaldı. Bugünkü Balkanların dedeleri bu kavimdir. Bat-Bayan'ın kardeşi Asparuh ise kalabalık Bulgar kütleleri ile Tuna'ya yöneldi. 668'de Balkanlara geçti ve elverişli toprakları ele geçirerek 679 yılında yeni Bulgar devletini kurdu. Bu devlet Bizans tarafından 681 yılında tanındı.⁴¹

2.8.2. Tuna Bulgar Devleti

Asparuh (679-702) tarafından İmparator Konstantinos IV'ün direnişi kırılarak Dobruca'nın güneyinde kurulan ve kısa zamanda askeri ve siyasi yönlerden gelişen devlet, Ogur Türkleri tarafından kurulan en uzun ömürlü siyasi teşekküldür. Devletin sağlam temellere oturduğu, Bizans ve Avar imparatorlukları gibi iki büyük güç arasında varlığını korumasından da anlaşılabilir. Dışardan gelen Bulgar Türkleri, bölgedeki Slav kütlelerini beceri ile kendilerine bağlamışlardır. Bulgarlar devlet fikrine yabancı olarak kabile düzeninde yaşayan Slavları teşkilatlandırarak, Bizans'a karşı tendilerini korumalarını sağlamışlardır.

Tuna Bulgarlarının en sıkı siyasi münasebetleri Bizans ileydi. Hazar prensesi ile evlenen imparator Justinianus II, Bulgar hanı Tervel'in (702-718) yardımı ile 705 yılında ikinci defa tahta çıkmıştır. 713 yılında imparator Philippikos'un düşüşü de

⁴¹ İ. Kafesoğlu, *age.*, s. 190 vd.

Bulgarların Bizans topraklarında ilerleyişine bağlanmaktadır. Bulgar devletinin kısa zamanda kazandığı kuvvet, bu olaydan da anlaşılabilir. Arapların 717-718 yıllarında yaptıkları İstanbul kuşatması sırasında Bulgarlar Bizans'a yardım etmişlerdi. Bu işbirliği Bulgar devletine çeşitli iktisadi menfaatler sağlamıştır. Ancak VIII. yüzyıl içinde Bulgar hanlığının karışık durumundan yararlanan Bizans Bulgar topraklarına çeşitli seferler düzenlemiştir. IX. yüzyıl başında Bulgarların başına geçen Krum Han (803-814) Macaristan ve Transilvanya'yı hanlık sınırlarına kattı. Krum Han'ın kabiliyetli harp adamı ve aydın teşkilatçı kişiliğinden korkan Bizans imparatoru I. Nikephoros, 811'de ondan kurtulmak için harekete geçti. Şumnu'nun güneybatısına düşen hanlık başkenti Pereyaslav'ı tahrip etti. Fakat savaşın sonunda Nikephoros yenilmiş, ordusu dağılmış ve kendisi de savaş meydanında ölmüştü. 450 senedir ilk defa bir Bizans imparatoru düşman elinde can vermişti.

811'deki bu hadiseden sonra imparatorluğun doğu eyaletlerinden getirilen birliklerle güçlendirilmiş kalabalık ordusu başında Bulgarlar üzerine yürüyen Mikhael II'i de mağlup eden Krum Han, Bizans'ı ortadan kaldırarak "Altın mızrağını Yıldızlı Kapu'ya (Yedikule'deki tören kapısı) asmağa" and içmişti. Sofya, Niş ve Belgrad şehir kalelerini işgal ederek Orta Avrupa-Orta Doğu arasındaki en büyük ticaret ve askeri sevkıyat yolunu kontrolü altına almıştı. 813'te Filibe üzerinden Edirne'ye ulaştı ve burayı kuşatma altında bırakarak ilerlemeye devam etti. 814 baharında İstanbul'u kuşattı. Fakat saldırıların en şiddetli zamanında 13 Nisan 814 günü ağzından burnundan kan gelerek aniden ölmüştür.

Krum Han'ın ölümünden sonra yerine geçen oğlu Omurtag Han (814-831) Bizans ile otuz senelik bir ticaret anlaşması imzaladı. Frank imparatorluğu ile de uzlaşmak istemesine rağmen başarılı olamayınca silaha davranan ve Tuna-Sava-Drava havzasını alarak, Roma devrinden beri terk edilmiş olan tuzlaları yeniden işletmeye açıp devletine büyük bir servet kazandıran Omurtag Han zamanı Tuna Bulgarlarının tarihlerindeki en parlak devir olmuştur. Fakat sonuçta Slavlara göre daha az sayıda nüfusa sahip olan Bulgar Türkleri zaman içinde, Bizans etkisindeki Slav kültürünün tesiri altına girmeye başladılar. Devlet içinde görevlendirilen Slavların sayısı artıyor, evlenmeler yolu ile karışmalar çoğalıyor, Slav dilinin tesiri gittikçe fazlalaşıyor ve

Türkler hızla Slavlaşıyordu. Boris Han'ın (852-889) Ortodoksluğu resmen kabulü ile, Bulgarların Slavlaşma süreci de tamamlanmıştır.⁴²

2.8.3. İtil (Volga) Bulgar Devleti

Bulgar Devletinin dağılmasından sonra İtil-Çolman bölgesine çekilen Bulgarların kurduğu devlettir. Bulgar tüccarlarının Hazar ülkesinde Harezmi'de ve Samanî ülkesinde İslam tüccarlarıyla temasları, Harezmîlerin de onların ülkelerine gitmeleri neticesi buralarda İslam dini ve kültürü yayılmaya başlamıştı. Nitekim 900 tarihlerinde Bulgarlar arasında İslam dinini kabul edenler çoğunlukta idi. Nihayet Şelkey oğlu Yıltavar (İlteber) Almış'ın İslam dinini benimsemesiyle İtil Bulgarları Müslümanlığı devlet dini olarak kabul ediyorlardı.

Almış Han 920 tarihlerinde Abbasî Halifesi'ne din alimleri ve mimarlar göndermesi için müracaatta bulunmuş, ayrıca ünvan ve ismini Emir Cafer b. Abdullah olarak değiştirmişti. Halife Muktedir Billah da din adamlarıyla mimarlardan oluşan bir heyet gönderdi. Bu heyet 921 yılında yola çıkmış ve 922 Mayıs'da Bulgar ülkesine ulaşmıştı. O tarihten sonra Bulgar ülkesi Abbasî halifelerine bağlı bir Müslüman Türk yurdu, Bulgarlar ise Doğu Avrupa'da Türk İslam kültürünün temsilcisi olmuşlardı.

Bulgarlar, Hazar Hakanlığı 965'te yıkılana kadar bu devlete tabi idi ve Hazar Hakanı'na vergi veriyordu. Bu devletin yıkılmasından sonra Bulgarlar müstakil bir hanlık olmuşlardı. 964 ve 985 yıllarında Rusların Kiev Prensiği Bulgar ülkesini istilâ ettiler. 985'teki istilâ Bulgar ülkesinin zenginliğine çok az zarar vermişti. Daha sonra Bulgarlar ve Ruslar arasında münasebetler gelişti ve bu 1006'da bir ticaret anlaşmasıyla neticelendi.

Fakat XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kuzeydeki kürk ticareti Ruslar ile Bulgarlar arasında devamlı savaflara sebep oldu. Bu savaflar Moğolların ortaya çıkışına XIII. yüzyılın ilk yarısına kadar devam etti. Moğollar, Kalka nehri kenarında Ruslara karşı kazandıkları zaferden sonra (1224) doğuya dönerlerken Bulgarların tuzağına düşerek ağır kayıplar verdiler. Bu olay İtil Bulgar Devleti'nin yıkılışına sebep oldu. Bu yenilginin intikamını almak isteyen Batu Han idaresindeki büyük Moğol ordusunun "Batı Seferi"ndeki ilk hedefi Bulgarlar idi.

Moğollar 1236'da Bulgarlara saldırdılar, köyleri ve şehirleri yıktılar. Bu arada elli bin nüfuslu Bulgar şehrini de tahrip ettiler. Moğol istilasından sonra Deşt-i

⁴² İ. Kafesoğlu, *age.*, s. 191-195.

Kıpçak'ta kurulan Altınordu Devleti zamanında Bulgarlar bir dereceye kadar bağımsızlıklarını muhafaza etmekteydiler. Bu sırada Başkent Bulgar şehrinin kısa zamanda eski parlak durumunu kazandığı anlaşıyor. Bulgarlar zaman zaman Altınordu Hanlığı'na da kafa tutmaktaydılar. O sebeple Altınordu Hanı Pulat Timur 1361'de Bulgarları cezalandırmış ve Bulgar şehri yeni bir tahribata maruz kalmıştı.

1391 yılında Timur'un Altınordu Hanı Toktamış'a (1376-1395) karşı yaptığı sefer sırasında Bulgar ülkesi bir kez daha tahrip edildi. Timur'un 1395 yılında yine Toktamış Han üzerine yaptığı seferden Bulgar şehri etkilenmemişti. Nitekim Timur'a mağlup olan Toktamış Han bir kısım kuvvetleriyle Bulgar iline gitmek zorunda kalmıştı. Bulgar şehrinin 1399'da Ruslar tarafından tahrip edildiği bilinmektedir. 1399'dan sonra artık toparlanamayan Bulgarlar dağılmış, bir kısmı Kama'nın kuzeyindeki Kazan nehri boyunca göç ederek buralara yerleşmiştir.⁴³

2.9. KARAHANLILAR

2.9.1. Karahanlı Devleti

Karahanlılar, 840-1212 tarihleri arasında, Türkistan ve Maverâünnehir'de hâkimiyet kuran ilk Müslüman Türk devletidir. Karluk, Çiğil, Yağma ve diğer Türk boylarından meydana gelmiştir. 840 senesinde Uygur Devleti'nin, Kırgızlar tarafından yıkılmasıyla, Orta Asya bozkırlarında, Bilge Kül Kadir Han tarafından kuruldu. Kadir Han, Mâveraünnehir'i almak isteyen Sâ mânîler Devleti ile mücadele etti. Kadir Han'dan sonra, iki oğlundan Bazır Arslan Han, Balasagun'da kağan olarak, kardeşi Oğulçak Kadir Han ise, ortak kağan olarak Taraz'da devleti idare etmişlerdir. Oğulçak Kadir Han, Sâ mânî hükümdarı İsmail b. Ahmed ile devamlı mücadele etmiştir. Sâ mânîler, 883 yılında Taraz'da devleti ele geçirince, Oğulçak, Kaşgar'ı merkez yapıp, Sâ mânî hakimiyetindeki bölgelere akınlara başlamış, bu akınlar sırasında Oğulçak Kadir Han'ın yeğeni Satuk, Karahanlılar'a sığınan, Ebu Nâsır adlı Sâ mânî şehzadesi ve Müslüman din adamları ile tanışarak İslâm dînini kabul etmiştir.

Müslüman olunca Abdülkerim adını alan Satuk Buğra Han, doğudaki amcasına karşı mücadelesinde, Müslüman gönüllülerden de faydalanmıştır. Abdülkerim Satuk Buğra Han, 995 senesinde vefat edince yerine oğlu Musa hükümdar olmuştur. Onun çok

⁴³ N. Yazıcı, *age.*, s. 117 vd.

kısa sürdüğü anlaşılan saltanatından sonra hükümdar olan kardeşi Baytaş Arslan Han, doğu kağanı Arslan Han'ı mağlup ederek, sülalenin bu kolunu ortadan kaldırarak bütün Karahanlıları birleştirmiştir.

Baytaş'tan sonra, oğlu ebü'l-Hasan Ali hükümdar olmuştur. Bu dönemde devletin batı kısmını kardeşi Buğra Han Harun idare ediyordu. Buğra Han, 990 yılında İsbicâb'ı zaptedip, 992 senesinde Sâ mânîlerin merkezi Buhara'ya girdi. Böylece Horasan ve Mâverâünnehir, Karahanlıların eline geçti. Şihâbüddeve ve Zâhirüddâ'vâ gibi İslâmî unvanlar kullanan Buğra Han, Kaşgar'a dönerken 996 yılında vefat etti. Yerine Ahmed b. Ali geçti. Halife tarafından tanınan ilk Karahanlı hükümdarı Ahmed Han'dır.

Ahmed Han zamanında, Sâ mânîler ve onlara bağlı devletçiklerle Karahanlı münasebetini, devletin batı kısmını idare eden İlig Han unvanlı Nâsır bin Ali sağlıyordu. Özkent'te oturan Nâsır, 996 senesinde Sâ mânî kumandanlarından Fâik'in teşvikiyle bu ülke topraklarına sefer düzenledi. Fakat Gazne hâkimi Sebüktekin'in aracılığı ile bu iki devlet, antlaşma yaptı. Bu antlaşmaya göre Sâ mânîler, Seyhun sahasını Katvan çölüne kadar Karahanlılara bırakıyor, Fâik de Semerkant valisi oluyordu. Nâsır, 999 senesinde Buhara'yı zaptederek, Sâ mânî hanedanı mensuplarını Özkent'e götürdü. Nâsır Han, Gazneli Mahmud ile anlaşınca, Ceyhun nehri iki devlet arasında sınır kesildi. Nâsır, Sâ mânîlerin bütün mirasına konmak ve Horasan'ı ele geçirmek istiyordu. Bu yüzden Gazneli Mahmud'un Hindistan seferinden faydalanarak iki koldan Horasan'a girdi ise de yenildi. Hânedan mensubu Hotan Hâkimi Yusuf Kadir Han'dan yardımcı kuvvet alıp, Gazneliler'e karşı yeniden askerî harekâta geçti. 1006 senesi Ocak ayının beşinde, Sultan Mahmud'a mağlup oldu. Bu başarısızlık, Karahanlılar arasında aile kavgalarına yol açtı. Nâsır, bağımsızlığını ilan etmek istedi. Nâsır'a karşı, kağan Ahmed Han, Gazneli Mahmud'a başvurduysa da, Nâsır bin Ali, 1013 yılında vefat etti. Yerine, Arslan İlig unvanıyla, kardeşi Mensur bin Ali geçti. Kağan Ahmed Arslan Han'ın hastalığında, kendisini büyük kağan ilan eden Mensur Han, kardeşi Muhammed'e de Arslan İlig unvanını verdi.

Ahmed Arslan Han, Ortak Kağan Yusuf Kadir Han ve Ali Tigin ile birlik olup, hanedanlık kavgasına son vermek için harekete geçmiş, ancak Ali Tigin, Mensur'a esir düşmüştür. Yedisu bölgesine yapılan seferde düşmana karşı, hasta yatağında mücadele eden Arslan Han, Balasagun'a sekiz günlük mesafede, yüz bin çadırdan fazla

gayrimüslim göçebeyi mağlup etmiş, Turfan'a kadar takip ederek ülkesini korumuştur. Ancak, Ahmed Han bu seferden dönüşünde 1017'de vefat etmiştir.

Ahmed Han'dan sonra büyük kağan olan Mensur Arslan Han, 1024 senesinde kendi isteği ile saltanatı Yusuf Kadir Han'a bırakmıştır. Bu sırada Selçuklular'dan yardım alan Ali Tigin, Buhara'yı zaptettiğinde, Yusuf Kadir Han'a karşı, kardeşleri Ahmed ve Ali birleştiler. II. Ahmed, kendisini 1014'te Muizüddeve lâkabıyla büyük kağan ilan etti. Kardeşi Ali ise, Arslan İlig oldu. II. Ahmed Arslan Han, Balasagun, Hocend, Ahsikas, Fergana ve Özkent'e hakim oldu. Yusuf Kadir Han, Gazneli Mahmud ile görüştü. İki Müslüman Türk devleti arasında dostluk bağları, evlenme yoluyla da kuvvetlendirildi. Bu görüşmede, Karahanlıları ilgilendiren meselelerin yanısıra, Arslan b. Selçuk ve emrindeki Oğuzların da Horasan'a nakledilmesi hususunda karara vardılar. Sultan Mahmud, bir fırsatını bulup, Arslan b. Selçuk'u yakalattı ve Hindistan'da Kalincâr kalesine hapsedtirdi. Bu sırada Ali Tigin, bozkırlara kaçtı ve Mahmud'un ülkesine dönmesi üzerine tekrar Buhara ve Semerkand'a hakim oldu. Yusuf Kadir Han'ın 1032 yılında vefatıyla, oğulları Süleyman, Arslan Han; Muhammed de Buğra Han unvanlarıyla, devletin idaresini ele aldılar. Bu sırada Ali Tigin de Mâverâünnehir'de kendisini Tavgaç Kara Buğra Hakan ilan etti.

Karahanlı hanedanı arasında kıyasıya devam eden mücadele sonucunda, 1042 yılında ülke kesin olarak ikiye ayrıldı. Nâsır bin Ali'nin oğullarından Muhammed Arslan, Kara Hakanlık mevkiinde kağan; İbrahim de Tavgaç Buğra Kara Hakan unvanını alarak, Batı Karahanlılar devletini meydana getirdiler. Yusuf Kadir Han'ın oğulları da, Doğu Karahanlı devletini idare ettiler.⁴⁴

2.9.2. Doğu Karahanlı Devleti

Karahanlı Devleti ikiye ayrılınca, kağan unvanıyla, Şerefüddeve lâkaplı Ebû Şüca Süleyman b. Yusuf, merkezi Balasagun ve Kaşgar'ı kendine bırakıp, kardeşlerinden Buğra Han Muhammed'e, Taraz ile İsficab'ı, Mahmud'a ise Arslan Tigin unvanıyla ülkenin doğusunu verdi. Fergana'nın bir kısmı zaptedilerek, Bulgar ile Balasagun arasında yaşayan, on bin çadırdan meydana gelen Türkler, 1043 senesi güzünde, topluca İslâmiyet'i kabul etti. 1056'da kardeşi Buğra Han, kağan Süleyman Han'la anlaşmazlığa düştü. Muhammed Han, Süleyman Han'ı hapsedtirip, büyük kağanlığını ilan etti. On beş ay hükümdarlık yapan Muhammed Han, mevkiini büyük

⁴⁴ Nesimi Yazıcı, **İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi**, Ankara 2002, s. 130-135.

oğlu Hüseyin'e bıraktı. Hüseyin Han'ı, kardeşi İbrahim tahttan indirtip, 1057'de Büyük Kağan oldu. İbrahim Han, 1059'da, hanedandan Yınal Tegin tarafından öldürülünce, Tuğrul Kara Han unvanlı Mahmud bin Yusuf başa geçti. Mahmud Han (1059-1074), Tabgaç Buğra Kara Han ve Hasan b. Süleyman, kaybedilen toprakları geri almak için harekete geçtiler. 1068 yılında iki taraf arasında yapılan antlaşma ile, Seyhun hudut kesilerek, Fergana, Doğu Karahanlılara bırakıldı. 1074'te Mahmud Han'ın yerine, oğlu Ömer geçti ise de, ancak iki ay hükümdarlık yapabildi. Büyük Kağan olan Buğra Han Hasan b. Süleyman (1074-1103) devrinin ilk yıllarında, Buge Budraç kumandasındaki Yabaku ve Basmların da aynı safta olduğu yedi yüz bin düşmana karşı, Ömer b. Mahmud kumandasındaki kırk bin Müslüman askeriyle, büyük bir zafer kazanıldı.

Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah (1072-1092), 1082'de Mâverâünnehir'i zaptedip Özkent'e gelince, Doğu Karahanlı hükümdarı Hasan Han, onun hakimiyetini tanıdı. Hasan Han'dan sonra oğlu Ahmed (1103-1128), hükümdar olup, Abbâsî Halifeliği ile münasebetlerde bulundu. 1128'de Karahıtayları, Kaşgar kenti yakınlarında mağlup eden Ahmed Han, onların batıya doğru ilerlemelerini durdurdu.

Ahmed Han'dan sonra 1128'de hükümdar olan oğlu İbrahim, Karahıtaylardan yardım alarak, rakiplerini yendi. Karahıtaylar, II. İbrahim Han (1128-1158) devrinde Balasagun'u zaptedince, merkez, Kaşgar'a taşındı. Karahıtaylar, kendilerine isyan eden Karluklar'ın üzerine onu gönderdi. 1158'de de, öldürülen II. İbrahim Han'ın yerine oğlu Arslan Han ünvanlı Muhammed ve sonra da torunu Ebü'l-Muzaffer Yusuf geçti. Yusuf Han, 1205'te vefat ettiği sırada, oğlu Ebü'l-Feth Muhammed, Karahıtaylı Kür Han'ın yanında rehin bulunuyordu. Nayman Devleti kurucusu Küçlük tarafından 1207'de kurtarılan Ebü'l-Feth Muhammed, daha sonra Kaşgar'a gönderildi. Ancak, Kaşgar'a varmadan, 1211'de şehirdeki beyler tarafından yolda öldürüldü. Bu durum, Küçlük'ün, Karahanlı merkezini işgal edip, katliam yaptırmasına sebep oldu.

Hanedanlık içi mücadele neticesinde bölünen Doğu Karahanlılar, Moğol Naymanlarca işgal edilerek, hâkimiyetlerine son verilmiştir. Böylece Türk milletine ve İslâm'a büyük hizmetleri olan Doğu Karahanlılar Devleti tarihe karışmıştır.⁴⁵

2.9.3. Batı Karahanlı Devleti

Karahanlı Devleti ikiye bölününce, Batı Karahanlı Hanlığı, Mâverâünehir ve Hocend'e kadar batı Fergana'yı içine almaktaydı. Büyük Kağanın merkezi, önceleri

⁴⁵ N. Yazıcı, *age.*, s. 137 vd.

Özkent, sonraları Semerkand oldu. Bu devletin ilk hükümdarı I. Muhammed Han, 1052 senesinde vefat edince yerine kardeşi İzzü'l-umma Ebu İshak İbrahim Tavgaç Han geçti. Tavgaç İbrahim Han, Doğu Karahanlılardan Şaş, İlak gibi hudut şehirleri ile Fergana'nın bir kısmını aldı.

İbrahim Han'dan sonra, oğlu Şemsü'l-Mülk Nasr hükümdar oldu. Şaş ve Tünhas hakimi Şuayb, yeni hükümdara isyan etti. Nasr Han, bu isyanı bastırdı. 1080 senesinde Nasr'ın vefatı üzerine, oğlu Ebu Şüca Hızır hükümdar oldu. Hızır Han'ın saltanatı bir yıl kadar sürdü. Yerine geçen Ahmed Han devrinde ulema ile hükümdar arasında bir anlaşmazlık oldu. Bu sırada, Selçuklu Sultanı Melikşah, önce Buhara'yı sonra da Semerkand'ı zaptetti ve Ahmed Han'ı Özkend'de esir alıp İsfahan'a götürdü. Bunun sonucu, Karahanlı ordusunun temelini teşkil eden Çiğil Türklerinin kumandanı Yakub b. Süleyman, Semerkand'a davet edilip hükümdar ilan edilerek, Selçuklulara karşı bir ayaklanma başlatıldı. Bunun üzerine Melikşah, ikinci defa Semerkand seferine çıktı. Bu sefer sonunda Karahanlı devleti, Selçuklulara bağlandı. Karahanlı devlet adamları, Mesud b. Muhammed'i hükümdarlığa getirdi.

Mesud'un hükümdarlığı devrine ait bir bilgi yoktur. Mesud Han'dan sonra, Selçuklu sultanı Berkyaruk, arka arkaya üç hükümdar tayin etti. Bunlardan üçüncüsü olan Cebrâil Han, Selçuklu şehzadeleri arasındaki saltanat kavgalarından faydalanarak, Horasan'ı ele geçirmek istedi. Bu sırada Horasan valisi olan Sencer, Tirmiz şehri için yapılan savaşı kazandı ve Cebrâil Han'ı esir alıp, 1102'de idam ettirdi. Bu zaferden sonra Sultan Sencer, Mâverâünnehir'i yeniden teşkilatlandırdı. Karahanlı sülalesinden olup, Selçuklu sarayında büyüyen yeğeni Muhammed bin Süleyman'ı Arslan Han unvanıyla Semerkand'da kağan ilan etti.

Sultan Sencer, Muhammed Han'ın ölümünden sonra Batı Karahanlı tahtına sırasıyla, Ebü'l-Meâlî el-Hasan b. Ali, Ebu Muzaffer İbrahim b. Süleyman ve Mahmud b. Muhammed'i tayin etti. Sultan Sencer'in ölümünden sonra Oğuzlar, II. Mahmud Han'a hükümdarlık teklif ettiler. O, önce oğlu Muhammed'i gönderdiyse de, bir süre sonra Oğuzların hükümdarı oldu. II. Mahmud ve iki oğlunun ölümü ile, Karahanlılar'ın hâkimiyeti Ali Tegin'in soyundan gelenlere geçti.

Ülkedeki isyanları Buhara'daki Hanefî alimi Muhammed b. Ömer'in vasıtasıyla yatıştıran Ali Han, 1160 senesinde vefat edince, yerine kardeşi Ebü'l-Muzaffer Mesud b. Hasan geçti. II. Mesud Han, iç işlerini düzene soktu. 1178 yılında vefat eden II. Mesud Han'ın yerine kardeşi Fergana hâkimi Hüseyin b. Hasan'ın oğlu İbrahim hükümdar oldu.

Onun vefatıyla yerine oğlu 1204 senesinde büyük kağan oldu. Osman Han önce Karahıtalara tâbi olmasına rağmen, Müslüman Gurluların, Moğollar tarafından yok edilmesini engellemek için gayret sarf etti. Karahıtalı saldırısına karşı Muhammed Harezmşah ile iyi ilişkiler kurdu. Muhammed Harezmşah'ın kızı ile evlenip, âdet olduğu için bir yıl Harezm'de kaldı. 1211 senesinde Semerkand'a dönen Osman Han, Karahıtalar'ın gücünden çekinerek onlarla ittifak kurdu. Bu hareketi, Muhammed Harezmşah'ın Mâverâünnehir'i almasına sebep oldu. Yakalanan Osman Han, 1212'de idam edildi ve O'nun ölümüyle, Batı Karahanlı Devleti sona erdi.

1141 yılında Batı Karahanlı Devleti, Karahıtalar'ın istilasına uğrayınca, Fergana'da merkezi Özkend olmak üzere müstakil bir Karahanlı devleti kuruldu. İlk hükümdarı, Gelâleddünye ve'd-dîn Hüseyin b. Hasan olup, Fergana kağanları, Türkçe Tuğrul Kara Hakan unvanını taşırlardı. Unvanlarında Türk kelimesi de kullanan Fergana Kağanlığı, 1211 veya 1212 senelerinde, Muhammed Harezmşah'ın tâbiyetine girdi.⁴⁶

2.10. GAZNELİLER

Gazne'de 962-1187 yılları arasında hüküm süren Türk-İslâm devletidir. Sâ mânî Devletinin (819-1005) en parlak devirlerinde çok sayıda Türk, gruplar hâlinde Mâverâünnehir yoluyla İslâm dünyasına getirilmekteydi. 912 yılından itibaren ise Sâ mânî Devletinin vali ve komutan kadrolarında, Türk isimleri de görülmeye başlandı. İşte bu Türk komutanlardan biri de Gazne Devletini kuracak olan Alptegin'dir. Alptegin, 961 senesinde vezir Ebû Ali Muhammed Belâmî ile birleşerek, Sâ mânî Şehzâdesi Nasr'ı tahta oturtmak istediye de bu arzusunu gerçekleştiremedi. Bunun üzerine kendisine bağlı birliklerle Afganistan'daki Gazne'ye çekildi ve burada bulunan Levik Hânedânını bölgeden uzaklaştırarak, şehre hakim oldu. Böylece Gazne Devletinin temelini attı (962).

Alptegin'in, 963'te ölümü üzerine yerine geçen oğlu Ebû İshak İbrahim, dört yıla yakın süren saltanatında Sâ mânîlerle dost geçinme yolunu tercih etti. Ölümünden sonra 966'da yerine Bilge Tegin geçti. Bilge Tegin, Buhara'da Sâ mânî komutanlarından Fâik'in, üzerine gönderdiği bir orduyu bozguna uğrattı. Bu mağlûbiyetten sonra bir daha Buhara'dan Gazne'ye ordu gönderilmedi. Bilge Tegin, 975'te Hindistan üzerine yaptığı

⁴⁶ N. Yazıcı, *age.*, s. 135-139.

seferde Gerdiz Kalesini kuşatırken şehid düştü. Yerine geçen Pîrî Tegin, devleti yönetecek hususiyetlere sahip olmadığından, beş yıllık saltanattan sonra, tahtı Sebük Tegin'e bıraktı.

Gazneli devletinin asıl kurucusu olan Sebük Tegin, Toharistan ve Zabülistan'la Zemindaver eyaletini, Gor bölgesini ve Belucistan'ın bazı yerlerini ülkesine kattı. 979'da Hindistan'ın kuzeybatısında yerli hükümdarların en güçlülerinden Caypal'ı yenilgiye uğratarak, Hindistan hâkimiyetine ilk adımı atmış oldu. Kâbil Nehri boyunca Peşâver'e kadar ilerleyerek, bu bölgelerde İslâmiyet'in yayılmasını sağladı. Sebük Tegin'in 997'de ölümünden sonra, yerine oğlu İsmail geçti. Ancak, kısa bir süre sonra, tahtı ağabeyi Mahmud'a bırakmak zorunda kaldı.

Mart 997'de tahta çıkan Sultan Mahmud, Gazneli Devletinin kurucusu, Hindistan'a İslâm dinini yayan ve burada yüzyıllarca sürececek olan Türk hâkimiyetinin temellerini atmıştır. Sâmanoğullarının yıkılışına rastlayan bir zamanda tahta çıkan Sultan Mahmud, ilk iş olarak Horasan'da hâkimiyetini tesis etti. Zaman zaman Karahanlılar'la rakip duruma düşmekle beraber, Hindistan ve İran fetihleri için müsait bir zemin ve elverişli şartlar buldu. Şiîlere karşı halifeyi şiddetle savundu ve Sünnî mezheplerin koruyucusu oldu. Sultan Mahmud, İran, Irak ve Harezm'i ülkesine kattıktan sonra, Hindistan üzerine on yedi sefer düzenledi. 1000 yılında Peşâver şehrini aldı. Ertesi yıl Hindistan ordusunu yenip, Hindistan'ın en zengin eyaletlerinden biri olan Pencab'ı ele geçirerek, Hindistan'ın kuzeyine tamamen hâkim oldu. Beşinci seferinde, Ganj Vadisini ele geçirdi. Sekizinci Seferinde ise, yüz elli bin kişilik Hindu ordusunu imha etti. En meşhur seferi olan on birinci seferinde ise Gucerat'a girdi ve büyük ganimetle geri döndü. Sultan Mahmud, 1030'da öldüğü zaman, Gazneli Devleti, batıda Âzerbaycan hudutlarından, doğuda Hindistan'ın Yukarı Ganj Vadisine, Orta Asya'da Harezm'den Hint Okyanusu sahillerine kadar uzanan çok geniş bir sahaya yayılmıştı.

Sultan Mahmud'dan sonra yerine oğlu Muhammed geçti ise de, bu sırada Isfahan ve Rey umumî valisi bulunan kardeşi Mesud tarafından tahttan indirildi. Ekim 1030'da tahta çıkan Sultan Mesud, iyi bir asker olmakla beraber, babasının komşularla iyi geçinme siyasetini devam ettiremedi. Özellikle, Selçuklular'la olan geçimsizlikleri, uzun ve kanlı savaşların çıkmasına sebep oldu. Horasan'ın bir kısmını alma başarısını gösteren Selçuklulara karşı, Dandanakan Meydan Savaşı'nda (1040) Sultan Mesud büyük bir mağlûbiyete uğradı. İran, Harezm ve Mâverâünnehir'e Selçukluların hâkim olmaları, Gaznelileri Afganistan ve Hindistan toprakları üzerinde yaşamaya mahkûm

etti. Bu mağlûbiyetten sonra, Gazne'ye dönerek ailesini ve hazinelerini toplayan Sultan Mesud, Lahor'a gitmek üzere yola çıktı. Ancak, yolda muarızları tarafından yakalanıp hapsedildi ve Girî hapishanesinde yeğeni tarafından 1041'de öldürüldü. Yerine, daha önce tahttan indirilip kör edilen kardeşi Muhammed çıkarıldı. Babasının öldürüldüğünü duyan Mevdûd, Belh'den Gazne'ye yürüyerek, Muhammed'i tahttan indirip hükümdar oldu.

Mevdûd'un saltanatı (1041-1049), dış mücadelelerle geçti. Zamanında, Selçuklular önce Toharistan'ı, ardından Zemindaver'i ele geçirdiler. Diğer taraftan Delhi Racası da, bazı kaleleri almaya muvaffak oldu. Bunun yanı sıra, Gazneli hâkimiyetinden kurtulmak isteyen Gurlular da harekete geçtiler. Mevdûd'un 1049'da ölümü ile Gazneli Devleti karışıklık içinde kaldı. Tahta İkinci Mesud çıktı ise de, oğlu karşı çıktı. İkinci Mesud'un tahttan indirilmesi üzerine Bahâüddeve Ali tahta çıktı. Fakat bunun saltanatı da çok kısa sürdü. İki yıl geçmeden Mahmud'un oğlu Abdürreşîd tahta çıktı. Ancak tahta gözü olan komutanlardan Tuğrul Bey, onu öldürüp tahtı elde etti. 1040'tan beri artan Selçuklu baskısı, Tuğrul Bey zamanında durduruldu. Ülkede de eski asayiş yeniden sağlandı. 1059'da ölümü ile yerine çıkan kardeşi İbrahim, ilk iş olarak, Selçuklularla sulh yaptı. Oğlu Mesud'u, Selçuklu Sultanı Melikşah'ın kızı ile evlendirip dostluk tesis etti. Kuzey ve batıda bir kısım toprakların kaybedilmesine karşılık, Hindistan'da bazı kaleler ele geçirildi ve devletin sınırları Ganj Nehrine kadar uzandı.

Sultan İbrahim'in 1099'da ölümünden sonra, yerine geçen oğlu III. Mesud, babasının Hindistan fütuhâtı ve damadı bulunduğu Selçuklularla dostluğu devam ettirme politikasını iyi yürüttü. Ancak, 1115'te vefatı ile devlet yeniden asayişsizlik içine düştü. Kardeşler arasında taht rekabeti başladı. Tahta çıkan Şîrzâd'ı, kardeşi Arslan öldürttü. Arslan, diğer kardeşi Behram Şah üzerine yürüyünce Behram Şah, Selçuklu Sultanı Sencer'e iltica etti. Bu durum, yarım asırdan beri devam eden Selçuklu dostluğunu bozdu. Sultan Sencer, Gazne üzerine iki sefer düzenleyerek Arslan'ı yakalayıp öldürttü. Böylece Behram Şah 1117'de Gazne tahtını elde etti. Ancak bu tarihten itibaren Gazneliler, Büyük Selçuklu Devletine bağlı bir duruma geldiler. Bu devrin en önemli hadisesi Gurluların harekete geçmeleridir. 1128'de, Gur Melikü'l-Mülûk'u Kutbeddin'in Behram Şah tarafından öldürülmesi, Gurluların ayaklanmasına sebep oldu. Melik'in kardeşi Suri'nin Gazne'ye girmesi ile büyüyen isyan kısa sürdü. Fakat bir müddet sonra Alâeddin Hüseyin önce Gazne'yi, ardından Bust'u tahrip edip,

Gaznelilerin kuzeydeki hâkimiyetlerine son verdi. Oğuzların, 1152’de Gazne üzerine yürümeleri üzerine Behram Şah, burasını kesin olarak bırakıp Lahor’a çekildi.

Behram Şah, 1160’da ölünce, yerine oğlu Hüsrev Melik geçti. Bu sırada Gazne’de ikamet etmekte olan Gurlu emir Muizzeddin, 1173’ten itibaren Hindistan seferlerine başladı. Gur akınları karşısında yerli Khokharlarla anlaşmaya çalışan Hüsrev Melik, bunların hıyanetini anlayınca Muizzeddin’le anlaşmak için çare aradı. Ancak bir netice elde edemedi ve 1187’de esir düştü. Böylece Gazneli Devleti, Gurlu İmparatorluğuna ilhakla tarih sahnesinden çekildi. Son Gazneli Sultanı Hüsrev Melik ile oğlu Behram Şah, önce Gazne’ye oradan Firizkuh’a ve nihayet Belervan Kalesine götürülerek hapsedildi, birkaç yıl sonra, 1191’de, öldürüldüler.⁴⁷

2.11. HAREZMŞAHLAR (HARZEMŞAHLAR)

XI. yüzyıl sonlarında Harezm bölgesinde kurulan Türk devletidir. Harezmşahların atası Anuştegin, bir Türk kölesiydi. Büyük Selçuklu emirlerinden Bilge Tegin, onu satın alarak, saraya getirmiş ve özel olarak yetiştirmiştir. Selçuklu sarayında taştârlik vazifesinde bulunan Anuştegin, gösterdiği başarılar neticesinde, Harezm valiliğine getirildi. Ölümünden sonra oğlu Kutbeddin Muhammed, Harezmşah unvanı ile Sultan Sencer tarafından aynı vazifeye tayin edildi. Büyük Selçuklu Devleti’nin valisi sıfatıyla otuz yıl Harezm’i idare eden Kutbeddin, aynı zamanda Harezmşahlar Devletinin kurucusudur.

1127 yılında Kutbeddin Muhammed’in ölümü üzerine, yerine büyük oğlu Alâeddin Atsız tayin olundu. Atsız, ilk devirlerde Sultan Sencer’in seferlerine bizzat ordusuyla katıldı ve onun başarılarında büyük yardımı oldu. Atsız, aynı zamanda kendi siyasî nüfuzunu genişletmeye de çalışıyordu. Bu sebeple Cend ve Mangışlak gibi askerî bakımdan mühim merkezleri zaptetti. Ancak Atsız’ın bu faaliyetleri, Sultan Sencer’i kızdırdı ve takdir edilmesine yol açtı. Atsız, Sultan’ın bu tutumu üzerine, kesin olarak bağımsızlığını ilan etti. Sultan Sencer, bu duruma nihaî bir çözüm getirmek amacıyla, 1138 yılında, büyük bir ordunun başında, Harezm üzerine yürüdü. Yapılan savaşta Sencer, Atsız’ın ordusunu hezimete uğrattı. Harezm’in idaresini Süleyman bin Muhammed’e veren Sencer, 1139 yılında Merv’e döndü.

⁴⁷ Bkz. Erdoğan Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, Ankara 1989.

Atsız'ın, Harezm'de hâkimiyeti ele geçirmesi uzun sürmedi. 1140 yılında devletin başına geçen Atsız, Sencer'in yeni bir seferinden çekinerek, onu metbu tanımayı ve ona uymayı ihmal etmedi. 1156 yılında Atsız'ın vefatı üzerine, yerine veliaht Ebû Feth İl Arslan geçti. İl Arslan, daha hükümdarlığının başında, saltanatı hak sahibi olabilecek durumda bulunan amca ve kardeşlerini ortadan kaldırdı. İl Arslan'ın hükümdarlığını, Sultan Sencer de kabul etti. Ancak, Sencer'in çok geçmeden vefat etmesi ile, Doğu İran sahasında Selçukluların etkisi kalmadı. Böylece, bölgede Harezmşahlar kuvvetli duruma geldiler ve Selçuklularla bağlarını kopararak müstakil bir devlet oldular. Nişapur'u kendisine merkez yapan İl Arslan, 1170 yılında Tus, Bistam ve Damgan taraflarını fethetti.

İl Arslan, 1172 yılında vefat etti. Bundan sonra tahta geçen Alâeddin Tekiş, Harezmşahlar sülalesinin en kudretli şahsiyetlerindendir. Harezmşahlar Devleti, onun sayesinde imparatorluk hâlini aldı. Doğu İran ve Horasan'ı tamamen emri altına alabilmek için faaliyetlere girişti. Selçuklu Sultanı İkinci Tuğrul Şahı, giriştiği muharebede öldürttü. Tekiş, artık kendisini Selçukluların vârisi sayıyordu. Bağdat halifesinden Irak, Horasan ve Türkistan sahalarının hâkimiyetini tasdik eden saltanat menşûrunu aldı. İsmailîler elinde bulunan bazı kaleleri geri aldı. Bu geniş fütuhatları gerçekleştiren Tekiş, Harezm'e döndüğü 1200 yılında vefat etti. Yerine bu sırada Turziz muhasarasında bulunan oğlu Muhammed, Alâeddin unvanı ile tahta çıktı.

Alâeddin Muhammed'in ilk devirleri, daha babasının sağlığında istiklâl emelleri besleyen Melikler ve Gur sultanları ile mücadele hâlinde geçti. Harezmşahlar için en büyük tehlike Karahitaylar idi. Nitekim 1208 yılında, Karahitay ordusunu, büyük bir hezimete uğratan Alâeddin, Buhara'yı zaptetti. Harezmşahların bu haşmetli devresinde, doğuda büyük bir tehlike baş gösterdi. Bu tehlike, doğuda yalnız Harezmşahları ortadan kaldırmakla kalmayacak, bütün dünyanın tarihî mukadderatı üzerinde derin izler bırakacaktır.

Cengiz, 1219 yılı sonlarına doğru, iki yüz bin kişilik ordusuyla ilk olarak Harezmşahlara karşı harekete geçti. Harezmşahların, kuvvetlerini, büyük şehir ve kalelere dağıtmasından da istifade ederek, önemli merkezleri tek tek ele geçirmeye başladı. Abiskun'da bir adaya sığınan Alâeddin, çok geçmeden burada hastalanarak, 1220 yılında vefat etti ve yerine oğlu Celâleddin tahta çıktı. Harezmşahların bu son hükümdarının hayatı, maceralar ve kahramanlıklar ile dolu geçmiştir. Celâleddin Harezmşah, saltanatının daha ilk yıllarında, kendisini tanımak istemeyen Türk

kumandanlarının suikast tertipleri neticesinde Horasan'a çekildi. Burada toparlayabildiği kuvvetlerle, gece-gündüz demeden, var gücüyle Moğollara karşı çarpıştı. Neticede, batıya doğru yayılan bu istilâ selini bir müddet geciktirmeye muvaffak oldu. Celâleddin ile birlikte 1230'da Harezmşahlar Devleti de son bulmuştur.⁴⁸

2.12. BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ

Selçuklular, Türk-İslam devletlerinin en büyüklerindendir. Oğuzların Üçoklar kolunun, Kınık boyuna mensupturlar. X. yüzyılın sonu ile XI. yüzyılın başlarında İslam'ı kabul etmişlerdir. Devlete adını veren Selçuk Bey, Aral Gölü ile Hazar Denizi arasına hakim olan Oğuz Yabgu Devleti'nin kumandanlarından Dukak Subaşı'nın oğludur. Dukak ölünce, 17-18 yaşlarındaki Selçuk Bey, subaşı oldu. Genç yaşına rağmen yüksek mevkilere ulaşan Selçuk Bey'in devamlı artan bir itibara sahip olması, Yabgu ve eşini telaşlandırdı. Onu başlarından atmak için çare aramaya başladılar. Öldürülmekten çekinen Selçuk Bey, kabilesiyle birlikte oradan ayrıldı. Güney yoluyla, X. Yüzyılın sonlarında Seyhun nehri kenarında bulunan Cend şehrine gelmişlerdir.

Selçuk Bey'in idaresindeki Türkler, kısa zamanda İslam'ı kabul ettiler. Bu durum, Yabgu ile aralarını iyice açtı. "Müslümanlar, gayrimüslimlere haraç vermez" diyen Selçuk Bey, Yabgu'nun haraç memurlarını kovdu ve bağımsızlığını ilan etti. Gayrimüslim Türklere karşı savaşmaya başladı. Selçuk Bey'in, bağımsızlığını ilan edip, Yabgu'ya haraç vermeyerek, Müslüman olmayanlarla mücadeleye girişmesi, çevrede tanınıp itibar kazanmasına yol açtı. Oğuz Yabgusuna karşı olan Türkler, etrafında toplandı. Müslümanlardan da destek alan Selçuk Bey, Müslüman olmayan Türkler üzerine yaptığı seferlerle şöhret kazandı. Onun bu şöhreti, Maverâünnehir'de üstünlük sağlamaya çalışan Müslüman devletlerden birisi olan Sâ mânîlerle anlaşmasını sağladı. Sâ mânî sultanı, Selçuk Beye, devlet sınırlarını diğer Türk akınlarına karşı korumasına karşılık, Buhara yakınlarındaki Nûr kasabasına yerleşme izni verdi.

Selçuk Bey, Mikâil, Arslan, İsrâfil, Yusuf ve Musa adlarındaki oğullarıyla Büyük Selçuklu Devletinin temelini atıp, Tuğrul ve Çağrı adında iki torun bırakarak, yüz yaşlarında vefat etti. Selçuk Bey'in büyük oğlu, Tuğrul ve Çağrı beylerin babası

⁴⁸ İbrahim Kafesoğlu, **Harzemşahlar Devleti Tarihi**, Ankara 1992; Celaleddin Harzemşah dönemiyle ilgili olarak ayrıca bkz. Şehabeddin Ahmedün-Nesevi, **Celalüttin Harezemşah** (nşr. N. Asım), İstanbul 1934; Aydın Taneri, **Celalü'd-Din Harizmşah ve Zamanı**, Ankara 1977.

olan Mikâil, babasının sağığında ölmüştü. İkinci büyük oğlu olan Arslan Bey, babasının yerine geçti. Yabgu unvanını alarak, Selçuklular da denilmeye başlanan ailesini teşkilatlandırdı. Karahanlılar'ın Sâ mânî Devletine son vermesi üzerine, Özkend'den kaçan Sâ mânî şehzadelerinden İsmail Muntasır'ın, Arslan Yabgu'ya sığı nması, Karahanlılarla aralarının açılmasına sebep oldu. Arslan Yabgu komutasındaki Selçuklular, Karahanlılar karşısında başarılı muharebeler yaptılar.

Selçukluların güçlenmesi, bölgenin hâkimi Karahanlılar ile Gazneliler'i zor durumda bıraktı. Karahanlı-Gazneli işbirliğiyle 1025'te Arslan Yabgu, Gaznelilerce yakalanıp, Hindistan'daki Kâlencer Kalesine hapsedildi. Bu hadiseden sonra, Selçuklularla Gazneliler arasında, açık bir mücadele başladı. Onun esareti yıllarında Selçuklular, ortak hükümdar sistemiyle yönetildi. Musa'yı yabguluğa, Yusuf'un oğlu İbrahim'i de yınallığa getirdiler. Mikâil'in oğulları Tuğrul ve Çağrı Beyler, amcalarının hakimiyetini tanımakla birlikte, ayrı bölgelerde yaşamaya başladılar.

Selçuklular, kalabalık hayvan sürüleri ve atları için, bol otlaklı, geniş yaylalar aramışlar, bu amaçla zaman zaman, komşuları Karahanlılar ve Gaznelilerin sınırlarına taşıp, yerli halkın şikâyetlerine sebep oldular. Onların bu durumunu kendileri için tehlikeli gören Karahanlılar, Selçuklu ailesi içinde karışıklık çıkarmak istedilerse de başaramadılar. Üzerlerine kuvvet gönderildi. Hatta Yusuf Bey öldürüldü. Musa Yabgu ile birleşen Tuğrul ve Çağrı Beyler, Karahanlı kuvvetlerini yenerek, Yusuf Bey'in intikamını aldılar. Siyasî durum iyice gerginleşti. Bölgede değişiklikler oldu. Bir baskınla Selçuklular bir hayli zayiata uğratıldılar. Bunun üzerine Çağrı Bey, dağılan Selçuklulardan üç bin kişilik bir süvari kuvvetiyle, Gazneli mukavemet mevkilerini aşarak, Doğu Anadolu sınırlarına kadar gitti. Van Gölü havzasından, kuzeyde Tiflis'e kadar uzanan bölgede keşif harekâtı yaptı. Ermeni ve Gürcü kuvvetlerini yenerek, bölgenin otlak ve yaylaklarının keşfiyle, gerekli siyasî, etnik, kültürel ve askerî stratejik bilgileri topladı. Bizans şehirlerine girdi. Keşif harekâtı neticesinde, bölgenin, Selçukluların yerleşmesine müsait olduğunu tespit ederek Tuğrul Bey'e bildirdi.

Selçukluların esir yabgusu Arslan, 1032 yılında, Hindistan'da hapsedilmiş bulunduğu Kâlencer Kalesinde ölünce, Gaznelilerle ilişkiler daha da bozuldu. Musa Yabgu ile yeğenleri Çağrı ve Tuğrul Beyler kumandasındaki Selçuklu ve Türkmen güçleri, bölgenin en stratejik mevkiinde yer alan ve Gaznelilere ait olan Horasan'a ani bir taarruzla girerek, Merv, Nişabur ve Serahs havalisini ele geçirdiler. Gazne sultanı Mesud, Selçukluları tanımak zorunda kaldı. Musa Yabgu'ya, Tuğrul ve Çağrı beylere

bulundukları yerlerin valiliklerini verdi. 1035 yılında yapılan bu antlaşma, dört ay gibi kısa bir süre devam etti. Yeniden başlayan Gazneli-Selçuklu mücadelesi, daha da şiddetlendi. Selçuklular, hafif süvari kuvvetleriyle, Gaznelilere çok kayıp verdirdiler. 1038 yılında Serahs civarında yapılan savaşta, Gazneli ordusu ağır bir yenilgiye uğradı. Gazneli Sultan Mesud, büyük bir devlet adamı, cesur bir kumandan olmasına rağmen, bu yenilgiden sonra, Nişabur'u Selçuklulara bırakıp, kesin sonuç alınacak büyük savaşı devamlı geciktirdi. Tuğrul Beyin üvey kardeşi İbrahim Yınal, 1038'de Nişabur'u alıp, Tuğrul Bey adına hutbe okuttu. Nişabur'a gelen Tuğrul Beyi muhteşem bir törenle karşıladı. Tuğrul Bey, Sultanü'l-Muazzam (Büyük Sultan), Çağrı Bey de Melikü'l-Mülûk (Hükümdarların Hükümdarı) unvanını aldı. Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluş ve istiklâlini (bağımsızlığını) ilan ettiler. Selçuklu-Gazneli mücadelesi, 23 Mayıs 1040 Dandanakan Meydan Savaşı ve Selçukluların üstünlüğü ele geçirmesiyle neticelendi.

Dandanakan'ın muzaffer başkumandanı Çağrı Bey, zafer sonrasında verilen toy, yani büyük ziyafette, üstün idarecilik vasfı ve keskin siyasî zekâsını takdir ettiği kardeşi Tuğrul Bey'i Selçuklu Sultanı ilan etti. Merv, başkent yapıldı. Toplanan kurultayda, fethedilecek yerlerle, idareciler tespit edildi. Ceyhun ile Gazne arasındaki bölge Çağrı Beye, Bust-Sistan havalisi Musa Yabgu'ya, Nişabur'dan itibaren bütün batı bölgeleri Tuğrul Beye verildi. Çağrı Beyin oğlu Yakutî ile İbrahim Yınal, batı cephesinde görev aldılar. Hanedandan Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış, Cürcân ve Damgan'a, Çağrı Beyin oğlu Kara Arslan Kavurd ise, Kirman havalisine tayin olundular. Görev taksiminin ardından, kısa zamanda, kuzeyde Harezmi dâhil, Maverâünnehir, Sistan, Mekran bölgesi, Kirman ve civarı, Hürmüz emirliği, hatta Arabistan Yarımadasında Umman ve dolayları ile Cürcân, Bâdgis, Huttalân tamamen zaptedildi. Tuğrul Bey, Taberistan, Kazvin, Dihistan, İsfahan, Nihavend, Rey ve Şehrezur'u alarak devletin sınırlarını genişletti. 1046'da Gence, 1048'de Erzen, Karaz, Hasankale, Erzurum ve havalisindeki Gürcü, Ermeni ve Bizans orduları yenilgiye uğratıldı.

Henüz yeni kurulan devlet, kısa zamanda, Büveyhîlerin işgalindeki Bağdat hariç, bölgedeki bütün İslam topraklarına hâkim oldu. Sultan Tuğrul, Büveyhîlerin işgalindeki halifelik merkezi olan Bağdat'ı kurtarmak için, Abbasî halifesi El-Kaim bi-Emrillah'ın davetiyle 17 Ocak 1055'te Bağdat'a girdi. Halifenin, âlimlerin ve Sünnî Müslümanların büyük memnuniyetle karşıladığı Tuğrul Bey, Büveyhî Hükümdarlığını yıkarak, Abbasî halifeliğini yeniden ihya etti. İslam dünyasının takdirini kazanıp, büyük iltifatlara kavuştu. Halifeliğe karşı yapılan Fatımî saldırılarını bertaraf etti. Halifelik makamına ve

Bağdat şehrine hizmetinden dolayı, 25 Ocak 1058'de Tuğrul Beye iki altın kılıç kuşatan Halife, onu, doğunun ve batının hükümdarı ilan etti. Selçuklu sultanının, halife tarafından "Dünya Hakanı" ilan edilmesi, Türklere büyük itibar kazandırdığı gibi, alplik ruhunu okşayarak, İslamı yayma çabalarına daha fazla sarılmalarına yol açtı. Aynı yıl Tuğrul Bey, tahrikler sebebiyle isyan eden üvey kardeşi İbrahim Yınal'ı cezalandırdı. Çağrı Bey, yetmiş yaşlarında 1060'ta, Tuğrul Bey ise 1063'te yine yetmiş yaşında vefat etti. Tuğrul Bey, devletini sağlam temeller üzerine oturtturarak, sınırlarını Ceyhun'dan Fırat'a kadar genişletti. Anadolu üzerine yaptırdığı akınlarla, Bizans yönetiminde bulunan bölgenin Türk yurdu olması için ilk harcı koydu.

Tuğrul Beyin oğlu olmadığından, Çağrı Beyin oğlu Muhammed Alparslan, Selçuklu sultanı oldu. Başa geçer geçmez, amcasının veziri Amîdülmülk'ü görevden alarak, yerine Nizamülmülk'ü tayin etti. Sultan Alparslan, tahta geçmek iddiasında bulunan diğer rakiplerini bertaraf ettikten sonra, batıya yönelerek fetihlere başladı. Kafkaslardan dolaşp mahallî küçük krallıkları itaati altına aldı. Doğu Anadolu'nun kuzeydoğu ucundaki meşhur Ani kalesini 1064'te fethederek, 16 Ağustos 1064'te Kars'a girdi. Sultan, 1065 yılı sonlarında doğuya yönelerek, Üst-Yurd ve Mangışlak taraflarına yürüdü. Alparslan, 1067 senesinde Kirman meliki olan kardeşi Kavurd'un isyanıyla karşılaştı. Bu isyanı kısa sürede bastırdı. Öncelikle Müslümanlar arasında birliğin sağlanmasını arzu eden Alparslan, Bahreyn taraflarındaki Karmatîler ve Önasya'daki Şîî-Fatımî kalıntıları temizlemek için harekete geçti. Şîî-Fatımî baskısının İslam ülkeleri üzerinden kalkmakta olduğunu gören Mekke şerifi, Alparslan'a itaatini arz ederek, hutbeyi Abbasî halifesi ve Sultan Alparslan adına okutmaya başladı. Doğuda ve Batıda sistemli bir şekilde yapılan fetih hareketleri; 1067 yılında Anadolu'da başlatılan yıpratma ve yıldırma akınları, 26 Ağustos 1071'deki Malazgirt Savaşı'na kadar devam etti. Malazgirt Zaferiyle Selçuklulara kapıları açılan Anadolu, Türkiye Türklerinin istikbaldeki yurdu durumuna girdi.

Malazgirt Zaferi sonrasında, Bizans imparatoru Diogenes ile yapılan antlaşma, tahttan indirildiği için uygulanamadı. Sultan Alparslan, antlaşmanın silah zoruyla tatbikini kumandan ve beylerine emrederek, bütün Anadolu'nun fethini istedi. Selçuklu emrindeki Türkmen boyları, Orta Asya'dan batıya sevk edilerek, Doğu Anadolu'daki Bizans hududuna gönderildi. Selçukluların gaza akınlarına karşı koyamayan Bizans kale ve garnizonları, Türklerin eline geçti. Türk akınları, Marmara Denizi sahillerine kadar uzandı ve fethedilen Anadolu, iskân edildi. Anadolu'nun Türkleşip İslamlaşması için

gerekli bütün tedbirler alındı. Sultan Alparslan, çıktığı Maverâünnehir seferinde, esir alınan bir kale kumandanı tarafından şehit edildi. Türk tarihinin büyük sultanlarından olan Alparslan, enerjisi, disiplini, yiğitliği ve adaletiyle temayüz etmişti. Alparslan vefat ettiğinde, devlet toprakları, doğuda Kaşgar'dan, batıda Ege kıyıları ve İstanbul Boğazına, kuzeyde Hazar-Aral arasından, güneyde Yemen'e kadar olan bir bölgeye yayılmıştı.

Alparslan'ın yerine oğlu ve veliahtı Melikşah, Selçuklu sultanı oldu. Sultanlığını tanımayan amcası Kavurd ile, Kerez'de yapılan savaşı kazanan Melikşah, birkaç gün sonra Kavurd'un ölümüyle, devlet içinde asayiş kısa sürede sağladı. İç işlerini halleden Melikşah, taht mücadelesinden faydalanarak Selçuklu hudutlarına saldıran Gazneliler'le Karahanlılar'a karşı sefere çıkıp onları anlaşılmaya mecbur etti. Doğu sınırlarının güvenliğini sağlayan Melikşah, babasının veziri ve kendisinin de hocası olan, sapık ve Batınî akımlara karşı Sünnîliğin müdafaası için Nizamiye Medreselerini kuran Nizamülmülk'ten vezirliğe devam etmesini istedi. Bu sayede Selçuklu Devletine ve İslam dünyasına çok hizmet etmesine vesile oldu. Sultan Melikşah, çok sakin, affedici, fakat devlet ve millet işlerinde çok ciddî, müstesna bir şahsiyetti. Devrinde bozkırlardaki Türk boylarını, bütün İran'ı, Arabistan'ı, Suriye ve Filistin'i yönetimi altına aldı. Anadolu'nun fethi üzerinde hassasiyetle durup, babasının görevlendirdiği amcaoğlu Kutalmışoğlu Süleyman Şah ve Türkmen beylerinden Alp İlig, Artuk Bey, Mansur, Dolat gibi komutanlarla fetihleri sürdürdü. Selçuklu komutanları, Bizans'ın Türklere karşı kurduğu Ölmezler adlı askerî birlikleri mağlup ettiler. Artuk Bey, Bizans kuvvetlerini, 1074'te Sapanca çevresinde yenerek, yüzbinden fazla Türk'ü, İzmit'ten Üsküdar'a kadar olan sahaya yerleştirdi.

Kutalmışoğlu Süleyman Şah, güneydoğu harekâtıyla, Adana dolaylarını fethetmekle meşguldü. Fırat'ı geçerek Çukurova, Maraş, Tarsus, Antep ve Urfa'ya dağılan Ermeni ve ücretli Frank askerlerini Antakya'da, Gümüştigin de Nizip, Âmid (Diyarbakır) ve Urfa civarında Bizans kuvvetlerini mağlup ettiler.

Artuk Bey, Sultan Melikşah'ın emriyle, Doğu harekâtını idare etti. 1074-1077 yılları arasında Sivas, Tokat, Çorum havalisini, Yeşilırmak ve Kelkit havzalarını ele geçirdi. Artuk Beyden sonra yerine Danişmend Gazi geçerek, Amasya ve civarını Karadeniz'e kadar aldı. Mengüçük Gazi, Şarkî Karahisar, Erzincan ve Divriği havalisini; Ebü'l-Kasım da Erzurum ve Çoruh bölgesini fethetti.

Orta, Kuzeybatı ve Batı harekâtını Kutalmışoğlu Süleyman Şah idare edip, Bizanslılarla mücadele ve onların âsi kumandanlarıyla ittifak yaptı. Bizanslılar, Balkanlar'daki iktidar mücadelesi ve iç hadiseler üzerine, Selçuklulardan yardım istediler. Yardım talepleri, Selçukluların çıkarları doğrultusunda karşılandı. Süleyman Şah, İznik'e yerleşerek, bu şehri, Türkiye Selçukluları Devletinin merkezi yaptı. Selçuklular, Anadolu'da sahil şehirleri dışında, Toroslar ve Çukurova'dan Üsküdar'a kadar bütün bölgeye yerleştiler. Bu durum karşısında Avrupalılar, Çin'e elçilik heyeti göndererek, Selçukluların doğudan sıkıştırılmasını istediler. Ancak, sonuç alamadılar. Diyarbakır bölgesinin fethi için Selçuklu seferleri, Fahrüddeve Cüheyr'in İsfahan'a gelmesiyle başladı. Fahrüddeve, buradaki Şîî itikadlı Karmatîlerin yola sokulması için çalışan Artuk Bey ve bağlı kuvvetlerle birlikte Diyarbakır'a doğru yola çıktı.

Fahrüddeve'nin komutasındaki birlikler, çevredeki Mardin, Hasankeyf, Cizre ve daha otuz kadar kaleyi ele geçirdi. Diyarbakır, Fahrüddeve'nin oğlu Zaimüddeve emrindeki kuvvetlerin 4 Mayıs 1085'te şehre girmesiyle düştü ve Mervanîler Devleti ortadan kalktı. Musul'un fethine memur edilen Aksungur ve diğer Türkmen emîrleri şehre savaşımadan girdiler. Fethi takiben Musul'a gelen Melikşah, büyük bir törenle karşılandı. Musul emîrliğine Şerefüddeve'yi tayin etti.

Bu sırada Atsız, uzun süre kuşattığı Şam'ı 1076 Martında Selçuklu topraklarına kattı. Dimaşk'ın alınmasından sonra, camilerde okunan Şîî-Fatimî ezanını yasaklayarak, cuma hutbesini Halife Muktedî ve Sultan Melikşah adına okuttu. Sultan Melikşah, kardeşi Tutuş ile Kutalmışoğlu Süleyman Şahın mücadelesi üzerine 1086'da İsfahan'dan hareket ederek, Suriye'de asayişini yeniden tesis etti. Halep valiliğini Aksungur'a, Urfa'yı Bozan'a, Antakya'yı da Yağısıyan'a verdi. 1087 yılında Melikşah, Süveydiye kıyılarından Akdeniz'e ulaştı. Böylece Uzakdoğudan Ortadoğu'ya kadar hakimiyet kurdu. Dönüşte hilafet merkezi olan Bağdat'ı ziyaret etti. Halife Muktedi tarafından iki kılıç kuşatıldı ve 25 Nisan 1087'de "Dünya Hükümdarı" ilan edildi.

Selçukluların Türklüğe, İslam dünyasına ve insanlığa yaptıkları hizmetlerle kısa sürede yükselmeleri, düşmanlarını hızlı bir faaliyet içine soktu. Bizanslılarla ve sapık fırkalarla mücadele eden âlim ve kumandanlar suikastla öldürülüyordu. 1092 senesinde, önce Selçukluların ünlü veziri Nizamülmülk, Hasan Sabbah'ın fedailerinden bir Batınî tarafından, arkasından Sultan Melikşah, Bağdat'ta zehirlenerek şehit edildiler.

Melikşah'ın ölümüyle başlayan saltanat mücadelesinde Şam meliki Tutuş, derhal sultanlığını ilan etti. Bu arada Melikşah'ın hanımı Terken Hatun da, küçük oğlu

Mahmud'u sultan ve torunu Cafer'i halifenin veliahdı yapmak için bütün gücüyle uğraştı ve 1092'de Mahmud'un saltanatını ilan ederek, namına hutbe okutmaya muvaffak oldu. Yine bu arada taraftarlarıyla Rey'e çekilen Berkyaruk da sultanlığını ilan etti ve Terken Hatun'un üzerine gönderdiği orduyu Burucerd'de bozguna uğrattı. Terken Hatunun, Gence meliki İsmail'i yanına çekmesi de bir yarar sağlamadı. Terken Hatunun bir suikast neticesinde öldürülmesiyle, saltanat mücadelesi, Tutuş'la Berkyaruk arasında kaldı. Tutuş, Rey üzerine yürüdüysen de, 1093 yılında vuku bulan uzun mücadeleler sırasında birçok emîr, Berkyaruk tarafına geçti. Bu sayede Berkyaruk, karşısında orduyu bozguna uğrattı. Ayrıca Tutuş'un ölümüyle bütün rakiplerini bertaraf ederek, Bağdat'ta adına hutbe okuttu.

Sultan Berkyaruk zamanında Selçuklu Devleti, Irak ve Horasan, Suriye, Kirman⁴⁹ ve Türkiye Selçukluları olmak üzere dörde bölündü. Ayrıca Doğu Anadolu'nun çeşitli yerlerinde Türkmen beylikleri ve Atabeglikler ortaya çıktı. Berkyaruk, parçalanmış Selçuklu İmparatorluğunu toplamaya başladığı bir sırada, Haçlı orduları da Suriye'ye geldi. Berkyaruk, Haçlılara ve onların Antakya Kuşatmasına karşı Kürboğa'yı ve Artuklu beylerini sefere gönderdi. Anadolu'dan geçen Haçlılar, Suriye'ye vardıkları zaman sayıları oldukça azalmıştı. Ancak, Şîî-Fatımîlerin, Sünnî Müslümanlara karşı Haçlılarla ittifak yapmaları, ayrıca Suriye emîrleri arasındaki güvensizlik ve rekabetler, Tutuş'un oğlu Dukak ile birlikte Suriye kuvvetlerinin haber vermeden çekilmesi, Frenklerin taarruza geçerek, Türkleri bozguna uğratmalarına sebep oldu. Neticede ilerlemeye devam eden Haçlılar, Antakya'yı işgalden bir yıl sonra Kudüs'ü ele geçirip, şehirde yaşayan yetmiş bin Müslüman ve Yahudi'yi, hunharca katlettiler. Bu arada Gence Meliki ve kardeşi Muhammed Tapar, Berkyaruk'a saltanat iddiasıyla isyan etti. Berkyaruk, 1100 senesinde Sefîdrud'da mağlup olmasına rağmen, Muhammed Tapar'ı arka arkaya dört kez bozguna uğrattı. Ahlat'a sığınan Muhammed Tapar, buranın hükümdarı Sülemen'i ve Ani emîri Menuçehr'i hizmetine alarak yeniden savaşa hazırlandıysa da, Sultan Berkyaruk çok kan aktığını, memleketin harap, emîr ve askerlerin yorgun düştüğünü, hazinenin boş kaldığını, vergilerin tahsil edilemez hale geldiğini ve nihayet İslam düşmanlarına fırsat verildiğini beyan ederek, gönderdiği bir elçiyle kardeşini barışa ikna etti. Böylece 1104'te Azerbaycan'da Sefîdrud hudut olmak üzere, Kafkasya'dan Suriye'ye kadar bütün vilayetlerde, Muhammed Tapar, sultan

⁴⁹ Bu devletler hakkında bkz. Erdoğan Merçil, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, Ankara 1991, s. 43-102; aynı yazar, **Kirman Selçukluları**, Ankara 1989; Ali Sevim, **Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi**, Ankara 1983.

tanındı. Bağdat, Rey, Cibal, Taberistan, Fars, Huzistan, Azerbaycan, Mekke ve Medine'nin idaresi de Berkyaruk'ta kaldı.

Büyük Selçuklu Devleti, iki devlete ayrılmak suretiyle, Türkiye ile birlikte üç Selçuklu sultanı ortaya çıktı. Ancak bu durum çok uzun sürmedi. Çünkü Berkyaruk, hastalıklı olduğu için 1104 yılında, yirmialtı yaşındayken vefat etti. Sultan Berkyaruk, ülkesini düşünen ve milletin refahı için çalışan bir kimseydi. Ancak, kardeş kavgalarının, memleketin birlik ve beraberliğe en muhtaç olduğu bir döneme rastlaması Berkyaruk'u çok üzdü. Buna rağmen fırsat buldukça Haçlı kuvvetleri üzerine asker sevk etmekten ve darbeler vurmaktan geri kalmadı.

Berkyaruk'un vefatından sonra Muhammed Tapar, Bağdat üzerine yürüyerek, fazla zorluk çekmeden 1105'te tek başına sultan oldu. Önce amcasının oğlu Mengübars'ın isyanını bastırdı. Daha sonra ülkede uzun zamandır karışıklık çıkaran, anarşiyi tahrik eden Batınîlere karşı mücadele etti. 1107'de, Batınîlerin merkezi olan Alamut Kalesi kuşatıldı ve çok sayıda Batınî öldürüldü. Selçuklular arasındaki karışıklıklardan faydalanan Haçlılar, Birinci Haçlı Seferi sonunda Suriye'de Haçlı devletleri kurmaya başladılar. Sultan Muhammed Tapar, bunların üzerine ordular gönderdiyse de, kumandanlar arasında tam anlaşma sağlanamadığından kesin sonuca gidilemedi. Sefer kumandanı Emîr Mevdud, Şam Ümeyye Camii'nde bir Batınî tarafından öldürüldü. Sultan, Haçlılara karşı Aksungur'u kumandanlığa getirdi. Bu arada kardeşi Sencer'i Suriye ve Horasan'daki Batınîlerle mücadele etmekle görevlendirdi. Alamut üzerine de bir ordu gönderdi. Sultan Muhammed Tapar'ın 1118'de vefatı sebebiyle, bu fesat ocağı ortadan kaldırılamadı. Sultan Muhammed Tapar, İsfehan'da yaptırdığı medresenin bahçesine defnedildi. İleri gelen devlet adamları, Muhammed Tapar'ın henüz küçük yaştaki oğlu Mahmud'u tahta geçirdilerse de, Melikşah'ın oğlu ve Horasan meliki olan Sencer, yeğeni Mahmud'un sultanlığını kabul etmeyerek, saltanat iddiasında bulundu. 14 Ağustos 1119 tarihinde yapılan Save Savaşını kazanarak sultanlığını ilan eden Sencer, yeğenine evlat muamelesi yaptı ve kendi egemenliğini tanımak şartıyla, Rey hariç, batı ülkelerinin hakimiyetini ona bıraktı.

Sultan Sencer, batı işlerinden çok doğu ile uğraştı. Gazneliler'le savaştı. Karahanlılar'ı kendisine bağladı. Zamanı, Selçukluların son parlak devriydi. Bu arada Büyük Selçuklu Devletini iki büyük tehlike tehdit ediyordu. Bunlardan birisi, batıdan Anadolu ve Suriye'ye saldırmakta olan Haçlılar, diğeri doğudan gelen ve devletin doğu sınırlarını zorlayan Karahitaylardı. Sultan, yalnız bu ikinci tehlikeyle uğraştı. Doğru

Karahanlılar Devletini yıkarak Seyhun boylarını zorlayan Karahitaylarla çarpışan Sencer, onlarla 10 Eylül 1141 yılında yaptığı Katvan Meydan Savaşı'nı kaybetti. Bu muharebeden sonra, Seyhun nehrine kadar olan topraklar Karahitayların eline geçti. Katvan Meydan Muharebesiyle, Büyük Selçuklu Devleti tarihinde yeni bir devir başladı ve Selçuklu ülkesi, Müslüman olmayan Türk ve Moğol birliklerinin istilasına uğradı.

Sultan Sencer'in bu yenilgisinden faydalanmak isteyen Gur hükümdarı Alâeddin Hüseyin, yıllık vergiyi vermemek, sultanlık peşinde koşmak gibi davranışlarla, Sencer'e olan tâbiliğinden kurtulmaya çalışıyordu. Zaten, sınırlarını fazla genişletmesi, bölgenin güç dengesini bozmakta ve bu durum Sultan Sencer'i endişeye düşürmekteydi. Büyük kuvvetlere sahip olan Gurlular üzerine yürüyen Sultan Sencer, Haziran 1152'de yaptığı muharebede Gur ordusunu yenerek, Katvan'da kaybedilen itibarı yeniden sağladı. Gur galibiyetinden erişilen ihtişam fazla uzun sürmedi. Vergi tahsili sırasında yapılan haksızlık yüzünden, kendi soyundan olan Oğuzlarla bazı emîrlar arasındaki ihtilaflar gittikçe büyüdü. Sultan Sencer, bir kısım emîrların ısrarı ile, göçebe oğuzların üzerine yürümek zorunda kaldı. 1153 yılı Mart ayında Belh civarında, Oğuzlarla yapılan savaşı Selçuklular kaybettiler. Bu ağır yenilginin sonunda Sultan Sencer esir düştü. Oğuzlar, Sencer'e esir de olsa sultan gözüyle baktılar.

Esir Sultanı kurtarmak için ilk harekete geçen, onu savaşa sürükleyen Belh valisi Emîr Kumac'ın torunu Müeyyed Ayaba oldu. Sencer, her ne kadar gündüz tahtta oturtuluyor ve zahirî bir iltifat görüyorsa da geceleri demir bir kafeste uyuyordu. Onun adına çok usulsüz işler yapılıyor ve bazı vaadlerde bulunuluyordu. Bu durum karşısında Sencer, 1156 yılı Nisan ayında kaçmaya muvaffak oldu. Fakat ağır Oğuz darbesi altında çöken, iç huzursuzluk ve istikrarsızlığa maruz kalan Büyük Selçuklu Devleti, kendini toplayamadı. Her ne kadar tâbi beyler, Sencer'e kurtuluşundan dolayı memnuniyetlerini ve bağlılıklarını bildirmişlerse de, Selçuklu kumandanları arasındaki mücadele, Sultana gerekli imkânı sağlamadı. Sencer, 9 Mayıs 1157 senesinde yetmiş üç yaşında vefat etti. Merv'de daha önce yaptırdığı Dârü'l-Apir'de defnedildi. Onun vefatından sonra Büyük Selçuklu Devletinin İran, Irak, Suriye ve Anadolu'daki parçaları, Selçuklu Hanedanına mensup kişilerce idare edilip, XIV. yüzyıla kadar devam edenler oldu.⁵⁰

⁵⁰ Büyük Selçuklu Devleti hakkında bkz. Sadruddin Ebu'l-Hasan Ali ibn Nasır ibn Ali el-Hüseyni, **Ahbâr üd-Devlet is-Selçukiyye**, (nşr. N. Lugal), Ankara 1943; Ahmed b. Mahmud, **Selçuk-name, I-II**, (nşr. E. Merçil), İstanbul 1977; Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti**, İstanbul 1996; İbrahim Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, İstanbul 1992; aynı yazar, **Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, İstanbul 1953; Mehmet Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I, Kuruluş Devri**, Ankara 1989; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi**, Ankara 1995.

2.13. ANADOLU (TÜRKİYE) SELÇUKLU DEVLETİ

Oğuz Türklerinin Üçoklu Kınık boyuna mensup Selçuklu hükümdar ailesinden Süleyman Şah tarafından, Anadolu'da kurulmuştur. Malazgirt Zaferi'yle, Anadolu kapılarını Türklere açan Sultan Alparslan, bu savaşa katılan kumandan ve Türkmen reislerine, Anadolu'yu Türkleştirme ve İslamlaştırma görevini verdi. Bunlardan, Kutalmışoğlu Süleyman Şah, Selçuk Bey'in oğlu Arslan Yabgu'nun torunu olup, Anadolu'daki fetih harekâtından sonra Antakya'dan Anadolu'ya girdi. 1074 yılında Konya ve havalisini mahallî Rum idarecilerinden alarak, fetihlere devamla İznik önlerine geldi. 1075 senesinde İznik'i fethederek, emrindeki kuvvetlerin merkezi yaptı. Böylece Türkiye Selçuklu Devletinin temeli atılmış oldu.

Süleyman Şah, Bizans'ın mahallî ve merkezî tekfurlukları arasındaki çekişmelerden faydalanarak, bölgede hâkimiyetini güçlendirdi. İznik'te yeni bir Türk devletinin kurulması, Anadolu'ya gelen Türkmenlerin birleşmesini temin edip, doğudaki Müslüman Türklerin büyük topluluklar halinde bölgeye gelmelerine sebep oldu. Bölgede Türk nüfusunun artarak devletin güçlenmesiyle; Bizans'ın kötü idaresi, bitmek bilmeyen iç savaşlar ve isyanlar sebebiyle perişan olan yerli halk da, Süleyman Şah'ın idaresinde huzur ve sükûna kavuştu. Bu sayede Anadolu Selçuklu Devleti, sağlam bir temele oturdu. Çeşitli gayelerle bölgeye gelen Türkmenleri emrinde birleştiren Kutalmışoğlu Süleyman Şah, Anadolu'da birlik ve hâkimiyetini güçlendirmek, Fırat boylarında ve Kilikya taraflarında toplanmaya çalışan Ermeni gruplarına mani olmak için harekete geçti. 1082 yılında Çukurova'ya giden Süleyman Şah, Adana, Tarsus ve Misis dâhil tüm bölgeyi zaptetti. 1084'te Hristiyanlardan Antakya'yı aldı. 1086'da Suriye Selçuklu meliki Tutuş'la yaptığı savaşta yenildi ve savaş meydanında vefat etti. Oğulları, Selçuklu Sultanı Melikşah'ın yanına gönderildi. Devlet bir süre Süleyman Şah'ın İznik'te vekil bıraktığı Ebü'l-Kasım tarafından yönetildi. Selçuklu Sultanı Melikşah'ın 1092'de vefatından sonra, İran'dan kaçarak gelen Kılıç Arslan, İznik'te merasimle karşılanıp, Türkiye Selçuklu tahtına çıkarıldı.

I. Kılıç Arslan, tahta çıkar çıkmaz, devleti yeniden teşkilatlandırdı. İznik'i mamur bir duruma getirdi. İçte otoriteyi sağladıktan sonra, hemen gazâ ve akınlara başladı. Marmara sahillerine yerleşmeye çalışan Bizanslıları bu bölgeden çıkardı. Batıyı emniyete aldıktan sonra doğuya yöneldi ve 1096 yılında Malatya'yı kuşattı. Fakat, bu

sırada Haçlıların Batı Anadolu'ya girmesi üzerine, I. Kılıç Arslan, kuşatmayı kaldırıp hızla geri döndü.

Avrupa'daki meşhur imparator, kral, prens, derebeyi ve şövalyelerin büyük bir taassupla katıldıkları Haçlı Seferlerinin ilki 1096-1099 yılları arasında yapıldı. I. Kılıç Arslan, Haçlıları, vur-kaç taktiğiyle imha etti. Ancak, İznik elden çıktığı için, Konya'yı başkent yaptı. Bizans imparatoruyla antlaşma imzaladıktan sonra, doğu fetihlerine başladı. 1103 senesinde Malatya'yı ele geçirdi. Daha sonra Musul'u da topraklarına kattı. Emir Çavlı, Artukoğlu İlğazi ve Suriye meliki Rıdvan'ın kuvvetleriyle Habur Nehri kenarında yaptığı muharebede yenilerek, nehre düşüp boğuldu. Kılıç Arslan'ın büyük oğlu, Musul valisi Şehinşah, Emir Çavlı tarafından esir alınarak İsfahan'a götürüldü.

I. Kılıç Arslan'ın ölümü ve oğlunun esir düşmesi, Türkiye Selçuklularını çok sarstı. Düşmanları bunu fırsat bilerek, ülke topraklarına saldırdı. Bizanslılar, Batı Anadolu sahillerini işgale başladılar. Bu durum karşısında Türkler, İç Anadolu'ya doğru çekilmek zorunda kaldılar. 1110 yılında esaretten kurtulan Şehinşah, Konya'ya gelerek tahta geçti. Şehinşah'ın ve Kayseri emîri Hasan Beyin büyük gayretlerine rağmen, Bizanslıların zulmünden kaçan Batı Anadolu'daki Türklerin, Orta Anadolu yaylalarına çekilmesi durdurulamadı.

1116 yılında Danişmendliler, Sultan Şehinşah'ı tahttan indirip, Şehzade Mesud'u sultan ilan ettiler. Sultan Mesud, Danişmendli tahakkümünden kurtulmaya, Bizanslıları Anadolu'dan atmaya ve birliği sağlamaya çalıştı. 1182 yılında, Batı seferine çıktı. Sonra doğuya seferler düzenledi. Bizanslılar, Türklerin Batı Anadolu'da ilerlemelerini durdurmak için, İmparator Manuel komutasında bir orduyla Konya üzerine yürüdüler. Bu tehlikeli durum üzerine, Sultan Mesud'un oğlu II. Kılıç Arslan, Aksaray'da bir ordu hazırlayarak, Konya önündeki Bizans ordusunun karşısına çıktı. Bizans ordusunu, pusu ve taarruzlarla 1145 senesinde ağır bir yenilgiye uğrattı.

Bu sırada İkinci Haçlı Seferiyle Anadolu'ya giren Avrupalılar da, Türk kılıçları önünde duramadı. Selçuklu ordusu, Haçlılar karşısında büyük başarılar elde etti. Bu zaferler, istikrar ve yükselme devrini tekrar başlattı. Halka adaletle muamele etmesi sebebiyle, Hristiyanların birçoğu, Bizans yerine Türk idaresine bağlandı. Pek çok eser inşa ettiren Sultan Mesud, kırk yıl saltanatta kaldıktan sonra, 1115 senesinde vefat etti. Yerine oğlu II. Kılıç Arslan tahta çıktı. O da babasının yolunda giderek, büyük hamleler yaptı. Anadolu'nun siyasî birliğini kurmaya, ekonomik ve kültürel yükselişini

sağlamaya çalıştı. Doğu seferine çıkarak, devletin hudutlarını Fırat nehrine kadar genişletti. Bizanslılar ve yardımcı kuvvetlere karşı, 1176 Miryokefalon (Düzbel/Karamukbeli) Meydan Savaşı'nı kazanarak, Anadolu'yu yurt edinen Türklerin bölgeden atılamayacağını ispatladı. Akıncılarını, Batı Anadolu'nun fethiyle görevlendirdi. 1182 yılında, Uluborlu, Kütahya ve Eskişehir havalileri fethedildi. Denizli ve Antalya kuşatıldı. Danişmend arazisi ve Çukurova zaptedildi.

Kazanılan zafer ve başarılarla siyasî birlik ve sınır emniyeti sağlandı. Ekonomik ve kültürel yükselme başladı. Bir süre sonra II. Kılıç Arslan, mücadeleyle geçen uzun saltanat yıllarındaki yorgunluğu ve ihtiyarlığını mazeret gösterip istirahatı çekildi. Sahip olduğu toprakların idaresini onbir oğlu arasında taksim etti. Kendisi Konya'da büyük sultan olarak kaldı. Oğullarının her biri bir vilayette yönetimi ele aldı. Bu sırada Selahaddin Eyyubî'nin Kudüs'ü zaptetmesi, Üçüncü Haçlı Seferinin başlamasına sebep oldu. Anadolu'dan geçmeye çalışan kalabalık Haçlı ordusu, şehzadelerin direnişiyle karşılaştı. Yaptıkları çete harpleriyle Haçlı ordusuna büyük kayıp verdirdiler. Fakat çok kalabalık olan Haçlıların bir kısmı, Filistin'e ulaştı.

II. Kılıç Arslan, 1192 senesinde Konya'da vefat etti. Yerine büyük oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev geçti. Fakat kardeşleri onun iktidarını kabul etmeyince, aralarında saltanat mücadelesi başladı. Tokat meliki Rükneddin Süleyman Şah, 1196 yılında Konya'yı zaptetti ve saltanatını ilan etti. Birliği sağladıktan sonra Bizans'ı tekrar senelik vergiye bağladı. İç mücadelelerden yararlanarak hudut tecavüzlerine başlayan Ermenileri cezalandırdı. Gürcüler, Saltukluların zayıflamasından istifade ederek, Erzurum'a kadar gelince, Doğu Seferine çıktı. 1201 yılında, Saltuklu Devletine son verdi. Artuklular ve Mengüçüklerden aldığı yardımla, Erzurum'dan Gürcistan üzerine sefere çıktı. Sarıkamış yakınlarında, Gürcü-Kıpçak ordusunun baskınına uğradı ve mağlup oldu. Tekrar Gürcistan seferine çıktıysa da, yolda hastalanarak 6 Temmuz 1204 tarihinde vefat etti. Konya'da Kümbethane'ye defnedildi. Yerine oğlu III. Kılıç Arslan geçti. Fakat çok geçmeden Gıyaseddin Keyhüsrev, Türkmen beylerinin davetiyle, küçük yaştaki yeğeni Kılıç Arslan'ın yerine, tekrar Türkiye Selçukluları sultanı oldu.

Gıyaseddin Keyhüsrev, devletin hudutlarını emniyete almak için, Bizanslılar ve Ermenilerle mücadele etti. Dördüncü Haçlı Seferiyle (1204) İstanbul, Latin hâkimiyetine girdi. Bizans hanedanı Anadolu'ya kaçıp, İznik ve Trabzon'da iki devlet kurdu. Bizanslılar, Karadeniz kıyılarına yerleşerek ticaret yollarını kapattılar. Gıyaseddin Keyhüsrev, ticaret yolunu açmak için, 1206 yılında sefere çıktı. Bizanslıları

bu bölgeden atarak, Karadeniz yolunu açtı. Ertesi sene Akdeniz sahillerine inerek Antalya'yı fethetti. Bu sırada akıncı beyleri, Batı Anadolu'da bir çok yeri aldı. Bu fetihler, İznik Bizanslılarını telaşlandırdı. Bizans ordusu ile, 1211 senesinde Alaşehir'de yapılan muharebede Selçuklu ordusu büyük zafer kazandı. Savaş bittikten sonra, Gıyaseddin Keyhüsrev, meydanı dolaşırken bir düşman askeri tarafından şehit edildi. Yerine oğlu İzzeddin Keykavus geçti.

İzzeddin Keykavus, saltanatının ilk yıllarında taht mücadelesini halletti. Daha çok iktisadî meselelere, ülkenin imarına ve kültür faaliyetlerine önem verdi. Kervansaray, cami ve medreseler inşa ettirdi. Verem hastalığına yakalanan İzzeddin Keykavus, 1220 yılında Viranşehir'de vefat etti. Sivas'ta yaptırdığı darüşşifanın yanındaki türbesine defnedildi. Yerine kardeşi Alâeddin Keykubad geçti.

Sultan Alâeddin Keykubad zamanı, Türkiye Selçuklularının en kudretli, en müreffeh ve en parlak devri olarak geçti. Anadolu'nun emniyeti içi başta Konya, Kayseri ve Sivas olmak üzere, şehirleri surlarla tahkim ettirdi. Moğol tehlikesine karşı hudutlarda tedbir aldı. Bu işleri sırasında fetihlere de devam etti. Askerî ve ticarî önemi büyük olan Kolonoras kalesini muhasara altına aldı. 1221 senesinde kaleyi fethetti. Alâeddin Keykubad, saltanatı zamanında Türkiye Selçuklu Devletini, Moğol istilasından korudu. Alâeddin Keykubad, 1 Haziran 1237 tarihinde Kayseri'de vefat etti. Yerine İzzeddin Kılıç Arslan'ı veliaht tayin etmesine rağmen, büyük oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev tahta geçti.

II. Gıyaseddin Keyhüsrev (1237-1246), Moğollara Köseadağ'da yenilince (Temmuz-1243), devletin yıkımı başladı. Köseadağ bozgunundan, Anadolu Selçuklu Devletinin yıkılışına kadar olan devrede (1243-1308), Selçukluları büsbütün sindirmek için, Moğol faaliyet ve zulmü devam etti. 1259'da, Kızılırmak hudut olmak üzere devletin ikiye ayrılması, 1262'de Karamanlılar'ın isyan ederek Konya üzerine yürümeleri, 1276'da Moğollara karşı Hatiroğlu İsyanı, 1277'de Mısır Memlûk Sultanı Baybars'ın Kayseri'ye kadar gelmesi, Karamanoğlu Mehmet Bey'in 1277'de Konya'da yeni bir sultanı tahta çıkartma girişimiyle, Cimri hadisesi gibi çeşitli siyasî, ekonomik ve sosyal çalkantılar meydana gelmiştir. Anadolu Selçuklu Devletinin çöküşü başlayınca, Moğollara karşı Türk beyleri ve halkın yer yer mücadelesi görülmüştür.

Çökmekte olan devletin yıkıntıları üzerinde çeşitli Oğuz boyları, Türkmen ve kumandanlar, beylikler kurmaya başlamıştır.⁵¹

2.14. TOLUNOĞULLARI DEVLETİ

Dokuzuncu asırda Mısır ve Suriye'ye hâkim olan Türk-İslâm devletlerinden. Tolunlular, İslâm halifeliği toprakları içinde kurulan ilk müstakil Türk siyasi teşekkülüdür. Kurucusu, Oğuz Türklerinden Ahmed bin Tolun idi. Halifelik merkezi, Bağdat yakınlarındaki, Samarra'da bulunuyordu. Ahmed'in babası Tolun, Abbâsi Halifesi El-Mu'tasım (838-842) zamanında, cesareti ve bilgisiyle şöhret yapmış bir zâttı. Ahmed de aynı derecede cesur ve bilgili bir şahsiyetti. Abbasi valisinin vekili olarak Mısır'a geldi. Mısır valisi oldu. Nüfuzunu Filistin ve Suriye'ye kadar genişletti. Ülkesinde imar faaliyetlerinde bulunup, lüzumlu askerî tedbirleri alarak, kuvvetli bir ordu kurdu. Abbasiler, Irak'taki zenci esirlerle meşgul olurken, 868'de istiklâlini ilan etmiştir.

Ahmed b. Tolun'un 884'te vefatıyla, yerine, oğlu Humâreveyh (884-896) geçmiştir. Bu dönem devletin yükselişe geçtiği devirdir. Devletin sınırları, Toroslar, El-Cezire ve Irak'a kadar genişledi. 892'de yeni Abbasî halifesi olan El-Mu'tezid, Humâreveyh ve onun vârislerine, üç yüz bin dinar vergi mukabilinde, otuz yıl süreyle, Mısır ile Toros sıradağlarına kadar Suriye'yi ve Musul hariç, El-Cezire'yi verdi. Humâreveyh, kızı Kadr-ün-Nedâ'yı, Abbasî halifesine, destanlaşan bir merasimle verdi. Humâreveyh, Suriye'ye yaptığı bir sefer sırasında, 896'da köleleri tarafından, otuz iki yaşındayken öldürülmüştür. Bundan sonra devlet hızla gerilemeye başlamış, yerine geçen oğlu ve kardeşleri, istiklallerini koruyamamışlardır. Suriye çölündeki Karmatileri kontrol edememeleri, halifenin büyük bir ordu göndermesine sebep oldu. Mısır ve diğer ülkeleri, Abbasi Halifesi El-Muktefi'nin kumandanı Muhammed bin Süleyman tarafından ele geçirilerek, bölge valilerinin idaresine verildi. Tolunoğlu hanedanı mensupları, 905'te Bağdat'a götürülmüştür.⁵²

⁵¹ Türkiye Selçuklu Devleti hakkında bkz. El-Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca'feri er-Rugadi İbn Bibi, **El Evamirü'l-Ala'ye fi'l-Umuri'l-Ala'ye, I-II** (nşr. M. Öztürk), Ankara 1996; Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, **Müsâmeretü'l-Ahbâr** (nşr. M. Öztürk), Ankara 2000; **Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi, III, Anonim Selçuknâme** (nşr. F. N. Uzluk), Ankara 1952; Mükrimin Halil Yinanç, **Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, I**, İstanbul 1944; Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul 1993; Ali Sevim, **Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi**, Ankara 1993, s. 97-199; Ali Sevim-Yaşar Yücel, **Türkiye Tarihi Fethi Selçuklu ve Beylikler Dönemi**, Ankara 1989; V. Gordlevski, **Anadolu Selçuklu Devleti** (nşr. A. Yaran), Ankara 1988.

⁵² Ebülfez Elçibey, **Tolunoğulları Devleti (868-905)** (nşr. S. Akın), İstanbul 1997, s. 71-188.

2.15. İHŞİDİLER

Mısır'da, 935-969 tarihleri arasında hüküm sürmüş bir Türk hânedânıdır. Devletin kurucusu Muhammed bin Tuğç, iki nesilden beri Abbasîlerin hizmetinde bulunan bir Türk ailesindendir. Muhammed bin Tuğç, 935 yılında Mısır valisi oldu ve istiklâlini ilan ederek, Halife Râzi'den İhşîd unvanını aldı. İhşîd “şahlar şâhı” mânâsına geliyordu.

İhşîd, Mısır'da tam bir hâkimiyet sağlamıştır. Ancak bu sırada, Bağdat'ta hâkimiyeti ele geçirmiş olan Muhammed bin Râik, Mısır'a kadar gelmiştir. Bu tehlikeli durum üzerine Muhammed bin Tuğç, vergi vermek şartıyla Remle'ye kadar olan bölgeyi geri almıştır. Beş sene devam eden barış devresinden sonra, iki emîrin arası yeniden açıldı. Laccun mevkiindeki savaşı, iki taraf da kazanamadı. Fakat tesis edilen ailevî münasebetler, iki emîri yeniden birbirine yaklaştırmıştır. İhşîd, senelik yüz kırk bin dinar vergi vermiştir.

Emir Raik'in ölümünden sonra, İhşîdîlere, Hamdânî ailesinden yeni bir rakip ortaya çıkmıştır. Ancak Muhammed b. Tuğç, sulh devresini iyi değerlendirmiş ve devleti en kudretli mevkiine çıkarmıştı. Emîrî'l-ümerâlık mevkiini elde etmek için mücadeleye başlamıştır. 944 yılında, Rakka'nın karşısında, Fırat kenarında Halife el-Mütteki ile karşılaştı. Ancak, bu sırada Hamdânî ailesinden emir Seyfûddeve, Mısır'ı tehdit etmeye başladığından, geri dönmüştür. Böylece yeniden başlayan mücadelede, İhşîdîler galip gelmiş, Muhammed b. Tuğç, Şam'ı ele geçirdiyse de 964 yılında ölmüştür. Yerine iki oğlundan Ebü'l-Kâsım Unûcur tahta geçmiştir.

Unûcur ve kardeşi Ali zamanında İhşîdîlerin, Mısır'daki hâkimiyeti sözde kalmış, iktidar, İhşîd'in ölümünden biraz önce, saltanat nâibi tayin ettiği Kâfûr'un eline geçmiştir. 966 yılında Ali'nin ölümü üzerine, Kâfur, idareyi tam olarak ele alınca, halife bu valiliği tanımıştır. Kâfur, Mısır ile Suriye'yi tehdit eden Hamdânîlere karşı başarılar kazanmıştır. Kâfur'un ölümü, Mısır'ı kuvvetli bir idareciden mahrum bırakmış, yerine İhşîd'in torunu Ahmed, vali tâyin edilmiştir. Ancak, bu zayıf ve kısa ömürlü emirin idaresi zamanında Mısır, Afrika'nın kuzeyinden gelen Fâtımîlerin baskısına dayanamamış ve 969 yılında bu devletin hâkimiyeti altına girmiştir.⁵³

⁵³ N. Yazıcı, *age.*, s. 101 vd.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SOSYAL BİLGİLER MÜFREDATINDAKİ TARİH ve OSMANLI ÖNCESİ TÜRK TARİHİ KONULARI

3.1. TARİH ÖĞRETİMİNİN AMAÇLARI VE FAYDALARI

Tarih geçmişteki olayları inceleyen ve kayıt eden bir disiplindir. Tarih insanoğlunun geçmişte yaptığı eylemlerle ilgilenir. Tarihçiler geçmişteki olayları açıklamak ve bu olaylarla ilgili sorulara cevap vermek için, olaylarla ilgili bilgi toplar, olguları kayıt eder, elde ettikleri bilgileri örgütleyerek ve yorumlayarak sunar. Tarih yaklaşık iki yüz yıldır ilköğretim programlarının bir parçasıdır. Tarih dersleri uzun yıllar, önemli isimlerin, tarihlerin, yerlerin, savaşların ve diğer olguların ezberlenmesini gerektiren bir ders olarak görülmüştür. Bu durum öğrencilerin tarih dersini sıkıcı ve gereksiz bulmalarına neden olmaktadır. Oysa tarih geçmişteki olayları inceleyerek bugüne ve geleceğe ışık tutan önemli bir disiplindir.⁵⁴

Tarih anlayışı evriminin, tarihin öğretim yöntemleri üzerinde çok etkisi olmuştur. Önceden tarih, “geçmişin olaylar defteri” olarak kabul edilir ve öğrenciye olayları sırasıyla öğretmeye önem verilirdi. Hâlbuki geçmişin önemli, önemsiz olaylarını sıralamakla tarih oluşturulamadığı gibi, bu olayları öğretmekle de tarih öğretilmiş olmaz.

Tarihin en önemli amacı, çocuğu içinde yaşadığı sosyal hayat hakkında aydınlatması, diğer bir deyişle o çocuğu sosyal ve ulusal hayata uyum sağlatmasıdır. Tarih bu görevi, yerine getirebilmesi için yalnız eski olayları göstermesi yeterli değildir. Tarihe de Coğrafya ve Vatandaşlık Bilgisi gibi şimdiki araştıran bir bilim olarak bakılmalıdır. Coğrafya, öğrenciye yeryüzünün bugünkü durumunu nasıl öğretmeye çalışıyorsa, tarihte bugünkü insanlık toplumunun, bugünkü hayatı hakkında ona açık bir fikir vermeye çalışıyor. Tarih, eski olayları araştırıyorsa, amacı yalnız bu olayları öğretmek değil, insanlığın bugünkü hayata ulaşmak için geçirdiği evrim dönemlerini meydana çıkarmak ve bu şekilde şimdiki daha iyi kavratmaya çalışmaktır. Tarih,

⁵⁴ Bu konuda bir değerlendirme için bkz. John Dewey, “Temel Eğitimde Tarihin Amacı”, **Milli Eğitim Dergisi**, S. 147, (Temmuz, Ağustos, Eylül 2000), s. 43-46.

bugünkü sosyal çevrenin ne gibi aşamalardan geçerek, bu hale geldiğini öğretmekle, sosyal çevre içinde yaşamasını, o çevreyi daha iyi tanımak amacını izliyor. Çocuklara “ilerleme” düşüncesini telkin için insanın uzun yüzyıllardan beri yavaş yavaş geçirdiği ilerleme dönemlerini göstermek zorundayız. Eğer tarih, yalnız eski olayları incelemekle yetinseydi, okullarda öğretim için fedakârlık göstermeye değmezdi. Tarihi olayların önemsizleri üzerinde zaman harcamanın bir anlamı yoktur. Yoksa olayların dinamik anlamı arada kaybolur.⁵⁵

Tarihin, ilerlemeci bir amaç izlemesi, tarih konularını seçme üzerine önemli bir etki eder. Tarihte filan ya da falan olayı gösterip göstermemek konusunda karar verirken, o olayların ilerlemeci amaçlarımıza yararı olup olmayacağına bakarız. Yararlı olacaksa, o olayın bizce önemi var demektir. Evrimci amacımıza yararı olmayacaksa, çocukların belleğini boşuna dolduracak bir olay demektir. O halde dersimizde yeri olmamalıdır. Eski tarih kitaplarını açarsanız içinde yüzlerce olay, binlerce isimlere rastlarsınız. Bunların hepsini vermeye kalkılırsa, “amaç büsbütün ihmal edildi” demektir. Tarih derslerinde sırası geldikçe büyük adamların hayatlarına da temas edilmesi çok yararlı olur. Bir dönem veya bir akımı izah ederken, o dönemi ya da o akımı temsil eden büyük adamların hayatı gösterilmedikçe o dönem ya da akım hakkında etraflı bir fikir verilmiş olmaz. Bununla beraber tarih derslerinin yalnız biyografilere sıkıştırılması da eğitimcilerce uygun görülmemektedir.

Tarih derslerini yalnız biyografiler tarzında verirsek, çocukların zihninde birbirlerine bağlı olmayan bir takım izlenimlerden başka bir iz bırakmaması mümkündür. İkinci olarak; bir dönemi izah ederken, tip olarak alınan birey, çocukları ilgilendirmeyebilir. Yahut ilgilendiren birey, zamanını temsil etmeyebilir. Çocuklar komutanlarla, hükümet adamlarının, maceracıların hayatına ilgi gösterirler, Tarih’i, biyografilere sıkıştırdığımız takdirde çocukları ilgilendiren kişilere yer verilmesi zorunluluğu ortaya çıkar. Öte yandan düşünürler, mucitler, âlimler ihmal edilmiş olur. Tarih ise savaş alanından başka yerlerde kazanılan şan ve şereften de söz etmeli ve silahtan başka araçlarla kazanılan zaferleri de incelemelidir. Üçüncü olarak; bir kişinin hayatı bazen bütün olayları yorumlamak için yeterli olmaz. Bir adamın biyografisinin bir çok noktaları zamanın canlı olayları ile pek az ilgili olabilir. Dördüncü olarak; olayları bireylerin etrafında toplayacağımıza çok defa bireyleri, olayların etrafında

⁵⁵ Bu konuda ayrıntılı bir değerlendirme için bkz Nuri Köstüklü, **Sosyal Bilimler ve Tarih Öğretimi**, Konya 1988; Otto Ernst Schueddekopf vd., **Tarih Öğretimi ve Tarih Kitaplarının Gelişimi** (Çev. Necati Engez), İstanbul 1969.

toplamak daha kolay olur. Bunlardan anlaşılıyor ki, tarihte değişik akımların, değişik dönemlerin, değişik sosyal grupların temsilcisi olan büyük adamların hayatından söz edilmesi çok lazım ve faydalıdır. Yalnız, tarihi, biyografilerle öğretmeye sıkıştırmak doğru değildir.

Tarih derslerinin en önemli amacı, çocuğu sosyal ve millî hayata uyum sağlamaktır. Gerçekten çocuk, ancak yaşadığı hayatı bilir. Tecrübesi azdır. Bakış ufku sınırlıdır. Tarih, çocuğun tecrübesini arttırır. Çocuk; tarihte, insanı insanlığın her türlü faaliyetinde harp, yenilgi, zafer, bencillik, fedakârlık ve benzeri hallerinde görmüş ve incelemiş olur. Hiçbir insanî hareket ve durum yoktur ki tarihte betimlenmemiş olsun. Tarihi araştırmak, insan hayatına daha derinden nüfuz etmek, daha doğrusu o hayatı yaşamak demektir. Tarih, sosyal hayatın, sosyal dayanışmanın önemini çocuğa gösterir. Sosyal hayatın, bir toplumu ilerlemeye sevk etmiş olduğunu telkin eder. Tarih, milletin geçirdiği hayatı çocuğa öğretmekle, onu millete bağlayan bağları kuvvetleştirmiş olur. Bir bireyi, mensup olduğu millete bağlamak için, bugünkü hükümet tarzını ona öğretmek ya da millî görevleri kendisine telkin eylemek yeterli değildir. Her birey, milletin doğuşunu, geçirdiği evrimleri, eski ve yeni ideallerini öğrenmek zorundadır. Ancak bu suretle, o birey, milletin geçmişte ve şimdiki bütün fedakârlıklarını, evriminin her safhasında attığı atılımları, yarattığı idealleri yakından görür ve ancak bu şekilde millete sarsılmaz bağlarla bağlı olduğunu hisseder. Tarih dersinin; çocuklarda, milliyet ve yurtseverlik hislerini takviye konusundaki hizmeti o kadar büyüktür ki, bugün her millet bu konuda tarihin nüfuzundan istifadeye çalışmaktadır.⁵⁶

Tarihin, ahlâka da etkisini inkâr etmek mümkün değildir. Tarih insanın araştırılmasıdır. İnsanı, bütün hareketleriyle, bütün eğilimleriyle, bütün ihtirasları ve bütün güdüleriyle gösterir. Öğrenci, tarihte bütün iyi ve kötü hareketlere tanımlarıyla ve kurallarıyla değil, hayatı gözlemleyerek nüfuz eder. Tarih, hayatın bütün yönlerini göstermesi itibarıyla gayet zengin bir hazinedir ve bu itibar ile kıymeti de yüksektir. Tarih, çocuklarda heyecan uyandırır. Çocukların; iyi hareketleri yapması için, onların iyi olduğunu bilmesi yeterli değildir. Bu iyi hareketlere karşı, heyecan duyması da lazımdır. Tarih, bir iyi harekete karşı çocukta heyecan uyandırmakla, çocuğun o hareketi yapması için önemli bir güdüleyici oluyor demektir. Kötü bir hareket karşısında çocukta oluşacak olan tepkide o hareketten, çocuğa, bulaşacak önemli bir

⁵⁶ Bu konuda geniş bir değerlendirme için bkz. Fersun Paykoç, **Tarih Öğretimi**, Eskişehir 1991.

etkendir. Tarih, bu itibar ile öğrencide ahlâkî tutumun gelişiminde önemli bir hizmet eder.

Tarih, çocuklarda insanî faaliyetlerin her türüne karşı, yeni yeni ilgiler uyandırır. Çocukta esasen hikâyelere, maceralara karşı içgüdüsel bir yönelme olduğu için tarih derslerinde çocuk, yavaş yavaş bilgi ufkunu genişletmiş olur. Öğrencide yararlı zihni alışkanlıkları ve yetenekleri geliştirmesi bakımından önemlidir. Çocuk, aldığı bilgiyi bir gün belki unuttur. Ama o bilgiyi toplarken ve öğrenirken zihninin aldığı alışkanlıklar devam eder ve çocuğa yarar sağlar. Tarih, özellikle çocuğun, muhayyilesini eğitir. Aynı zamanda çocukları; kişiler ve olaylar üzerinde düşündürür. Çocuk, tarih derslerinde kişileri muhakeme ederken, onların eğilimlerini, hareketlerinin nedenlerini, çevrelerinin etkisini göz önüne alarak, karakterleri ve yaptıkları hareketler hakkında hükümler verir. Tarih derslerinde, kişilerin karakterlerini ve hareketlerini muhakeme ederken çocuğun kazanacağı zihinsel alışkanlıklar ona hayatta çok yararlı olur. Çünkü çocuk hayatının hemen her aşamasında insanlarla ilişki kurarken, insanlar hakkında hüküm verirken, tarihten kazandığı zihinsel alışkanlıkların etkisinden yararlanır. Olaylar ve sebepleri hakkında çocuğun tarih derslerinde yapacağı araştırmalar da kendisinde her zaman işine yarayacak alışkanlıklar oluşturur.

Tarihin düşünce eğitimi bakımından bir yararı da çocuğu inceleme ve araştırmaya alıştırmasıdır. Gerçekten, çocuk tarihte çeşitli olaylar ve çeşitli adamlar hakkında bilgi almak için, değişik eserlere başvurmaya, inceleme ve araştırmalarda bulunmaya zorunludur. Çocuk, inceleme ve araştırma sonucunda o olaylar ve adamlar hakkında açık bir fikir alınca, hem inceleme ve araştırmadan zevk almaya başlar, hem de inceleme ve araştırmanın yolunu öğrenir. Geçmişteki bir olay günümüzdeki olayları etkilemektedir. Bu nedenle öğrencilerin günümüzdeki bir çok toplumsal, politik, ekonomik olayları anlayabilmesi için geçmişi bilmesi gerekmektedir. Bu noktada öğrencilerin kendilerine örnek aldıkları tarihi kahramanlar ve bu kahramanların sosyal bilgiler çerçevesinde sunumu önem arz etmektedir. Öğrencinin tarihi kahramanın hangi özelliğini benimseyip çağımıza uyarlayacağının tespiti sosyal bilgiler dersinin başta gelen amaçlarındandır. Bu noktada sosyal bilgiler ders kitaplarımızda devlet adamı kimliğiyle ön plana çıkan tarihi şahsiyetlerin karakteristik yapısını ortaya koymada fayda vardır.⁵⁷

⁵⁷ Tarih öğretiminde kullanılan yöntemler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Özçelik, **Tarih Öğretiminde Yöntem ve Teknikler**, Ankara 1996.

Devletleri devlet yapan, milletleri millet yapan, yöneticileri de devlet adamı seviyesine yükselten ve tarihi-millî kahraman ve şahsiyetler olmalarını sağlayan husus, yöneticilerin söylem ve icraatlarıyla, millî tarih felsefesi arasındaki paralelliktir, örtüşmedir. Eğer bu paralellik yoksa, toplum, yöneticiler tarafından başka bir vadide başka bir maceraya sürükleniyor demektir. Bunu önlemek için yöneticilerin tarihe bir daha bakmaları gerekmektedir. Zira milleti ve devleti yönetmek, bir kurumu, bir partiyi, bir şehri, bir şirketi veya bir aşireti yönetmekten çok farklıdır. Bunları bilgi ve becerisi olan herkes yönetebilir. Ancak devleti ve milleti yönetmek için daha ciddi, daha derin bilgi, şuur ve yetenek ister. Ayrıca devlet adamlarının, insan sevgisini, toplum sevgisini, aile sevgisini ve ümmet sevgisini, millet sevgisiyle karıştırmaması da gerekir. Bu sevgi ve hislerin hepsi de devleti yönetenlerde bulunması gereken hasletlerdendir. Bu sevgilerin ve duyguların hiç biri ihmal edilemez. Zira insan sevgisi, aile ve millet sevgisi doğaldır, ümmet sevgisi inanca dayanır, millî-tarihi şuur da sonradan kazanılır. Ancak millî devletlerde millet sevgisi en önde gelmesi gereken sevgidir ve şuur işidir. Millî devlette, yöneticiler milletin ve millî devletin cumhurbaşkanı, başbakanı ve genelkurmay başkanıdır. Bu kişiler ferdî, ailevî, dinî duygularını terk etmeden, ancak gerektiğinde geçici olarak bir kenara bırakıp, millî menfaatler için millî duygularını, millet sevgilerini, millî görevlerini ön plana almak zorundadırlar.⁵⁸

⁵⁸ Millî Eğitim müfredatında bu husustaki amaçlar için bkz. Millî Eğitim Bakanlığı, **Tebliğler Dergisi**, S. 2146, (29 Ağustos 1983), s. 338-339.

3.2. İLKÖĞRETİM SOSYAL BİLGİLER PROGRAMINDA TARİH ve TÜRK TARİHİ KONULARI

İlköğretim Sosyal Bilgiler Dersi 4. sınıftan itibaren okutulmaktadır. Aşağıda 4, 5, 6 ve 7. sınıflarda sosyal bilgiler dersinin öğrenme alanları, üniteler ve süreleri verilmiştir.

Tablo 1: 4. SINIF ÖĞRENME ALANLARI, ÜNİTELER VE SÜRELERİ

ÖĞRENME ALANI	ÜNİTELER	KAZANIM SAYILARI	ORANI (%)	SÜRE/DERS SAATİ
Birey ve Toplum	Kendimi Tanıyorum	6	11	12
Kültür ve Miras	Geçmişimi Öğreniyorum	6	14	15
İnsanlar, Yerler ve Çevreler	Yaşadığımız Yer	8	14	15
Üretim, Dağıtım ve Tüketim	Üretimden Tüketime	7	14	15
Bilim, Teknoloji ve Toplum	İyi ki Var	6	11	12
Gruplar, Kurumlar ve Sosyal Örgütler	Hep Birlikte	5	11	12
Güç, Yönetim ve Toplum	İnsanlar ve Yönetim	4	14	15
Küresel Bağlantılar	Uzaktaki Arkadaşlarım	4	11	12
	Toplam	46	100	108

Tablo 2: 5. SINIF ÖĞRENME ALANLARI, ÜNİTELER VE SÜRELERİ

ÖĞRENME ALANI	ÜNİTELER	KAZANIM SAYILARI	ORANI (%)	SÜRE/DERS SAATİ
Birey ve Toplum	Haklarımı Öğreniyorum	4	11	12
Kültür ve Miras	Adım Adım Türkiye	6	14	15
İnsanlar, Yerler ve Çevreler	Bölgemizi Tanıyalım	8	14	15
Üretim, Dağıtım ve Tüketim	Ürettiklerimiz	7	14	15
Bilim, Teknoloji ve Toplum	Gerçekleşen Düşler	6	11	12
Gruplar, Kurumlar ve Sosyal Örgütler	Toplum İçin Çalışanlar	5	11	12
Güç, Yönetim ve Toplum	Bir Ülke Bir Bayrak	5	14	15
Küresel Bağlantılar	Hepimizin Dünyası	6	11	12
	Toplam	47	100	108

Tablo 3: 6. SINIF ÖĞRENME ALANLARI, ÜNİTELER VE SÜRELERİ

ÖĞRENME ALANI	ÜNİTELER	KAZANIM SAYILARI	ORANI (%)	SÜRE/ DERS SAATİ
Birey ve Toplum	Sosyal Bilgiler Öğreniyorum	7	14	15
İnsanlar, Yerler ve Çevreler	Yeryüzünde Yaşam	5	14	15
Üretim, Dağıtım ve Tüketim	Ülkemizin Kaynakları	7	17	18
Küresel Bağlantılar	Ülkemiz ve Dünya	5	11	12
Kültür ve Miras	İpek Yolunda Türkler	8	20	21
Güç, Yönetim ve Toplum	Demokrasinin Serüveni	5	14	15
Bilim, Teknoloji ve Toplum	Elektronik Yüzyıl	5	10	12
	Toplam	42	100	108

Tablo 4: 7. SINIF ÖĞRENME ALANLARI, ÜNİTELER VE SÜRELERİ

ÖĞRENME ALANI	ÜNİTELER	KAZANIM SAYILARI	ORANI (%)	SÜRE/ DERS SAATİ
Birey ve Toplum	İletişim ve İnsan İlişkileri	6	8	9
İnsanlar, Yerler ve Çevreler	Ülkemizde Nüfus	5	11	12
Kültür ve Miras	Türk Tarihinde Yolculuk	8	23	24
Üretim, Dağıtım ve Tüketim	Ekonomi ve Sosyal Hayat	5	14	15
Bilim, Teknoloji ve Toplum	Zaman İçinde Bilim	5	11	12
Gruplar, Kurumlar ve Sosyal Örgütler	Bir Arada Olmak İçin	5	8	9
Güç, Yönetim ve Toplum	Yaşayan Demokrasi	5	11	12
Küresel Bağlantılar	Ülkeler Arası Köprüler	6	14	15
	Toplam	45	100	108

Tablo 5: 6. SINIF SOSYAL BİLGİLER DERS PROGRAMI

SAAT	KONULAR	TARİHSEL HİKAYELER
	EKİM AYI 3. HAFTA	
1	Türklerin Anadolu'yu Yurt Edinmeleri	Anadolu İsmi Hikayesi Hoca Ahmet
1	Malazgirt Meydan Muharebesi	Yesevi ve Horasan Erenleri Hikayesi
1	Anadolu'da Kurulan İlk Türk Devletleri	Alparslan ve Romen Diyojen Hikayesi
	EKİM AYI 4. HAFTA	
1	Anadolu'da Kurulan İlk Türk Devletleri	Caber Kalesi Hikayesi
1	Anadolu Selçuklu Devletinin Kuruluşu	1. Kılıçarslan ve Haçlılar Hikayesi
1	Anadolu Selçuklu Devletinin Yükselişi	
	KASIM AYI 1. HAFTA	
1	Haçlı Seferleri Neden ve Sonuçları	Selahaddin Eyyubi ve Kudüs Hikayesi
1	Anadolu Selçuklu Devletinin Dağılışı	IV. Haçlı Seferi ve İstanbul'un İşgali
1	Anadolu Türk Beylikleri	Hikayesi, Alaaddin Keykubat, Celaleddin Harzemşah Hikayesi Yunus Emre Hikayesi Osman Beyin Rüyası Hikayesi
	KASIM AYI 2. HAFTA	
1	Anadolu Türk Beylikleri	Kırşehir'in İsmi Hikayesi
1	Anadolu Selçukluları ve Beyliklerde Denizcilik	Karaman'ın Koyunu... Hikayesi
1	Anadolu Türk Devletlerinde Kültür ve Uygarlık	Kastamonu'nun İsim Hikayesi Çaka Bey ve 1. Kılıçarslan Hikayesi Caca Bey Medresesi Hikayesi Sarık Külâh Hikayesi
	KASIM AYI 3. HAFTA	
1	Sosyal ve Ekonomik Yaşam	Ahilik Hikayesi
1	Yazı, Dil ve Edebiyat	Bektaşilik Hikayesi Mevlevilik Hikayesi Türkçe'nin Hikayesi

Tablo 6: 7. SINIF SOSYAL BİLGİLER DERS PROGRAMI

SAAT	KONULAR	TARİHSEL HİKAYELER
	KASIM AYI 4. HAFTA	
1 1	İstanbul'un Fethi Neden ve Sonuçları İstanbul'un Fethi Neden ve Sonuçları	II. Murad ve Hacı Bayram-ı Veli Hikayesi Fatih'in Ya İstanbul, Ya Ben Hikayesi Akşemsettin-Fatih Hikayesi Adalette Fazilet Hikayesi Siftah Ettim Hikayesi Akşemsettin-Eyüp Sultan'ın Mezarı Hikayesi
	ARALIK AYI 1. HAFTA	
1 1 1	Osmanlı Devletinin Batıdaki İlerlemeleri Osmanlı Fransız İlişkileri Osmanlı Avusturya İlişkileri	Kazıklı Voyvoda-Fatih Hikayesi Fransuva'nın Mektubu Hikayesi I. Viyana Kuşatması Hikayesi II. Viyana Kuşatması Hikayesi
	ARALIK AYI 2. HAFTA	
1 1 1	Karadeniz'in Bir Türk Gölü olması Akdeniz'de Türk Denizciliği Akdeniz'de Türk Denizciliği	Amasra'nın İsim Hikayesi Çeşmi Cihan Hikayesi Barbaros Hayrettin'in İsim Hikayesi Kıbrıs-Sokullu Hikayesi
	ARALIK AYI 3. HAFTA	
1 1	Osmanlı-Akkoyunlu-Osm.-İran İlişkileri Osmanlı-Memlük ilişkileri	Uzun Hasan-Fatih Hikayesi Yavuz-Şah İsmail Hikayesi Yavuz'un Hadüm-ül Haremeyn Hikayesi Yavuz ve Alim Hikayesi

Sosyal Bilgiler 4. Sınıf ders kitabında “Geçmişimi Öğreniyorum” ünitesinde yakın tarihimize ait bazı bölümler bulunmaktadır. Bu üniteye Çanakkale’den Milli Mücadele’ye Mustafa Kemal’in Kağnısı gibi başlıklar altında tarihi bilgiler verilmektedir. Sosyal Bilgiler 4. sınıf kitabında Osmanlı Öncesi Türk Tarihine ait bir bilgi bulunmamaktadır. Sosyal Bilgiler 5. sınıf ders kitabında ise tarih konularına hiç yer verilmemiştir.

Sosyal Bilgiler Müfredatında Osmanlı öncesi Türk Devletleri konusu 6. sınıf Sosyal Bilgiler ders kitabında “İpek Yolunda Türkler” ünitesi adı altında işlenmektedir. Bu ünite şu bölümlere ayrılmıştır: Asya’nın Ortasında: Bu bölümde Hunlar, Gök Türkler ve Uygurlar anlatılmaktadır. Bozkırın Çocukları: Bu bölümde Orta Asya Türk Topluluklarına ait yaşam şekli ve zamanın nasıl ölçüldüğüne dair bilgiler verilmektedir. Kùltürler Köprüsü İpek Yolu: Bu bölümde İpek Yolu ticareti hakkında kısaca bilgi verilmektedir. İslamiyetin Doğuşu, Yayılışı ve Türkler: Bu bölümde İslamiyet’in doğuşu yayılışı ve Türklerin İslamiyet’le tanışması kısaca anlatılmaktadır. İlk Müslüman Türk Devletleri: Bu bölümde Karahanlılar, Gazneliler ve Selçuklular anlatılmaktadır. Geçmişten Günümüze Türk Kùltürü: Bu bölümde Düğün ve Nevruz anlatılmaktadır. El Sanatlarımız:Maden İşlemeciliğı: Bu bölümde Halı dokumacılığı anlatılmaktadır.

“İpek Yolunda Türkler” ünitesinde Hunlar, Kök Türkler, Uygurlar Karahanlılar, Gazneliler ve Selçuklular işlenmekte olup diğerk Türk Devletlerine yer verilmemiştir. Ünitenin toplam işleniş süresi yirmi bir saattir. Bu sürede üniteye yer alan konuların öğretilmesi mümkün değildir. Zaten Türk Tarihi açısından eksik olarak hazırlanan bu müfredat yetersiz süre nedeniyle geçiştirilmiş sayılabilir. Hunlar hakkında Mete Han döneminden bahsedilen üniteye Gök Türk devleti üç paragrafta, anlatılmıştır. Uygurlara da hemen hemen o kadar yer ayrılmıştır. Karahanlılar hakkında iki cümlelik bir bilgi verilmiştir. Gazneliler sosyal bilgiler müfredatında yer bulmakla beraber bu Türk devleti hakkında Gazneli Mahmut’un ağzından bir okuma parçası bulunmakta olup sadece Gazneli Mahmut dönemine ait bilgiler verilmektedir. Selçuklular yeterli derecede Sosyal Bilgiler Müfredatında yer almamaktadır. Sadece kuruluşuna ait iki cümle bulunmakta olup Biri Tuğrul Beyin ağzından diğeri ise Alparslan’ın ağzından iki okuma parçası olup bu okuma parçalarında da Selçuklulara ait yeterli bir bilgi bulunmamaktadır. Bunlar dışındaki Türk devlet ve topluluklarına ise Sosyal Bilgiler Müfredatında yer verilmemiştir. Zira Sosyal Bilgiler 7. sınıf ders kitabındaki tarih konuları İstanbul’un Fethi ve Sonrası ünitesiyle başlamakta ve Osmanlı öncesi Türk Tarihine ait bir bilgiye rastlanmamaktadır.

SONUÇ

Günümüze kadar eğitimin pek çok tarifi yapılmıştır. Bugün gelişmiş ülkeler diye nitelendirdiğimiz devletlerin eğitim sistemleri incelendiğinde, hepsinin, eğitimi “insanlara belli değerleri ve bu değerlere bağlı becerileri kazandırabilme faaliyeti” olarak kabul ettiği görülmektedir. Cumhuriyetimizin ilk yıllarında Milli Mücadele ruhuyla oluşturulan eğitim sistemimizin millilik vasfı, Gazi Mustafa Kemal sonrası dönemde bu özelliğini kaybetmeye başlamıştır. Eğitimin milli değerlerden bağımsız olarak ele alınması, telafi edilmesi güç aksaklıklara neden olmuş, Sosyal Bilgiler öğretimi de bundan önemli ölçüde etkilenmiştir.

Türk tarihini Asya Hun Devletinden Osmanlı Devletine kadar hem ana yurttan hem de dünyanın çeşitli bölgelerinde ortaya çıkan siyasî teşekküller bakımından değerlendirdiğimizde sadece Orta Asya tarihinde değil o dönemde bilinen dünyanın büyük bir kesiminde Türklüğün nizam veren unsur olduğunu görürüz. Asya Hun Devleti, Göktürkler, Uygurlar, Kırgızlar, Türgişler ve Karluklarla Orta Asya’da büyük devletler kuran Türkler, Tabgaçlar ile Kuzey Çin, Akhunlarla Ortadoğu, Tolunoğulları ve İhşidilerle Kuzey Afrika tarihinde derin izler bırakırken, Avrupa Hunları, Sabirler, Avarlar, Hazarlar, Bulgarlar, Uzlar, Kıpçaklar ve Peçenekler Avrupa ile Karadeniz’in kuzeyindeki düzlüklerde derin izler bırakmışlardır. Karahanlılar, Gazneliler ilk Türk-İslam devletleri olarak Batı Türkistan’da ve Hindistan’da faaliyet gösterirken, Büyük Selçuklu Devleti, Müslüman Türk siyasî teşekküllerinin en büyüğü haline gelerek Asya ve Afrika tarihine bir asırdan uzun bir süre yön vermiştir. Bu devletin parçalarından birisi olan Türkiye Selçuklu Devleti ise Anadolu’nun Türk yurdu haline gelme sürecinde ilk büyük güç olması sebebiyle ayrıcalık kazanır. Böylelikle Asya Hunlarından Osmanlı Devletinin kuruluşuna kadar geçen yaklaşık on altı asırlık zaman içerisinde Türkler hiçbir zaman devletsiz kalmamışlardır.

Sosyal Bilgiler öğretiminin en önemli amaçlarından birisi ilköğretim çağındaki öğrencileri milletin değerlerini benimseterek onlarda tarih şuuru oluşturmaktır. Ancak yürürlükte olan program incelendiğinde bunun teorikte kaldığı açıkça anlaşılmaktadır. Zira Sosyal Bilgiler Müfredatına bakıldığında, Osmanlı öncesi Türk devletlerine önem verilmediği görülmektedir. İlköğretim 8. sınıfı bitiren öğrenci birkaç Türk devleti ve Osmanlı devleti dışında Türk tarihinden habersiz bir şekilde okuldan mezun olmaktadır. Dört asır devam eden Asya Hun Devleti, Avrupa kıtasının tamamına hükmeden Avrupa

Hun Devleti, en büyük Türk-İslam devletimiz olan Büyük Selçuklu Devleti birkaç cümle ile müfredatta yer bulurken, diğer devletlerimiz ismen zikredilmektedir. Bu çok önemli bir eksikliktir. Zira kuruluşundan bile bahsedilmeyen ve İstanbul'un fethiyle başlayan Osmanlı Tarihi öncesi çocuklarımızın zihninde yer edinmemekte ve on altı asırlık tarih birikimi göz ardı edilmektedir. Böylece öğrencilerde Türk tarihini Osmanlı Devletinden başlatmak gibi yanlış bir kanaat oluşmaktadır.

Türk Tarihinin işlendiği konulara bakıldığında işleniş bakımından konuların bütünlük arz etmediği de açıkça görülmektedir. Üstelik Sosyal Bilgiler Müfredatının ülkemizdeki tarihsel gelişimine baktığımızda Tarih konularının Özellikle Osmanlı öncesi Türk Devletleri konularının sürekli azaltıldığı görülmektedir.

Sosyal Bilgiler programı içerisinde somut, gözlemlenebilir konular olmaması sebebiyle anlatımı ve öğretimi en zor konular tarihe ait olanlarıdır. Üstelik ünitelerin birbirinden farklı ve alakasız olması ise başlı başına bir problemdir. Diğer yandan tarih konularının anlatımında salt bir kronolojiye dayanan tarih öğretimi tarihi sevmeyen bir nesil ortaya çıkarmıştır. Tarih öğretiminin asıl amacından sapılmış ezberci bir yöntemle kronolojik sıralar savaşlar anlaşmalar öğretilmeye başlanmıştır. Bu kronolojik sıralama bile öğretilirken pek çok yanlışla düşülmüştür. Yukarıda bahsedilen sıkıntılara ilaveten Türk tarihi konularında da aynı aksaklıkların görülmesi, problemi daha da çözümlenemez hale getirmektedir.

Sosyal Bilgiler öğretiminin temel amaçlarına uygun bir Türk tarihi şuurunun öğrencilerde oluşturulabilmesi için, Osmanlı öncesi dönemde Türklerin yurt tuttuğu bölgeler, buralarda kurduğu devletler ve dünya tarihine etkileri genel hatlarıyla da olsa mutlaka öğretilmelidir. Bunun için, her sınıfta en az on iki ders saatinde olmak üzere, 4. sınıfta Asya Hun Devleti, Göktürkler ve Uygurlarla ilgili kısım ayrılarak Orta Asya'da kurulan ilk Türk devletlerinden bahsedilmeli; 5. sınıf programında Avrupa'da kurulan Türk devletlerine ve buraya göç eden topluluklara ayrılmalı; 6. sınıfta Ortadoğu Hunları, Türgiş, Karluk, Karahanlı ve Gaznelilerden bahsedilirken 7. sınıfta Tolunoğulları, İhşidiler, Büyük Selçuklu ve Türkiye Selçuklu Devletinden bahsedilmelidir. Diğer yandan bu konular işlenirken harita ve tepegöz kullanmanın dışında çok çeşitli etkinlikler ve materyaller mutlaka ortaya konulmalı ve Türk tarihi konuları kronolojiye dayalı olmaktan çıkarılmalıdır. Ancak bu sayede kökleri yaklaşık beş bin sene öncesine dayanan Türk tarihi bir bütün halinde öğrencilerin zihninde olması gerektiği yere kavuşturulabilir.

BİBLİYOGRAFYA

- Adji, Murat, **Kaybolan Millet** (nşr. Z. B. Özer), Ankara 2001.
- , **Kıpçaklar** (nşr. Z. B. Özer), Ankara 2002.
- Ahmed b. Mahmud, **Selçuk-name, I-II**, (nşr. E. Merçil), İstanbul 1977.
- Ahmetbeyoğlu, Ali, **Avrupa Hun İmparatorluğu**, Ankara 2001.
- Akbulut, Dursun Ali, “*Akhunlar (Kionit/Hyon) ve Eftalitler Çağında Maveraiünnehir ve Horasan’da Türkler*”, **Türkler, I**, Ankara 2002, s. 831-844.
- Aksarayî, Kerîmüddin Mahmud-i, **Müsâmeretü’l-Ahbâr** (nşr. M. Öztürk), Ankara 2000.
- Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi, III, Anonim Selçuknâme** (nşr. F. N. Uzlu), Ankara 1952.
- Ata, Bahri, **Tarih Öğretimine Bilimsel Problem Çözme Yöntemini Uygulanmasına Bir Model**, G.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi , Ankara 1998.
- Artamonov, M. İ., **Hazar Tarihi** (nşr., A. Batur), İstanbul 2004.
- Barth, James, Abdullah Demirtaş, “İlköğretim Sosyal Bilgiler Öğretimi” **Milli Eğitimi Geliştirme Projesi, Hizmet Öncesi Öğretmen Eğitimi, Deneme Basımı**, Ankara 1996.
- Baştav, Şerif, “*Avrupa Hunları*”, **Türkler, I**, s. 854-886.
- , “*Sabir Türkleri*”, **Belleten, V/17-18** (Nisan 1941), s. 53-99.
- Binbaşioğlu, Cavit, **Öğrenme Psikolojisi**, Ankara 1990.
- Chi, T’ang, “*Türk Tarihine Aid Çin Kaynakları*”, **İÜEF. Tarih Enstitüsü Dergisi, S. 2** (Ekim 1971), s. 181-210.
- Cöhce, Salim, “*Doğu Karadeniz Bölgesinin Türkleşmesinde Kıpçaklar’ın Rolü*”, **Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi (Samsun 13-17 Ekim 1986) Bildirileri**, Samsun 1988, s. 477-484.
- , “*Hindistan’da İlk Türk Hakimiyeti: Kuşanlar ve Akhunlar*”, **Türkler, I**, s. 816-820.
- Czeplédy, Károly, **Turan Kavimlerinin Göç’ü** (nşr. G. Karaağaç), İstanbul 1999.
- Çandarlıoğlu, Gülçin, **Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü (Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre)**, İstanbul 2004.

Dewey, John, “Temel Eğitimde Tarihin Amacı”, **Milli Eğitim Dergisi**, S. 147, (Temmuz, Ağustos, Eylül 2000), s. 43-46.

Divitçioğlu, Sencer, **Kök Türkler**, İstanbul 1987.

Durmuş, İlhami, **İskitler (Sakalar)**, Ankara 1993.

Elçibey, Ebülfez, **Tolunoğulları Devleti (868-905)** (nşr. S. Akın), İstanbul 1997.

el-Hüseyini, Sadruddin Ebu'l-Hasan Ali ibn Nasır ibn Ali, **Ahbâr üd-Devlet is-Selçukiyye** (nşr. N. Lugal), Ankara 1943.

Erden, Münire, **Sosyal Bilgiler Öğretimi**, Ankara 1997.

Golden, Peter, “*Hazarlar*”, **Hazarlar ve Musevilik** (nşr. O. Karatay), Çorum 2005, s. 3-21.

-----, **Türk Halkları Tarihine Giriş** (nşr. O. Karatay), Ankara 2002.

Gordlevski, V., **Anadolu Selçuklu Devleti** (nşr. A. Yaran), Ankara 1988.

Gömeç, Saadettin, **Kırgız Türkleri**, Ankara 2002.

-----, **Kök Türk Tarihi**, Ankara 1997.

-----, **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü**, Ankara tarihsiz.

Gumilëv, L.N., **Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları, I** (nşr. A. Batur), İstanbul 2003.

-----, **Hunlar** (nşr. A. Batur), İstanbul 2002.

Güngördü, Ersin, **İlköğretim Okullarında Hayat Bilgisi ve Sosyal Bilgiler Dersi Öğretimi**, Ankara 1998.

Han Hanedanlığı Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi (nşr. A. Onat-S. Orsoy-K. Ercilasun), Ankara 2004.

Hersak, Emil, “*Avarlar: Etnik Yaradılış ve Tarihlerine Bir Bakış*”, **Türkler, II**, s. 641-657.

İbn Bibi, El-Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca'feri er-Rugadi, **El Evamirü'l-Ala'ie fi'l-Umuri'l-Ala'ie, I-II** (nşr. M. Öztürk), Ankara 1996.

İzgi, Özkan, **Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)**, Ankara 1987.

Kafesoğlu, İbrahim, **Harzemşahlar Devleti Tarihi**, Ankara 1992.

-----, **Selçuklu Tarihi**, İstanbul 1992.

-----, **Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, İstanbul 1953.

Karagözoğlu, A.G., **İlkokullarda Sosyal Bilgiler Öğretimi**, Ankara, 1977.

-----, **Türk Milli Kültürü**, İstanbul 1988.

Kırzioğlu, M. Fahrettin, **Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar**, Ankara 1992.

Koca, Salim, “*Büyük Hun Devleti*”, **Türkler**, I, s. 688-708.

Konukçu, Enver, “*Akhunlar*”, **Türkler**, I, s. 828-830.

Köstüklü, Nuri, **Sosyal Bilimler ve Tarih Öğretimi**, Konya 1988.

Köymen, Mehmet Altay, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I, Kuruluş Devri**, Ankara 1989.

Kurat, Akdes Nimet, **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara 1992.

-----, **Peçenek Tarihi**, İstanbul 1937.

Kuzgun, Şaban, **Hazar ve Karay Türkleri**, Ankara 1993.

Memiş, Ekrem, **İskit'lerin Tarihi**, Konya 1987.

-----, “*Ortadoğu’da Türklerin Varlığı Tartışmaları*”, **Türkler**, I, s. 436-450.

Merçil, Erdoğan, **Gazneliler Devleti Tarihi**, Ankara 1989.

-----, **Kirman Selçukluları**, Ankara 1989.

-----, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, Ankara 1991.

Milli Eğitim Bakanlığı, **Tebliğler Dergisi**, S. 2146, (29 Ağustos 1983), s. 338-339.

Nesevi, Şehabeddin Ahmedün, **Celalüttin Harezemşah** (nşr. N. Asım), İstanbul 1934.

Onat, Ayşe, “*Çin-Türkistan İlişkilerinin Başlangıcı Hakkında Bazı Bilgiler*”, **Belleten**, C. 54, S. 209, s. 913-920.

-----, “*Han Döneminde Hun-Çin Ekonomik İlişkileri (M.Ö. 206-M.S. 220)*”, **Belleten**, C. 51, S. 200, (Ağustos 1987), s. 611-624.

Ögel, Bahaeddin, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, I-II**, Ankara 1981.

-----, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, İstanbul 1988.

Özçelik, İsmail, **Tarih Öğretiminde Yöntem ve Teknikler**, Ankara 1996.

Paykoç, Fersun, **Tarih Öğretimi**, Eskişehir 1991.

Rasonyi, Laszlo, **Tarihte Türklük**, Ankara 1993.

Safran, Mustafa, **Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lugatlara Göre Kuman/Kıpçaklarda Siyasi, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Yaşayış**, Ankara 1993.

Salman, Hüseyin “*Karluklar*”, **Türkler**, II, Ankara 2002, s. 421-424.

-----, “*Türgişler*”, **Türkler**, **II**, s. 412-420.

Saray, Mehmet, **Kırgız Türkleri Tarihi**, İstanbul 1993.

Schueddekopf, Otto Ernst, vd., **Tarih Öğretimi ve Tarih Kitaplarının Gelişimi** (Çev. Necati Engez), İstanbul 1969.

Sevim, Ali, **Anadolu’nun Fethi Selçuklular Dönemi**, Ankara 1993.

-----, Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi**, Ankara 1995.

-----, **Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi**, Ankara 1983.

-----, Yaşar Yücel, **Türkiye Tarihi Fetih Selçuklu ve Beylikler Dönemi**, Ankara 1989.

Sönmez, Veysel, **Hayat Bilgisi Öğretimi ve Öğretmen Kılavuzu**, İstanbul 1999.

-----, **Sosyal Bilgiler Öğretimi**, Ankara 1994.

Sözer, Ersan, **Kuramdan Uygulamaya Sosyal Bilimler Öğretimi**, Eskişehir 1998.

Taneri, Aydın, **Celalü'd-Din Harizmşah ve Zamani**, Ankara 1977.

Tarhan, M. Taner, “*Eskiçağ'da Kimmerler Problemi*”, **VII. TTK. Kongresi (11-15 Ekim 1976) Kongreye Sunulan Bildiriler**, **III**, Ankara 1979, s. 355-360.

-----, “*İskitler'in Dini İnanç ve Adetleri*”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, **XXIII**, (1969), s. 145-180.

Taşagıl, Ahmet, **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**, Ankara 2004.

-----, **Gök-Türkler**, **I**, Ankara 2003, **II**, Ankara 1999, **III**, Ankara 2004.

Tellioğlu, İbrahim, “*Gürcü İllerinde Siyasi Birliğin Sağlanmasında Kıpçakların Rolü*”, **Türk Kültürü**, S. 489-490, Ankara, Ocak-Şubat 2004, s. 453-464.

Togan, A. Zeki Velidî, **Umumi Türk Tarihi’ne Giriş**, **I**, İstanbul 1981.

Turan, Osman, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti**, İstanbul 1996.

-----, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul 1993.

Türkkan, Reha Oğuz, “*Türk Tarih Tezleri*”, **Türkler**, **I**, s. 410-423.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, **Osmanlı İlmiye Teşkilatı**, Ankara 1988.

Yazıcı, Nesimi, **İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi**, Ankara 2002.

Yinanç, Mükrimin Halil, **Türkiye Tarihi Selçuklular Devri**, **I**, İstanbul 1944.

